

ਗੁਰੂ ਕਾਵਯ ਦਰਸ਼ਨ

ਅਰਥਾਤ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਆਦਿ

ਝਲਕ ਪਹਿਲੀ

ਪੰਡਿਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਖਾ

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ
(ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ)
ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।

ਸੂਰਾ ਸੋ ਪਹਿਚਾਨੀਐ ਜੁ ਲਰੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤ ॥
ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਕਟਿ ਮਰੈ ਕਬਹੂ ਨ ਛਾਡੈ ਖੇਤੁ ॥

ਗੁਰੂ ਕਾਵਯ ਦਰਸ਼ਨ

ਗੁਰੂ ਕਾਵਯ ਦਰਸ਼ਨ

ਅਰਥਾਤ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਆਦਿ

ਝਲਕ ਪਹਿਲੀ

ਲੇਖਕ

ਪੰਡਿਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਖਾ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਸ਼੍ਰੋ ਗੁ: ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ (ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ),
ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।

ਅਗਸਤ, ੨੦੦੯

੩੦੦੦

ਫਾਪਣ ਵਾਲੇ :

ਗੋਲਡਨ ਆਫਸੈਟ ਪ੍ਰੈਸ (ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ),
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਾਮਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।

ਗੁਰੂ ਕਾਵਯ ਦਰਸ਼ਨ

ਲੜੀ ਨੰ	ਸਿਰਲੇਖ	ਪੰਨਾ
੧.	ਆਰੰਭਕ ਬੇਨਤੀ	ੳ
੨.	ਭੂਮਿਕਾ (ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਖਾ)	੧
੩.	ਖੰਡ ਪਹਿਲਾ (ਦੇਸ਼ ! ਮੰਗਲ)	੭
੪.	ਗਣ ਵਰਣਨ	੧੭
੫.	(ਦੂਜਾ ਗੁਰ) ਸੰਖਿਆ	੩੮
੬.	ਦੂਜਾ ਖੰਡ (ਸ) ਦੇਸ਼	੧੨੫
੭.	ਹ, ਦੇਸ਼ ! ਵਰਣ ਬ੍ਰਿਤ ਬਰਣਨ	੧੩੮
੮.	ਸਾਮਾਨਯ ਸਿੱਖਯ	੧੭੪
੯.	ਕਾਵਯ ਲੱਛਣ ਪਰ ਵਿਚਾਰ	੧੭੮

ਆਰੰਭਕ ਬੇਨਤੀ

ਪੰਡਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਖਾ

ਪੰਡਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 7 ਦਸੰਬਰ 1888 ਈ: ਨੂੰ ਤੇ ਚਲਾਣਾ 25 ਦਸੰਬਰ 1958 ਈ: ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਪਿੰਡ 'ਦਾਖਾ' ਜਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ: ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਘਰ ਸਰਦਾ-ਪੁਜਦਾ ਸੀ। ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ (ਮੁੱਲਾ ਪੁਰ ਦਾਖਾ) ਤੋਂ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਆਪ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਜਿੱਥੇ 1907 ਈ: ਵਿਚ ਮਾਝੇ, ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਕਲੇਸ਼ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਪੰਡਤ ਰਾਜ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਠੀਕਰੀਵਾਲ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲੋਂ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਪੰਡਤ ਸਨ ਪਟਿਆਲੇ ਆ ਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰੇ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਿਆਕਰਨ ਵੀ ਪੰਡਤ ਰਾਜ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹੀ। ਆਪ ਜੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਨੀਤੀ, ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣੇ ਸੱਜਣਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਸੇਵਕ ਜੱਥਾ ਬਣਾ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਹੋ ਰਹੇ ਦੀਵਾਨਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਡੂੰਘੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵਲੋਂ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਸ਼ੀਕਿਆਂ ਦੇ ਉਤਰ ਦੇਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਤੇ ਹੋਰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਰੁੱਧ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ 'ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਕੀ ਹਕੀਕਤ' ਦਾ ਉਤਰ 'ਖੜਗ ਖਾਲਸਾ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬਹਿਸ ਮੁਬਾਹਾਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲੱਗੇ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਉੱਤਮ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਨਿਖਾਰਨਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਲਟਾ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕੇ ਨਿਰੁਤਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਕਾਵਯ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ-ਬੋਧ ਡੂੰਘੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਸਮਝੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਡਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ

ਲੱਗਾ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਸਬੰਧਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹੇ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਧਾਂਕ ਜਮਾਈ।

ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਪਰਚਾਰਕ ਵਿਦਿਆਲਾ ਸ੍ਰੀ ਤਰਨਤਾਰਨ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਛੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਆਪ ਗੁਰਮਤਿ ਪਰਚਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। 1926-27 ਈ: ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ। ਉਸ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਗੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੀਯਤ ਹੋਏ। ਸੁਵਰਗੀ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਇਸ ਕਾਲਜ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਵੀ ਇਸ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅਰਥ-ਬੋਧ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੰਥਕ ਸੇਵਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਨਾਂ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣਕੇ 'ਅਕਾਲੀ' ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਮੁਖ ਲੇਖ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਅਤੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਬਾਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਖਿਆਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਸਨ :-

" ਇਹ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿ ਪੰਡਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾਖਾ ਗੁਰਪੁਰੀ ਨੂੰ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਹਨ, ਮਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੋਕ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੂੰ ਮੈਂ 1927 ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਜਦ ਉਹ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਰਗਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਜਾਣੂ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਦੁਤੀ ਇਲਮ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਉਹ ਬੜੇ ਨੇਕ ਚਲਣ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਵਾਲੇ ਤੇ ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਨਜ਼ਰੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਅਫਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਗਿਆਨੀ, ਆਲਮ ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਨਵੇਂ ਕੋਈ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੇ। "

ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹਫਤੇਵਾਰ 'ਪੰਜਾਬੀ ਰਤਨ' ਅਖਬਾਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ :

"ਸੋ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦਾ ਵਿਗੋਚਾ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਹਾਰ ਆਪ ਹੀ ਗੁਰੂ ਕਰਤਾਰ ਹੈ । ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੀ ਸਪਿਰਿਟ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲਾਲ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਜਗਾ ਕੇ ਪ੍ਰਜੁਲਤ ਕਰੇ । ਪੰਡਤ ਜੀ ਸਾਥੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿਛੜ ਕੇ ਗੁਰਪੁਰੀ ਜਾ ਬਿਰਾਜੇ ਹਨ । ਆਪ ਸਿਖ ਧਰਮ ਤੇ ਅਨ ਮਤ-ਮਤਾਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸਨ । ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਉਹ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹੇਗੀ ।

ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰਮਤਿ ਸੁਧਾਕਰ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਵਿਯ ਦੇ ਪੁਸਤਕ ਗੁਰ ਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ, ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਸੀ । ਪੰਡਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਗੁਰੂ ਕਾਵਯ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਨਿਰਣੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਬਣਾਈ । ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਗਿਆਨੀ, ਵਿਦਵਾਨੀ ਆਦਿ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ । ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰੁਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਲਿਖੇ । ਨਿਆਇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਖਾਸ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ।

ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਛੱਡ ਕੇ ਜਦੋਂ ਆਪ ਜੀ ਖਾਸ-ਖਾਸ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਥਾ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਾਨੀ ਸ੍ਰ: ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਠੇਕੇਦਾਰ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕੋਠੀ ਲੈ ਗਏ । ਜਿਥੇ ਜਾ ਕੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕਿ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ ਕੀ ਹੋਰ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ? ਤਾਂ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਉਚੇਰਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਲੇਬਸ ਨਿਯਤ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉੱਚ-ਪੱਧਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਤੇ ਵਿਚਾਰਕ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਸ: ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕਾਲਜ ਤੁਸੀਂ ਕਾਇਮ ਕਰੋ ਉਸ ਦੇ ਖਰਚ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ ਖਰਚੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਮੈਂ ਕਰਾਂਗਾ । ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਕਾਲਜ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰ ਕਾਂਸ਼ੀ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਨਾਲ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ (ਇਹ ਬਿਲਡਿੰਗ ਇਸ ਵੇਲੇ ਬੁੰਗਾ ਮਸਤੂਆਣਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ) ।

ਗੁਰਮਤਿ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਕਾਲਜ ਬੜੀਆਂ ਅਸਾਵਾਂ ਨਾਲ ਚੱਲਿਆ। ਸ਼ੋਕ ਸੁਦਾਰ ਬਹਾਦਰ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੈਂਸਰ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਨਾਲ ਛੇਤੀ ਹੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਕੋਈ ਤਕੜੀ ਧਿਰ ਅਤੇ ਕਦਰਦਾਨ ਸੰਸਥਾ, ਕਾਲਜ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਨਾ ਹੋਈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਕਾਲਜ ਚਾਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਚੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਜਿਹੌ ਜਿਹੇ ਇਥੇ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਉਤਨੀ ਯੋਗਤਾ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਘੱਟ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਗੁਰੂ ਕਾਂਸ਼ੀ ਪੱਤਰ ਮਾਸਕ ਰਸਾਲਾ ਕੱਢਿਆ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਏ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਡਤ ਜੀ ਕਿਸ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਕਿੰਨਾ ਦ੍ਰਿੜ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਕਾਂਸ਼ੀ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਰਿਗਵੇਦ ਦਾ ਭਾਸ਼ ਛਪਦਾ ਰਿਹਾ, ਸ਼ਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆ ਉਤੇ ਜੋ ਵਿਖਿਆਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਉਹ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਹੀ ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਦਲੀਲ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਭਾਸ਼ਣ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ' ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਮਦਮੇ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕਾਂਸ਼ੀ ਪੱਤਰ 1945 ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖਿੱਚ ਧੁਹ ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਗੁਰੂ ਕਾਂਸ਼ੀ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰੇ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਪੜ੍ਹੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਵਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਗੁਰੂ ਕਾਂਸ਼ੀ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ ਇਉਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ :-

ਨਾਭਾ : 19-11-36

ੴ, ਪਰਮ ਪਿਆਰੇ ਪੰਡਿਤ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਕਾਂਸ਼ੀ ਪੱਤਰ ਦਾ "ਮਾਲਵਾ ਨੰਬਰ" ਕੱਢਣ ਦਾ ਆਪ ਦਾ ਉਤੰਮ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਜੇ ਆਪਦੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਨਾਲ ਘੋਰ ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਤੋਂ ਅਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਜਾਗ ਸਕੇ ਤਾਂ ਅਹੋ ਭਾਗ।

ਮਾਲਵਾ ਹਠੀ-ਜਪੀ ਨਾਮ ਰਸੀਏ ਮਹਾਨ ਸੂਰਬੀਰ ਉਦਾਰਤਮਾਂ ਆਦਿ ਹਸਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉਚਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਘਾਟਾ ਇਕੋ ਹੈ ਕਿ ਸਵਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਕਰਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਉੱਕਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਨੇ ਸਵਾਰਥ ਤਯਾਗ ਪ੍ਰਮਾਰਥ ਲਈ ਸਰਵ ਸਵ ਅਰਪਨ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਮੰਤਵ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕਰਕੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਬੈਠਾ

ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਏ ਕਿ ਜਦ ਤੋੜੀ ਉਹ ਆਪਣਾ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੰਭਾਲਦਾ ਅਤੇ ਬੁਧਿ: ਵਿਦਿਆ ਨੀਤਿ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁਣ ਨਹੀਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਦ ਤੋੜੀ ਉਸ ਦਾ ਕਿਤੇ ਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਦਿਨ, ਦਿਨ ਪੜ੍ਹੇਸੀਆਂ ਤੋਂ ਤ੍ਰਿਸਕ੍ਰਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਜੇ ਆਪ ਦੀ ਇਸ ਚੇਤਾਵਨੀ ਤੋਂ ਮਾਲਵਾ ਨਿਵਾਸੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਟਿਬੱਧ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਦੇਖੋ ਕਿ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦਸ਼ਾ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗੀ ।

ਆਪ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ
ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ

ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਕਾਸ਼ੀ ਕਾਲਜ ਲਈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਪੰਡਤ ਜੀ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕਾਸ਼ੀ ਪੱਤਰ ਔਖੇ ਸੌਖੇ ਹੋ ਕੇ ਚਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ । ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪ ਮਲਾਇਆ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗਏ ਪਰ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਣ ਗੁਰਮਤਿ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕਾਸ਼ੀ ਪੱਤਰ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦਾਖਾ ਆ ਗਏ ।

ਗੁਰੂਸਰ ਸੁਧਾਰ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਆਪ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾਖਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਅਧਿਆਪਕ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਲਾਭ ਉਥੋਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਠਾਉਣ ਲਗੇ । 1952 ਈ: ਵਿਚ ਆਪ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਮਹਿਕਮਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲੈਕਸੀਕੋਗਰਾਫਰ (ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਕਾਰੀ) ਵਜੋਂ ਵੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹੇ, ਪਰ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਰੁਚੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਆਪ ਇਹ ਕਾਰਜ ਵਿਚੇ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਲਿਖਣ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਏ ਅਤੇ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ । ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ 45 ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛਪ ਕੇ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਣ ਅਤੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :-

ਖੜਗ ਖਾਲਸਾ, ਨਿਆਂਇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਸਵੀਯੇ ਤੇ ਦਸ ਦੋਹਰੇ (ਸਟੀਕ), ਗੁਰੂ ਪਦਾਰਥ ਨਿਰਣਯ, ਗੁਰੂ ਕਾਵਯ ਦਰਸ਼ਨ, ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ, ਭੂਮਿਕਾ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ ਪੰਚਾਇਣ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਆਦਿ ।

ਆਪ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਖਰਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ ਜਿਸ ਦੀ ਘਾਟ ਸਦਾ ਖਟਕਦੀ ਰਹੇਗੀ, ਪਰ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਆਪ ਜੀ ਲਿਖਤ ਗੁਰੂ ਕਾਸ਼ੀ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਛਪੇ ਹੋਏ ਲੇਖ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ-ਇਕ ਸਬੰਧਤ ਲੇਖ ਛਾਪੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੰਡਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਖਾ ਕਾਵਿ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਪੁਰਾਤਨ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅਗੇ ਵਧ ਕੇ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਸਰਲਤਾ ਰਵਾਨੀ ਅਤੇ ਭਾਵ ਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਹਨ :-

ਮੇਰੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ

ਨਾਸ ਹੋਵੇ ਕਾਮ ਦਾ ਸੁ ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਵੇ ।
 ਦੇਵ ਦਾਨੋ ਦੇਵਨ ਦੁਹਾਈ ਤੇਰੀ ਤਾਣ ਦੀ ॥
 ਪਾਪ ਹਰੋ ਤਾਪ ਹਰੋ ਸੰਤਨ ਸੰਤਾਪ ਹਰੋ ।
 ਘਰੋ ਘਰੀ ਚਰਚਾ ਚਲੀ ਹੀ ਰਹੇ ਦਾਨ ਦੀ ॥
 ਧਾਮ ਧਾਮ ਦ੍ਰਾਰੇ ਦ੍ਰਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ ਦੀਪਨ ਮੇਂ ।
 ਦੇਸ਼ ਦਗੇ ਦਾਦ ਦਗੇ ਦਾਇਮੀ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ॥
 ਰਾਕੀ ਰੂਪ ਕਲਗੀ ਕਮਾਨ ਦੀ ਕੇਹਰਿ ਕਵਿ ।
 ਜੁਗੋ ਜੁਗ ਜੈਤ ਖੰਡੋ ਖਤਗ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੀ ॥

ਗੁਰੂ ਕਾਵਯ ਦਰਸ਼ਨ

ਗੁਰੂ ਕਾਵਯ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਖਾ ਸਾਹਿਤ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛੰਦ ਬਦ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਲਛਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਛੰਦ ਬਦ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੁਣ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਬੋਝੇ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਆਦਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਕੰਠ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਛੰਦਬੰਧ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਭੇਦ ਸੰਖਿਆ ਰੂਪ, ਗਤੀ, ਵਿਸ਼੍ਰਾਮ, ਤੋਲ ਤੇ ਗੁਰ ਮੇਲਣ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੋ ਪਿੰਗਲ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਕਈ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਗਲ ਸ਼ੇਸ ਨਾਗ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਖਾ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਗਏ ਪਿੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਰਣਿਕ ਅਤੇ ਮਾਤ੍ਰਕ ਦੋਹਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪ ਨੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਹੋਏ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚੀ ਪੁਸਤਕ 'ਗੁਰੂ ਕਾਵਯ ਦਰਸ਼ਨ' ਰਾਹੀਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਦਾਹਰਣ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਲੇਖਕ ਨੇ ਗਣਿਤਿਕ ਗਿਣਤੀ ਮਿਣਤੀ ਅਤੇ ਚਿਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਛੰਦ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ 'ਵਾਹ ਲਗਦੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ' ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਧਰੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਿਚਾਰ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵੀ ਸਮਝਣੇ ਸੌਖੇ ਨਹੀਂ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚਾਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਯਯ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਛੰਦ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਚਿਤਰ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦਾ 'ਭਾਵ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ।'

ਲੇਖਕ ਪੰਡਿਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਖਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਯ

ਰਚਨਾ ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ 'ਆਦਿ ਕਾਵਯ ਗੁਰ ਕੋਸ਼' ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ।

ਜਗਤ ਪ੍ਰਗਟ ਬਹੁ ਕਾਵਯ ਦਾ ਕੇਹਰਿ ਕਰ ਅਭਿਆਸ ।

ਆਦਿ ਕਾਵਯ ਗੁਰ ਕੋਸ਼ ਚੇ ਲੱਭਾ ਕਾਵਯ ਹੁਲਾਸ । (ਪੰਨਾ- ੮)

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਛੰਦ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾਖਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਯ ਉਪਨਾਮ 'ਕੇਹਰਿ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ :

'ਬੋਲੀ ਦੀ ਉਹ ਟੂਕ ਜੋ ਕੱਲਾ ਹੋਇ ਆਖੰਡ ।

ਬੋਲਣ ਨੂੰ ਤੁੱਛ ਅਤਿ ਅੱਖਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਡ ।

ਅਰਥਾਤ ਬੋਲੀ ਦਾ ਉਹ ਟੁਕੜਾ ਜਿਹਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਾ ਲਗਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਘਟਾਇਆ ਨਾ ਘਟੇ ਅਤੇ ਜਿਸਦੇ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ਭੀ ਬੋੜਾ ਹੀ ਚਿਰ ਲੱਗੇ, ਉਸਨੂੰ ਅੱਖਰ ਜਾਣੇ ।' ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਆਪ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਅਤਿ ਸੁਖਮ ਸਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜੋ ਅੱਖਰ ਦੇ ਸੰਗ ਹੋਇ ।

ਉਹਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਕਹੀਏ ਸੋਇ ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦)

ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਾਵਯ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਦਰਸਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਉਦਾਹਰਣ ਵਾਲਾ ਛੰਦ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਲਘੂ, ਗੁਰੂ ਆਦਿ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਚਾਰਟ ਆਦਿ ਦੇ ਕੇ ਛੰਦ ਦੀ ਬਣਤਰ ਬਾਰੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਪਿੰਗਲ ਬਾਰੇ ਮੁਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਾਧਨ ਬਣੇਗੀ, ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ 'ਗੁਰੂ ਕਾਵਯ ਦਰਸ਼ਨ' ਸਾਹਿਤ ਰਸੀਆਂ ਦੀ ਭੇਟ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਵਯ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਗਲ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ।

ੴ ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਿਹ ॥

*ਭੂਮਿਕਾ

ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੀਏ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਤਦੋਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਸੰਸ਼ਯ ਅਤੇ ਵਿਪ੍ਰੀਤ ਬੁੱਧੀ ਦੂਰ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਸੋ ਪ੍ਰਮਾਣਗਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੇਯ ਗਤ ਭੇਦ ਤੇ ਸੰਸ਼ਯ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਸੰਦੇਹ ਹੋਵੇ ਕਿ ਫਲਾਨੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ ਅਥਵਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਆਦਿ ਅਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ? ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਗਤ ਸੰਸ਼ਯ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਦ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਊ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਮੰਡਨ ਕਿਉਂ ਹੈ ? ਤਾਂ ਐਸੇ ਸੰਦੇਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੇਯ ਗਤ ਸੰਸ਼ਯ ਕਹਾਓਗੇ । ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪ੍ਰਮੇਯ ਸੰਸ਼ਯ ਨਾਲੋਂ ਪਰਮਾਣ ਸੰਸ਼ਯ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ । ਸੋ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੇਦ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥ ਕਰਨ ਲਈ ਵਯਾਕਰਣ ਅਤੇ ਨਿਰੁਕਤਿ ਆਦਿ ਦੇ ਛੇ ਅੰਗ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ ਰੂਪ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤਥਾ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸੰਦੇਹ ਨੂੰ ਨਿਵਿਰਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੋਰ ਅੰਗਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਸ਼, ਵਯਾਕਰਣ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਯ ਆਦਿ 'ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ' ਦੀ ਅਤਯੰਤ ਹੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਦਾਂ ਦੇ ਰੂਢ, ਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਯੋਗ ਰੂਢ ਹੋਣ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਕੋਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਵਯਾਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਪਦਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਯਥਾਯੋਗਯ ਅਨੂਯ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੁੱਧ ਵਾਕਯ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਬਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਵਯਵਸਥਾ ਲਗਾਉਣੀ ਸਾਹਿਤਯ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ । ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਪੁਰਸ਼ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ (ਪੌਰਖੇਯ ਬੁੱਧੀ ਅਨੁਸਾਰ) ਅਰਥ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਥਾਈ, ਸੰਚਾਰੀ ਬਿਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵ ਅਤੇ ਹਾਵ ਭਾਵ ਜਾਨਣ ਦਾ ਕਦੇ ਭੀ ਸਾਹਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ।

ਏਥੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੇਵਲ 'ਸਾਹਿਤਯ' ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਨਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :-

* ਇਹ ਭੂਮਿਕਾ ਕੇਵਲ ਪਿੰਗਲ ਦੀ ਹੀ ਹੈ ਅਲੰਕਾਰ ਆਦੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਰਲਾ ਕੇ ਪੰਜਾਂ ਭਲਕਾਂ ਦੀ ਇਕੱਠੀ ਭੂਮਿਕਾ ਫੇਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ।

'ਸਾਹਿਤਯ' ਸ਼ਬਦ 'ਤਥਿਤ' ਦੁਆਰਾ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਏਸਦਾ ਅਰਥ (ਸਹਿਤ ਤੋਂ) ਸਹਿਤਤਾਈ ਹੈ, ਤਾਤਪ੍ਰਯ ਇਹ ਕਿ ਰਲੇ ਮਿਲੇ ਕਟਾਖਯਾਂ ਨੂੰ ਸਫੁੱਟ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਰਲ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਚਾਤੁਰੀ ਦੁਆਰਾ ਗੁੰਦਕੇ ਰਲਾ ਮਿਲਾ ਦੇਣਾ ਇਹਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ, ਲੱਛਣਾਂ, ਵਯੋਜਨਾਂ ਆਦਿ ਬਿਰਤੀਆਂ ਅਲੰਕਾਰ ਧੁਨਿ ਆਦਿ ਚਮਤਕਾਰ, ਪ੍ਰੀਤੀ, ਹੰਸੀ ਆਦਿ ਭਾਵ, ਅਤੇ ਸਿੰਗਾਰ ਆਦਿ ਰਸ ਏਸ ਦੇ ਹੀ ਅਵਯਵ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਵਾਰਤਕ ਅਤੇ ਛੰਦ ਬੰਦ ਦੋਹਾਂ ਤ੍ਰੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਾਰਤਕ ਨਾਲੋਂ 'ਛੰਦੋਬੰਦ ਸਾਹਿਤਯ' ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਾਧੇ ਹਨ :-

- (੧) ਬੋੜੇ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਤਾਤਪ੍ਰਯ ਆ ਜਾਣਾ।
- (੨) ਸੁਆਦਿਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਛੇਤੀ ਹੋਣੀ।
- (੩) ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਣਾ।
- (੪) ਜ਼ਬਾਨੀ ਕੰਠ ਕਰਨ ਲਈ ਸੌਖ ਹੋਣਾ।

ਸੋ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਭੇਦ ਸੰਖਿਆ ਰੂਪ, ਗਤੀ, ਵਿਸ਼੍ਰਾਮ, ਤੋਲ ਤੇ ਸੁਰ ਮੇਲਣ ਪੂਰਬਕ ਵਾਰਤਕ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁੰਦਣਾ ਅਤੇ ਗੁੰਦੀ ਹੋਈ ਨੂੰ ਤੋਲਣ ਦੇ ਨਿਯਮ ਸਿਖਾਉਣੇ ਪਿੰਗਲ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤਯ ਰਚਣ ਲਈ 'ਪਹਿਲਾਂ' ਏਸ (ਪਿੰਗਲ) ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਵਸ਼ਯ ਹੋਣਾ ਲੋੜੀਏ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਏਸ ਵਿਸ਼ਯ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕਰਤਾ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਪਿੰਗਲਾਚਾਰਯ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ 'ਛੰਦ: ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਹੈ, ਮਗਰ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉਤੇ ਏਸ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਭੀ "ਪਿੰਗਲ" ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਗਸਤ ਮੁਨੀ ਆਦਿਕਾਂ ਨੇ ਭੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਯ ਉਤੇ ਕੁਛ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਮਤ ਲੈ ਕੇ ਬ੍ਰਿਜਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪਿੰਗਲ ਰਚੇ ਗਏ, ਬੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਓਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਦੇ ਅੱਖ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਹੋਠ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਦੋਸ਼ ਹਨ :-

- (੧) ਮਾਤ੍ਰਕ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵਰਣਕ ਅਤੇ ਵਰਣਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਤ੍ਰਕ ਬਣਾਉਣਾ।
- (੨) ਵਰਣ, ਮਾਤ੍ਰਕ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਦਿ ਦੀ ਵੰਡ ਦੀ ਅਸੁੱਧੀ।

* ਬਹੁਤੇ ਕਵੀ ਪਿੰਗਲ ਨੂੰ ਸ਼ੇਸ ਨਾਗ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਮਗਰ ਇਹ ਭੁੱਲ ਹੈ।

- (੩) ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਮਾਤ੍ਰਕ ਅਤੇ ਵਰਣਕ * ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਰੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕਰਨੇ।
- (੪) ਗਣਕ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਕਹਿ ਕੇ ਛੇਕੜ ਅਥਵਾ ਵਿਚਾਲੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਦੱਸਣਾ ।
- (੫) ਪ੍ਰਤਯਯਾਂ ਦੀ ਅਪੁਰਣਤਾ ।
- (੬) ਸਮਝੌਣ ਦਾ ਯਤਨ ਛੱਡ ਕੇ ਕੇਵਲ ਨੋਟ ਬੁੱਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣੀ।
- (੭) ਛੰਦਾਂ ਉਤੇ ਪ੍ਰਤਯਯਾਂ ਦੀ ਲਾਵਣਯਤਾ (ਵਰਤੋਂ) ਕਰਕੇ ਨਾ ਦਿਖਾਉਣੀ।
- (੮) ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੱਛਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਪਦਾਰਥ ਨ ਦੱਸਿਆ ਜਾਣਾ ।

ਸੋ ਉਕਤ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਯਥਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹਟੋਣਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਯ (ਯਥਾਮਤਿ) ਸਿਖਾਉਣਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਭੂਸ਼ਤ ਕਰਨਾ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣੇ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਅਲੌਕਿਕ ਬਾਣੀ ਦੇ 'ਸਾਹਿਤਯ' ਅੰਗ ਦੀਆਂ (ਅਲੰਕਾਰ ਆਦਿ) ਝਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਾਉਣ ਆਦਿ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ 'ਗੁਰੂ ਕਾਵਯ ਦਰਸ਼ਨ' ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਝਲਕ (ਪਿੰਗਲ) ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅੰਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਏਹਦਾ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅੰਗਾਂਗੀ ਭਾਵ ਸੰਬੰਧ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸਜਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹਦਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਵ ਸੰਬੰਧ ਹੈ । ਕਵਿਤਾ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਅਭਿਲਾਖੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦੀ ਬਿਧੀ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸੱਜਣ ਇਹਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ ** ।

ਏਸ ਝਲਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੋ ਖੰਡਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਗਤ ਓ,ਅ ਆਦਿ ੫ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਯ ਸੂਚੀ ਇਉਂ ਹੈ :-

* ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸਾਰੰਗੀ' ਛੰਦ ਵਿੱਚ ੧੫ ਦੀਰਘਾਂ ਦੁਆਰਾ ੩੦ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਭਾਵੇਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ, ਮਗਰ ਜੇਕਰ ਲੱਛਣ ਵਿੱਚ ੩੦ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਭੀ ਆਵੇਸ਼ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਲੱਛਣ ਅਸੁੱਧ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੩੦ ਲਘੂ ਦਾ ਅਥਵਾ ੧੦ ਗੁਰੂ ਦਾ ੧੦ ਲਘੂ ਦਾ ਭੀ 'ਸਾਰੰਗੀ' ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ ਜੋ ਕਿ ਅਸੁੱਧ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੇ ੧੫ ਦੀਰਘ ਅਥਵਾ ੫ ਮਗਣ ਕਹਿ ਕੇ ਹੀ ਲੱਛਣ ਸੁੱਧ ਹੋਵੇਗਾ ।

** ਇਹ ਅਨੁਬੰਧ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਭੀ ਆਉਣਗੇ, ਮਗਰ ਇੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਸੱਜਣਾਂ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਅਵਕਾਸ਼ ਨ ਹੋ ਕੇ ਭੂਮਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੰਮ ਸਾਰਨਾ ਪਵੇ ।

ਪਹਿਲੇ ਵਿੱਚ ਲਘੂ, ਦੀਰਘ ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਗਣ, ਅਗਣ ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਰਣਯ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਆਦਿ ਸਭ ਮਾਤ੍ਰਕ ਪ੍ਰਤਯਯ, ਤੀਜੇ ਵਿੱਚ ਵਰਣਕ ਪ੍ਰਤਯਯ ਅਤੇ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਛੰਦਾਂ ਉਤੇ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਚੌਥੇ ਵਿੱਚ ਮਾਤ੍ਰਕ ਸਮ, ਅਰਥ ਸਮ ਅਤੇ ਬਿਖਮ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਦੇ * ੨੮ ਉਦਾਹਰਣ (ਲੱਛਣਾਂ ਸਣੇ) ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਪੰਜਵੇਂ ਵਿੱਚ ਵਰਣਕ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਚਟਕ ੮੪ ਉਦਾਹਰਣ (ਲੱਛਣ ਸਣੇ) ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਾਮਾਨਯ ਸਿੱਖਿਆ ਭੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਨਣ ਯੋਗ ਹਨ :-

੧. ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਾਹ ਲਗਦੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ** ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
੨. ਪ੍ਰਤਯਯ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਤੀ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਕੇ ਓਹਦਾ ਸੰਖੇਪ ਅਰਥ ਕਰਕੇ ਫੇਰ ਚਿੱਤ੍ਰ ਦਿਖਾ ਕੇ ਅਗੇ ਉਸਦਾ ਹੱਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ।
੩. ਪ੍ਰਤਯਯ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਔਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
੪. ਕੁਝ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ਟ, ਉਦਿਸ਼ਟ ਆਦਿ ਭੀ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਏ ਹਨ।
੫. ਕੁਝ ਮਾਤ੍ਰਕ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਭੀ ਲੱਛਣਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।
੬. ਮਾਤ੍ਰਕ ਅਤੇ ਵਰਣਕ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਸਾਰ *** ਫਬਦੀ ਰੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦੱਸੀ ਹੈ।

* ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੁਆਰਾ ਅਣਗਿਣਤ ਹੀ ਛੰਦ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਰੀਤੀ ਦੱਸ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

** ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀ ਪਦ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਆਦਮੀ (ਲਿਖੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ) ਛੇਤੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਜਿਸ ਲਈ ਓਹਨਾਂ ਉਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਮਗਰ ਕੁਝ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪਦ ਰਹੇ ਹੋਏ ਹਨ ਓਹਨਾਂ ਪਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦੇਕੇ ਨਿਬਾਹਿਆ ਹੈ, ਸੱਜਣ ਖਿਮਾ ਕਰਨ।

*** ਮਾਤ੍ਰਾ ਅਤੇ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਵਯਾਪਤੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜਿਥੇ ਵਰਣ ਹੈ ਓਥੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਹੈ ਓਥੇ ਵਰਣ ਭੀ ਹੈ। ਜੈਸੇ ੮ ਵਰਣ ਦਾ ਜੋ ਅੰਤਮ ਰੂਪ (ਸਰਬ ਲਘੂ ਦਾ) ਹੈ ਓਹੀ ੫ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਅੱਠਵਾਂ ਹੈ, ਮਗਰ ਜਿਸ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਛੱਡਕੇ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਾਰ ਨਿਯਮ ਹੋਵੇ ਓਹ ਵਰਣਕ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਲਾਘਵਤਾ ਤੇ ਦੀਰਘਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਛੱਡਕੇ ਮਾਤ੍ਰਕ ਨਿਯਮ ਹੋਣ ਓਹ ਮਾਤ੍ਰਕ ਹੈ।

੭. ਗਣ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ, ਗਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਉਂ ਲੈ ਕੇ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗਣਾਂ ਦਾ ਅਰ ਪਿੱਛੋਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੇ ਹਨ ।
੮. ਗਣਕਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅੱਗੋਂ ਗਣਾਂ ਦੇ ਰੂਪ (॥S ॥S) ਭੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ।
੯. ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੁਝ ਛੰਦ ਨਵੇਂ ਭੀ ਬਣਾਏ ਹਨ ।
੧੦. ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਲੇਖ ਦੁਆਰਾ ਛੰਦ ਦਾ ਨਾਉਂ ਭੀ ਕੱਢਿਆ ਹੈ, ਤਾਂਕਿ ਬਿਨਾਂ ਲੱਛਣ ਯਾਦ ਕੀਤਿਆਂ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਹੀ ਛੰਦ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ।
੧੧. ਕਿਤਨਿਆਂ ਹੀ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਥਵਾ ਸੁੰਦਰ ਬਣੋਣ ਲਈ ਰੂਢ (ਸੰਕੇਤਕ) ਹੀ ਰੱਖ ਲਏ ਹਨ ।
੧੨. ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਰ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਕਰਕੇ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਅੱਡ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰ ਉਪਮਾ ਆਦਿ ਕੋਈ ਲਾਭ ਕਾਰੀ ਪਦਾਰਥ ਵਰਨਣ ਹੋ ਸਕੇ ।
੧੩. ਕੁਝ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਵਾਰਤਕ ਭੀ ਕੀਤੇ ਹਨ ।
੧੪. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਤਯਯਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰੀਤੀਆਂ ਆਪਣੀ ਵਲੋਂ (ਨਵੀਆਂ) ਭੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ।
੧੫. ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ 'ਰ' ਦੀ 'ੜ' ਨਾਲ, 'ਡ' ਦੀ 'ੜ' ਨਾਲ, 'ਬ' ਦੀ 'ਵ' ਨਾਲ ਅਤੇ 'ਨ' ਦੀ 'ਣ' ਨਾਲ ਸਵਰਣਤਾ ਭੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ।
੧੬. ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਚਨਾ, ਤਿਲਕ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਭੀ ਵਰਤੀ ਹੈ ।
੧੭. ਜੇ ਛੰਦ ਭਾਈ ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ (ਰੁਤਕਾ) ਦੇ ਹਨ ਓਹਨਾਂ ਉਤੇ ਅਨਯੋਕਿਤ ਚਿੰਨ੍ਹ(" ") ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ।
੧੮. ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਤਮਾਂ ਨੇ ਏਸ ਪੁਸਤਕ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾਂ ਪੱਤ੍ਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂਆ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਦੀ ਨਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਲਗਾਈ ਗਈ ਹੈ ।

੧੯. ਪ੍ਰਤਯਯਾਂ ਦੇ ਵਧੀਕ ਪ੍ਰਕਾਰ * ਗੁੱਝ ਭੇਦ ਅਤੇ ਪਿੰਗਲ ਵਿਸ਼ਯ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਵਿੱਦਯਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਔਖ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਹਾਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਗੁਰੂ ਚਾਹੇ ਅਗਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਸੀ ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਮੂਹ ਸਹਾਇਕ ਸੱਜਣਾਂ ਦਾ ਅਤੰਤ ਹੀ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਸਰਬ ਹਿਤਕਾਰੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਚਰਣਾਂ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਤੋਟ ਅਥਵਾ ਅਸੁੱਧੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੋਵੇ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸੂਚਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖੇਚਲ ਕਰਨ, ਤਾਂਕਿ ਉਹ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ । ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਯ ਦੇ ਵਿੱਦਯਾਰਥੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਕੇ ਅਗਲੀਆਂ ਝਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸੰਸ਼ਯ ਦੀ ਪਹਾਰਿਕ 'ਸਾਹਿਤਯ' ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਤਤ੍ਰ ਸਾਖਯਾਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਂਝੀ ਵਾਲ ਬਣੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਭੂਸ਼ਤ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਇਹ ਅਤੀ ਤੁੱਛ ਘਾਲ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇਗੀ ।

੧ ਭਾਦ੍ਰੋ ਸੰ: ੪੪੪

ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਾ ਪਾਤ੍ਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ

(ਦਾਖਾ)

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ

* ਪ੍ਰਤਯਯਾਂ ਦੇ ਮੂਲ, ਜੈਸੇ ਮਾਤ੍ਰਕ ਉਦਿਸ਼ਟ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਿਖਰਲੇ ਅੰਗ ਜੋੜ ਕੇ ਸੁਚੀ ਅੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਘਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸਦਾ ਕਾਰਣ ਲੱਭਣਾ, ਸੋ ਉਦਿਸ਼ਟ ਦਾ ਗੁੱਝ ਭੇਦ ਹੈ ।

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਖੰਡ ਪਹਿਲਾ (ੳ) ਦੇਸ਼ । ਮੰਗਲ ।

ਕਬਿੱਤ

ਸੁਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਿਨ ਫੁੱਲ ਕੁਮਲਾਇ ਜਾਣ ਇਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਆਪੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੈ ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਜੜ੍ਹ ਭੋਰ ਹੀ ਨਿਹਾਲ ਹੋਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਮੁਨਿ ਦੇਵ ਦਰਸਨ ਹੈ ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਡਿਆਯਾ ਕਵਿ ਲੋਕਾ ਕਾਵਯ ਰਚਨਾ 'ਚਿ ਘਰ ਘਰ ਏਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਕਹੋ ਧੰਨ ਧੰਨ ਹੈ ।
ਓਇ ਮਤਿ ਮੰਦ ਏ ਮੁਕੰਦ ਕਵਿ ਕੇਹਰਿ ਸੁ ਫੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਰਨ ਹੈ ॥ ੧ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਮਿਲਣ ਹੋਰਬੇ ਦੋ ਨਹੀਂ * ਕਰੀਏ ਲਾਖ ਪ੍ਰਬੰਧ ।
ਪਾਈਏ ਸਤਿਗੁਰ ਚਰਣ 'ਚੋਂ ਸੋਨਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰਗੰਧ ॥ ੨ ॥

[ਤ੍ਰੈਭੰਗੀ ਛੰਦ]

ਸੁਖ ਕੇ ਸਾਗਰ ਜਗਤ ਉਜਾਗਰ ਪਰਮ ਹਿਤਾਗਰ ਵਡ ਕਲਪ ਤਰੂ ।
ਨਿਰਗੁਣ ਰਾਤੇ ਸਹਿਜੇ ਮਾਤੇ ਗਯਾਨ ਪ੍ਰਦਾਤੇ ਜੈ ਜਗਦ ਗੁਰੂ ।
ਬੇਦੀ ਨਾਯਕ ਦੀਨ ਸਹਾਯਕ ਅਪਦਾ ਘਾਯਕ ਜਗ ਬੰਧ ਕਟੇ ।
ਸਦ ਜਨ ਸੰਗੀ ਦੁਖ ਤ੍ਰੈਭੰਘੀ ਦੇ ਗਤਿ ਕਵਿ ਚਿੰਤ ਮਿਟੇ ॥ ੩ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਕਾਮੀ ਪੜਾਰੀ ਕਾਮਣੀ ਕਾਮਣਿ ਪ੍ਰਿਯ ਸਿੰਗਾਰ ।
ਕਾਵਿ ਪੜਾਰੇ ਸਿੰਗਾਰ ਨੂੰ ਕਵਿ ਪ੍ਰਿਯ ਕਲਗੀਧਾਰ ॥ ੪ ॥

* ਇਹਦੀਆਂ ਅਤੇ 'ਪਾਈਏ' ਦੀਆਂ ੪ ਹੀ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਹਨ ।

[ਜਹਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਛੰਦ]

ਮਹਾਂ ਮੁਬਾਰਿਕਾ ਕ੍ਰਿਪਾਣ ਧਾਰਿਕਾ । ਅਨੰਦ ਕਾਰਿਕਾ ਸਮੁੰਦ ਤਾਰਿਕਾ ।
ਕਰੇ ਸੁ ਘਾਲਿਕਾ ਬਨਾਇ ਬਾਲਿਕਾ ਸੁਪ੍ਰਾਣ ਮਾਲਿਕਾ ਜਹਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ॥ ੫ ॥

ਕਬਿੱਤ

ਨ੍ਰਾਵਣੇ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਸੁਖ ਸਾਗਰ ਸਨਾਨ ਕਰਾ ਧੋਵਣਾ ਜੇ ਹੋਇ ਤੇਰੇ ਚਰਣ ਪਖਾਰਣੇ ।
ਦੇਖਣੇ ਨੂੰ ਦਿਸੇ ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਹੀ ਸਰੂਪ ਤੇਰਾ ਜਾਵਣਾ ਜੇ ਪਵੇ ਤਦੇ ਜਾਉਂ ਬਲਿਹਾਰਣੇ ।
ਕਰਨੇ ਨੂੰ ਕਰਾ ਸੁ ਵਿਸਾਹੁ ਦਸਮੇਸ਼ ਤੇਰਾ ਲੱਗਣੇ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਯਸ਼ ਤੇਰਾ ਵਿਸਤਾਰਣੇ ।
ਸੁਣਨੇ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਹੀ ਹੁਕਮ ਕਵਿ 'ਕੇਹਰਿ' ਸੁ ਬੋਲਣਾ ਜੇ ਕਦੇ ਉਪਕਾਰ ਹੀ ਉਚਾਰਣੇ ॥ ੬ ॥

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਆਦਿ ਲੈ ਦਸੇ ਗੁਰੂ ਚਿਤ ਧਯਾਇ ॥

'ਗੁਰੂ ਕਾਵਯ ਦਰਸ਼ਨ' ਕਰਾ 'ਕੇਹਰਿ' ਕਰਨ ਸਹਾਇ ॥ ੭ ॥

[ਕਾਵਯ ਕਾਰਣ] ਦੋਹਿਰਾ

ਜਗਤ ਪ੍ਰਗਟ ਬਹੁ ਕਾਵਯ ਦਾ ਕੇਹਰਿ ਕਰ ਅਭਿਆਸ ।

* ਆਦਿ ਕਾਵਯ ਗੁਰਿ ਕੋਸ਼ 'ਚੋ' ਲੋਭਾ ਕਾਵਯ ਹੁਲਾਸ ॥ ੮ ॥

[ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਯੋਜਨ, ਯਥਾ ਦੁਮਲਾ] ਸਵੈਯਾ

ਲਖ ਲੋਕਨ ਕੀ ਬ੍ਰਿਜ ਬਾਣਿ ਰੁਚੀ ** ਬ੍ਰਿਥ ਮਾਤ ਪ੍ਰਤਾਪ ਬਧਾਵਣ ਨੂੰ ।

ਨਹਿ ਕਾਵਯ ਉਚਾਰਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਪਾਵਨ ਚਿੰਤ ਮਿਟਾਵਣ ਨੂੰ ।

ਅਰੁ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਆਦਿ ਗੁਬਿੰਦ ਮ੍ਰਿਗਿੰਦ ਗੁਰੂ ਗੁਣ ਗਾਵਣ ਨੂੰ ।

ਇਨ ਕਾਰਣ ਤੇ ਕੁਛ ਕਾਵਯ ਕਹਾ ਕਲਿ ਕਾਲ ਕਿਰਾਲ ਕਟਾਵਣ ਨੂੰ ॥ ੯ ॥

[ਫੇਰ ਏਹੀ ਕ੍ਰੀਟ ਸਵੈਯਾ]

ਏਕਨ ਕੇ ਚਿਤ ਲੋਭ ਜਗੇ ਅਰੁ ਏਕ ਕਵੀ ਯਸ ਤੇਜ ਗ੍ਰਾਹਕ ।

ਏਕ ਕਵੀ ਗੁਰਮੱਤ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਜੁ ਸਰਾਹਣ ਲਾਯਕ ।

ਏਕ ਕਵੀ ਸ੍ਰੂਨ ਕਾਵਯ ਸਿਖਾਵਨ ਭੇਦ ਕਹੈ ਇਕ ਨਾਯਕਾ ਨਾਯਕ ।

* ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ । ** ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ।

ਗਾਵਹੁ ਮੈਂ ਗੁਰ ਕੇ ਗੁਣ ਕੇਹਰਿ ਤਾਰਣ ਨੂੰ ਜੱਗ ਹੋਣ ਸਹਾਯਕ ॥ ੧੦ ॥

[ਵਿਸ਼ਜ ਵਰਨਨ] ਦੋਹਿਰਾ

¹ ਮਾਤ੍ਰਕ ਵਰਣਕ ਛੰਦ ਗੁਰ ਵਯਾਕਰਣ ਦਾ ਸਾਰ ।
ਅਲੰਕਾਰ ਰਸ ਲੱਛਣਾ ਧੁਨੀ ² ਆਦਿ ਵਿਸਤਾਰ ॥ ੧੧ ॥

[ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਸੰਬੰਧ] ਦੋਹਿਰਾ

ਮਾਤ ਪੰਜਾਬੀ ਯਸ ਗੁਰੂ ਚਾਹੁਣ ਕਰਣ ਬਿਸਥਾਰ ।
ਗਹਿਣਾ ਕੰਠ ਸਜਾਇਕੇ ਸੋਹਣ ਕਵਿ ਪਰਵਾਰ ॥ ੧੨ ॥

[ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਨਣ] ਦੋਹਿਰਾ

ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੋਏ ਕਵੀ ਉਦਾਰ ।
ਤਾਂ ਭੀ ਮਿਸ਼੍ਰਤ ਕਾਵਯ ਸੇ ਉਹ ਜੋ ਰਹੇ ਉਚਾਰ ॥ ੧੩ ॥

ਯਥਾ ਦੋਹਿਰਾ

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ³ ਪ੍ਰਕ੍ਰੁਤ ਪਾਰਸੀ ਅਮਰ ਮਾਘਦੀ ਚਾਰ ।
ਨਾਗ ਯਮਨ ਅਰੁ ਦੱਖਣੀ ਮ੍ਰਹਟੀ ਬਿਰਜ ਵਿਚਾਰ ॥ ੪ ॥

ਫੇਰ ਦੋਹਿਰਾ

ਮੈਂ ਭੀ ਭਾਵੇਂ ਹੰਢਿਆ ਇਹਦੇ ⁴ ਵਿਚ ਅਥਾਹੁ ।
ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਆਖਦਾ ਜਿਤਨੀ ਮੇਰੀ ਵਾਹੁ ॥ ੧੫ ॥

¹ ਇਸ ਦੇਹੇ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਸਭ ਝਲਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਜ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਮਗਰ ਇਸ ਝਲਕ ਵਿਚ ਮਾਤ੍ਰਕ, ਵਰਣਕ ਪ੍ਰਤਯਯ ਅਤੇ ਛੰਦ ਹੀ ਸਮਝਣੇ ।

² ਨਜਾਇ ਆਦਿ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਪਦਾਰਥ ।

³ ਸੂਰਸੈਨੀ, ਅਰਧ ਮਾਗਧੀ, ਪ੍ਰਾਚੀ, ਆਵੰਤੀ, ਬਾਲੀਕੀ ਆਦਿਕ ।

⁴ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ।

[ਪੰਜਾਬੀ ਲੱਛਣ] ਦੋਹਿਰਾ

ਨਵੀਂ, ਪੁਰਾਣੀ ਵਿਚ ਰਲੇ, ਯਵਨੀ ਆਦਿ ਸੁਖੈਣ ।
'ਕੇਹਰਿ' ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੋ ਪੰਜਾਬੀ ਬੈਣ ॥ ੧੬ ॥

ਫੇਰ ਦੋਹਿਰਾ

ਗੱਦਜ ਬਿਨਾ ਸਭ ਛੰਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਨਾ ਅਣਜਾਣ ।
ਤਾਹੀ ਪਦ ਅਰੁ ਗੱਦਜ ਕਰ ਦੇਵੇਂ ਕਰਾਂ ਬਖਾਣ ॥ ੧੭ ॥

[ਵਿਨਯ] ਦੋਹਿਰਾ

ਕਵਿ ਜਨ ਆਸ਼ਾ ਸਮਝੀਏ, ਦੂਸ਼ਨ ਨਾ ਕਵਿ ਭੂਪ ।
ਗੁਰ ਉਪਮਾ ਮਯ ਜਾਨਯੇ ਦੂਸ਼ਨ ਭੂਸ਼ਣ ਰੂਪ ॥ ੧੮ ॥

ਗੱਦਜ - ਅਸੀਂ ਮਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ (ਆਪੇ ਵਿਚੀ) ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਇਕ ਬੋਲਣ ਕਰਕੇ ਦੂਜੇ ਲਿਖਣ ਕਰਕੇ । ਪਹਿਲੇ ਬੋਲਣ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬਣੀ, ਫੇਰ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਗੱਦਜ ਅਤੇ ਪੱਦਜ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ । ਬੋਲੀ (ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਲਿਖਣ) ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਅੱਖਰ ਹੈ, ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਤਰਾਂ ਰਲਕੇ ਸ਼ਬਦ ਬਣੇ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਥੀਂ ਪਦ, ਫੇਰ ਵਾਕਯ ਬਣੇ । ਸੋ ਪਹਿਲੇ ਸਾਨੂੰ ਅੱਖਰਾਂ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਦ, ਅਤੇ ਵਾਕਯ ਬਣਕੇ ਬਾਣੀ ਬਣੀ । ਸੋ 'ਅੱਖਰ' ਦਾ ਲੱਛਣ ਇਉਂ ਹੈ :-

ਦੋਹਿਰਾ

ਬੋਲੀ ਦਾ ਉਹ ਟੁਕ ਜੋ ਕੱਲਾ ਹੋਇ ਅਖੰਡ ।
ਬੋਲਣ ਨੂੰ ਭੀ ਤੁੱਛ ਅਤਿ ਅੱਖਰ ਉਸਨੂੰ ਮੰਡ ॥ ੧੯ ॥

ਅਰਥਾਤ ਬੋਲੀ ਦਾ ਉਹ ਟੁਕੜਾ ਜਿਹਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਾ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਘਟਾਇਆ ਨਾ ਘਟੇ ਅਤੇ ਜਿਹਦੇ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ਭੀ ਬੋੜ੍ਹਾ ਹੀ ਚਿਰ ਲੱਗੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਜਾਣੋਂ ।

[ਵਯਾਕਰਣ ਰੀਤੀ ਤੋਂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਲੱਛਣ] ਦੋਹਿਰਾ

ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਸਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜੋ ਅੱਖਰ ਦੇ ਸੰਗ ਹੋਇ ।
ਉਹਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਕਹੀਏ ਸੋਇ ॥ ੨੦ ॥

[ਪਿੰਗਲ ਰੀਤੀ ਤੋਂ] ਦੋਹਰਾ

ਅੱਖਰ ਹੇਤ ਉਚਾਰਣੇ ਜਿਤਨਾ ਕਾਲ ਬਿਤਾਇ ।

ਮਾਤ੍ਰਾ ਉਹਨੂੰ ਆਖਦੇ ਪਿੰਗਲ ਵਿਚ ਕਵਿਰਾਇ ॥ ੨੧ ॥

ਅਰਥਾਤ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਲੱਗੇ ਉਹਨੂੰ (ਪਿੰਗਲ ਵਿਚ) ਮਾਤ੍ਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

[ਅੱਖਰ ਨਿਰਣਯ]

ਉੱਥ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਯਾਕਰਣ ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ (ਅਨੁਨਾਸਕ ਆਦਿਕ) ਬਹੁਤ ਭੇਦ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਆਦਿ ਦੱਸਣ ਦੀ ਏਥੇ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਮਾਤ੍ਰਾ ਸਹਿਤ ਜੋ ਅੱਖਰ * 'ਲਘੂ' 'ਦੀਰਘ' ਦੋ ਪ੍ਰਾਕਰ ਦੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ।

[ਲਘੂ ਲੱਛਣ] ਦੋਹਰਾ

ਮੁਕਤਾ ਔਂਕੁਤ ਜਾਨੀਏ ਹੋਰ ਸਿਹਾਰੀ ਲੇਖ ।

ਜੇ ਅੱਖਰ ਇਨ ਸਹਿਤ ਹੋ ਤਿੰਨੇ ਲਘ ਬਿਸੇਖ ॥ ੨੨ ॥

ਅਰਥਾਤ ਜੇੜ੍ਹਾ ਅੱਖਰ ਮੁਕਤਾ ਹੋਵੇ ਯਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਔਂਕੁਤ ਜਾਂ ਸਿਹਾਰੀ ਲੱਗੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲਘੂ ਜਾਣੋਂ ।

[ਦੀਰਘ ਲੱਛਣ] ਦੋਹਰਾ

ਆ, ਈ, ਊ, ਏ, ਅਧਕ, ਓ, ਐ, ਔ, ਅੰ, ਆਂ, ਜਾਨ ।

ਦਸੇ ਲਗਾਂ ਜਿਨ ਅੱਖਰੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਰਘ ਮਾਨ ॥ ੨੩ ॥

[ਨਿਯਮ ਉਲੰਘਣ] ਦੋਹਰਾ

ਲਘੂ ਦੀਰਘ ਦੀਰਘ ਲਘੂ, ਕਵਿ ਚਾਹੇ ਹੋ ਜਾਇ ।

ੈਸੀ ਸਾਂਝੀ ਰੀਤ ਮੇਂ ਕੇਹਰਿ' ਨਿਯਮ ਨ ਕਾਇ ॥ ੨੪ ॥

* ਕਈ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਲਘੂ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਆਖਿਆ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਤਾਂ ਵਯਾਕਰਣ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਅੱਖਰ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਠ ਵਾਲਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿੰਗਲ ਰੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਲ (ਸਮਯ) ਦਾ ਮਾਪ ਹੈ । ਲਘੂ, ਦੀਰਘ ਤਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਭੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਨੂੰ ਲਘੂ, ਦੀਰਘ ਕਹਿਣ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਪੈ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਭੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਐਸਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਰਲੀ ਮਿਲੀ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਟੱਲ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ, ਕਵੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਯੋਗ ਸਥਾਨਾਂ ਉਤੇ ਲਘੂ ਦਾ ਦੀਰਘ, ਦੀਰਘ ਦਾ ਲਘੂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਥਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

[ਯਥਾ ਬੰਨਗੀ]

- (੧) ਇਨਹੀ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸੁ 'ਵਿਦਯਾ ਲਈ' ਵਿਚ 'ਵਿਦਯਾ' ਦਾ 'ਵਿ' ਲਘੂ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ 'ਦਯਾ' * ਦੁਤ ਦੇ ਆਦਿ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੀਰਘ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।
- (੨) ਕਿਤੇ ਇਹ ਨਿਯਮ ਫੇਰ ਉਲੰਘਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੈਸੇ 'ਨਾਮ ਜਪੇ ਤਿਨ ਲੋਕ ਉਜਯਾਰਾ' ਵਿਚ 'ਉ' ਦੁਤ ਦੇ ਆਦਿ ਹੋਣ ਪਰ ਭੀ ਲਘੂ ਹੀ ਰਿਹਾ ।
- (੩) ਕਿਤੇ ਪਦ ਦੀ ਬਣਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲਘੂ ਦਾ ਦੀਰਘ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੈਸੇ ਚੌਪਈ 'ਕੇਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਿਸ਼ਨ ਮਹੇਸ਼ਾ । ਕੇਤੇ ਹੀ ਰਵਿ ਚੰਦ ਧਨੇਸ਼ਾ' ਵਿਚ ਮਹੇਸ਼ ਦੇ 'ਸ਼' ਦਾ 'ਸ਼ਾ' ਅਤੇ ਧਨੇਸ਼ ਦੇ 'ਸ਼' ਦਾ 'ਸ਼ਾ' ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।
- (੪) ਕਿਤੇ ਛੰਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਘੂ ਹੁੰਦੇ-ਸੁੰਦਿਆਂ ਉਸ ਦਾ ਦੀਰਘ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਹੁੰਦੇ ਸੁੰਦਿਆ ਓਹਦਾ ਲਘੂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜੈਸੇ - ਅਰਧ ਨਿਰਾਜ ਛੰਦ "ਚਲੀ ਸਭੇ ਅਚਿੰਤਹਿ । ਮਿਲੀ ਜੁ ਜਾਇ ਮਿੰਤਹਿ ।" (ਛੰਦ ਰਤਨਾਵਲੀ) ਇਹਦੇ ਵਿਚ 'ਅਚਿੰਤਹਿ' ਅਤੇ 'ਅਮਿੰਤਹਿ' ਵਿਚ ਅੰਤ ਦੇ ਦੋਵੇਂ 'ਹਿ' 'ਹੀ' ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ "ਭੇਦ ਕਹੇ ਇਕ ਨਾਯਕਾ ਨਾਯਕ" (ਦੇਖੋ ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਕ੍ਰਮਨ) ਵਿਚ ਨਾਯਕਾ ਦੇ 'ਕਾ' ਨੂੰ 'ਕ' ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।
- (੫) ਕਿਤੇ ਟਿੱਪੀ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਦੀ ਟਿੱਪੀ ਜਦ * ਇਸ ਰੂਪ ਅਰਥਾਤ ਅੱਧ ਚੰਦ ਰੇਖਾ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਲਘੂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜੈਸੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਵਰਣਨ ਦੇ ਦੋਹਰੇ ਵਿੱਚ-'ਪੰਜਾਬੀ' ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ 'ਪ' ਲਘੂ ਹੀ ਰਿਹਾ ।
- (੬) ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਗੁਰੂ ਪਰੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਰਲਾ ਗੁਰੂ ਅੱਖਰ ਲਘੂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੈਸੇ ਮੰਗਲ ਵਿਚ ਕਹੇ ਹੋਏ "ਕਰੀਏ ਲਾਖ ਪ੍ਰਬੰਧ", ਇਸ ਦੇ "ਕਰੀਏ" ਦਾ "ਰੀ" ਨੂੰ ਲਘੂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ । ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਕੀ - ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਲਘੂ ਦੀਰਘ ਹੋਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਉੱਤੇ ਹੀ ਬਸ ਹੈ ।

* ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਦੁਤ ਦੇ ਆਦਿ ਲਾ ਲਘੂ ਅੱਖਰ ਦੀਰਘ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਗਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਦੁਤ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਅਕਸਰ ਅੱਧਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਦੀਰਘ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਤ ਭੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ।

[ਯਥਾ ਛੰਦਾ ਪ੍ਰਭਾਕਰੇ] ਦੋਹਰਾ

ਦੀਰਘ ਹ੍ਰ ਲਘੁ ਕਰ ਪੜ੍ਹੇ ਲਘੁ ਹੀ ਦੀਰਘ ਜਾਨ ।

ਮੁਖ ਸੇ ਪ੍ਰਗਟੇ ਸੁਖ ਸਹਿਤ ਕੋਵਿਦ ਕਰਤ ਬਖਾਨ ॥

ਲਘੁ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵਿਚ ਬੋੜਾ ਚਿਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹਦੀ ੧ ਮਾਤ੍ਰਾ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਨੂੰ ਏਦੂੰ ਦੂਣਾ ਚਿਰ ਲਗਣ ਕਰਕੇ ਉਹਦੀਆਂ ੨ ਮਾਤ੍ਰਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਲਘੁ ਦੀਰਘ ਦੇ ਰੂਪ ਅਤੇ ਨਾਉਂ ਅਗਲੇ ਚਿਤਰ ਵਿਚ ਦੇਖੋ -

ਪਦਾਰਥ	ਰੂਪ	ਨਾਮ
ਲਘੁ	1	ਲ, ਲਾ, ਲਹੁ, ਕੋਹਲ, ਸ਼ਬਦ, ਰੂਪ, ਰਸ, ਗੰਧ, ਰੇਖਾ, ਸਰ, ਮੇਰੁ,
ਦੀਰਘ	੨	ਗਾ, ਗੇ, ਗੋ, ਗੀ, ਨੂਪਰ, ਰਸਨਾ, ਚਾਮਰ, ਕੁੰਡਲ, ਕਨਕ, ਮਾਨਸ, ਵਬਜ, ਹਾਰਾਵਲੀ, ਹਾਰ, ਤਾਟੰਕ, ਕੇਯੂਰ, ਦੀਹ, ਦੁਕਲ

ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਬਨੋਣ ਵਿਚ ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਵਰਤੇ ਹਨ । ਸੋ ਸੰਖਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ -

ਸੰਖਿਆ ਚਿਤ੍ਰ :-

- ੧ ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਮਹੀ, ਆਤਮਾ, ਗਣਪਤਿ ਰਦਨ, ਨਭ, ਰਵਿਰਬ, ਚਕ੍ਰ, ਸਕਰਦ੍ਰਿਸ਼
- ੨ ਆਇਣ, ਨੈਣ, ਕਰ, ਪਾਦ, ਪੱਖ, ਨਦੀਤੀਰ, ਗਜਦੰਤ, ਅਹਿ ਰਸਨਾ, ਦ੍ਰਿਜ ਜਨਮ,
- ੩ ਅਗਨਿ, ਕਾਲ, ਹਰਿਨੈਣ, ਬਲ, ਬਿਕ੍ਰਮ, ਸੰਧਯਾ, ਰਾਮ, ਪੁਸ਼ਕਰ, ਤਾਪ, ਸੁਲ, ਜੁਰ, ਗੁਣ,
- ੪ ਅਜਮੁਖ, ਵੇਦ, ਸਾਰਨਿਧਿ, ਸੈਨਾ ਅੰਗ, ਚਰਣ, ਦਿਸ਼ਾ, ਵਰਣ, ਆਸ਼੍ਰਮ, ਯੁਗ, ਹਰਿਭੁਜ ।
- ੫ ਇੰਦ੍ਰਯ, ਪਾਡਿਵ, ਹਰਿ ਬਦਨ, ਸਰ, ਯੱਗਯ, ਬਰਗ, ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ, ਕੰਨੀਜਾਂ, ਪਾਤਕ, ਭੂਤ, ਗਤਿ, ਗਵਯ, ਪ੍ਰਾਣ ।
- ੬ ਦਰਸ਼ਣ, ਰਸ ਰਿਤ, ਅੰਗ, ਸ਼ਿਵਸੁਤਮੁਖ, ਰਾਗ, ਭ੍ਰਮਰਪਦ ।
- ੭ ਲੋਕ, ਦੀਪ, ਮੁਨਿ, ਵਾਰ, ਹਯ, ਪਰਬਤ, ਸੂਰ, ਤਾਲ ।

੮ ਜੋਗਅੰਗ, ਅਹਿ, ਦਿਗਜ, ਦਿਗਪਾਲ, ਬਸੁ, ਸਿਧਿ, ਪਰਬਤ, ਪਹਿਰ ।

੯ ਦ੍ਵਾਰ, ਖੰਡ, ਰਸ, ਨਾੜੀ, ਨਿਧਿ, ਗ੍ਰਹਿ, ਵਜਾਕਰਣ, ਅੰਕ, ਭਗਤੀ ।

੧੦ ਦੋਸ਼, ਦਿਸ਼ਾ, ਅਵਤਾਰ ਦਿਸ਼ਾ ।

੧੧ ਸ਼ਿਵ, (ਕੁਦ੍ਰ)

੧੨ ਰਵਿ ਰਾਸ ।

ਸੂਚਨਾ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਣਾਏ ਹਨ :-

"ਬਸੁ ਭਗਣ ਕਰ ਤੁਕ ਵਿਖੇ ਕਰੀਟ ਸ੍ਰੈਯਾ ਜਾਨ"

ਅਰਥਾਤ ੮ ਭਗਣ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕਰੀਟ ਬਣਾਓ । ਮਗਰ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰੀਤੀ ਕਲਿਸ਼ਟ ਸਮਝ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ ਅਤੇ ਉਤੇ ਕਹੇ ਹੋਏ ਲਘੂ ਗੁਰੂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਕੋਹਲ, ਨੂਪਰ ਆਦਿ ਨਾਉਂ ਭੀ ਵਰਤੇ, ਕੇਵਲ ਜਣਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਲਿਖੇ ਹਨ ।

ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਨਾਉਂ ਇਹ ੪ ਹਨ :-

ਮੱਤ, ਮੱਤਾ, ਕਲ, ਕਲਾ ।

[ਦਘਧਾਖਰ ਖੰਡਨ ਵਿਕਟਾਖਰ ਵਰਣਨ] ਦੋਹਿਰਾ

ਲਗਣ ਆਦਿ ਨਾ ਵਿਕਟ ਇਉਂ ਛਾ ਵ ਣ ਤਾ ਇਹ ਚਾਰ ।

ਅੱਖਰ ਦਗਧ ਨ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਗੱਪ ਸਭ ਮਾਰ ॥ ੨੫ ॥

ਅਰਥਾਤ ਜੇੜ੍ਹੇ ਕਵੀ ਦਗਧਾਖਰ (ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਫਲ ਦਾਤੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ) ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਭ ਗੱਪ ਮਾਰਦੇ ਹਨ । ਛ, ਵ, ਣ, ਤ, ਇਹ ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਲੌਕਕ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪਦ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਿਕਟ ਹਨ, ਸੋ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਛੱਡਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਜਗਤ ਭਰ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੱਖਰ ਦਗਧ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਕੁਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਾਰਣ ਹਨ :-

- (੧) ਕੋਈ ਪੁਰਸ਼ ਦਗਧਾਖਰ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਯੁਕਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਿਆ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਗਧ ਕੋਈ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ, ਜਦ ਅੱਖਰ ਦਗਧ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੁਫਲ ਕਿੱਥੇ ?
- (੨) ਜੇ ਛੰਦ ਬੰਦ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਅੱਖਰ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ ਤਾਂ ਗੱਦਜ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ, ਜੇਹੜੀ ਨਿੱਤ ਬੋਲੀ ਦੀ ਹੈ ?

(੩) ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਅਫੱਲ ਪ੍ਰਤੱਛ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਲੋਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ, ਜੇ ਕੋਈ ਕਹੇ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਕੁਫੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਝੂਠ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿੱਦਯਾ ਤਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮਿਣਤੀ ਅਤੇ ਰੂਪ ਆਦਿਕਾ ਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਕੋਈ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ? ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ ਮੁਜਬ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਫਲਾਂ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਕਰਨੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਉਲਟ ਹੈ ।

(੪) ਅਗਲੇ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨਿਆਂ ਤੋਂ ਭੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਗਧ ਅੱਖਰ ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ । ਜੈਸੇ :-

(੧) ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹ ਕਰਤਾ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ੧੫ ਅੱਖਰ (ਦਗਧਾਖਰ) ਹ, ਘ, ਙ, ਝ, ਞ, ਟ, ਠ, ਢ, ਣ, ਤ, ਥ, ਦ, ਧ, ਨ, ਪ, ਫ, ਬ, ਭ, ਮ, ਰ, ਲ, ਵ, ਰਿ, ਰੀ, ਲੀ, ਮੰਨੇ ਹਨ ।

(੨) ਫੇਰ ਕਈਆਂ ਨੇ (ਛੰਦ ਪੜੋਨਿਧੀ ਕਰਤਾ ਆਦਿਕਾਂ ਨੇ) ੧੯ ਅੱਖਰ (ਙ, ਵ, ਝ, ਠ, ਟ, ਢ, ਣ, ਤ, ਥ, ਪ, ਫ, ਬ, ਭ, ਮ, ਰ, ਲ, ਵ, ਸ਼, ਹ,) ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨੇ ਹਨ ।

(੪) ਬਹੁਤੇ ਕਵੀਆਂ (ਰੂਪ ਦੀਪ ਦੇ ਕਰਤਾ ਆਦਿਕਾਂ) ਨੇ ਹ, ਝ, ਧ, ਰ, ਖ, ਭ, ਘ, ਣ, ਅੱਠ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨੇ ਹਨ ।

(੫) ਛੰਦ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਕਰਤਾ ਨੇ ਝ, ਹ, ਰ, ਭ, ਸ਼, ਪੰਜ ਹੀ ਮੰਨੇ ਹਨ ।

ਹੁਣ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਦੇਖੋ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਦੁਗਧਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਰਲੋਂਦੇ ਰਹੇ, ਏਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹਾਨੀ ਨਹੀਂ ਪਈ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਰਬੋਤਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੰਨੇ ਦੁਗਧਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਰਲਾਉਣਾ ਹੀ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਦਗਧ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਹੁਣ ਭੀ ਜੇ ਕੋਈ (ਦਗਧਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਯੁਕਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ) ਦਗਧ ਨਾ ਮੰਨੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਟੰਗ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਦੀ । ਪਿਛਲੇ ਸਾਰੇ ਮੱਖੀ ਤੇ ਮੱਖੀ ਮਾਰਦੇ ਚਲੇ ਆਏ ਹਨ ।

ਕਈ ਨਵੀਨ ਕਵੀਆਂ ਇਹ ਗੱਲ ਛੱਡਣ ਦਾ ਯਤਨ ਭੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਓਹ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਸਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਈ ਥਾਈਂ ਦੋਸ਼ ਮਿਟਣਾ ਤਾਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਏਹੁ ਹੁਣ ਉਡੇ ਹੀ ਪਏ ਹਨ ।

[ਯਥਾ ਭਾਸ਼ਾ ਛੰਦੋ ਮੰਜਰੀ] ਦੇਹਿਰਾ

" ਮੰਗਲ ਸੁਰ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰ ਹੋਵੇ ਪੁਨ ਆਦਿ ।

ਦਗਧਾਖਰ ਕੋ ਦੋਸ਼ ਨਹਿੰ ਅਰ ਗੁਣ ਦੋਸ਼ਹੁੰ ਵਾਦ । "

ਅਰਥ - ਦਗਧਾਖਰ ਜੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਲੋਣੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾ ਨੂੰ ਦੀਰਘ ਕਰ ਦੇਵੇ ਅਥਵਾ ਦੇਵ ਕਾਵਯ ਅਤੇ ਮੰਗਲ ਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਦਿ ਦਗਧ ਦਾ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਦੇਵ ਕਾਵਯ ਆਦਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦਿ ਅਸੁਭ ਗੁਣ (ਜੇਹੜੇ ਅੱਗੇ ਔਣੇ ਹਨ) ਦਾ ਦੋਸ਼ ਭੀ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਨਿਯਮ ਓਹ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਟੱਲ ਅਤੇ ਯੁਕਤੀ ਤੇ ਰਹੇ, ਸੋ ਦਗਧਾਖਰਾਂ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਯੁਕਤੀ ਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੰਨਣੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ, ਸਾਡੇ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਅੱਖਰ ਕੁਦਰਤੀ ਢੰਗ ਤੋਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਆਦਿ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਿਕਟ ਮੰਨਣੇ ਠੀਕ ਹਨ ।

ਗਣ ਵਰਨਣ

ਲੱਛਣ

ਗੱਦਜ - ਗਣ ਓਹ ਤੱਕੇ ਹੋਏ ਮਾਤ੍ਰਕ ਯਾ ਵਰਣਕ ਜੋੜ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਛੰਦ ਬਣਾਈਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਮਾਤ੍ਰਕ ਅਤੇ ਵਰਣਕ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਮਾਤ੍ਰਕ ਗਣ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਦੋਹਿਰਾ

ਟਗਣ ਠਗਣ ਅਰੁ ਡਗਣ ਜੋ ਢਗਣ ਨਗਣ ਪਹਿਚਾਨ ।

ਛੇ ਅਰੁ ਪੰਜ ਸੁ ਚਾਰ ਤ੍ਰੈ ਦੋ ਕਲ ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਜਾਨ ॥ ੨੬ ॥

ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਹੇਠਲੇ ਚਿਤ੍ਰ ਵਿਚ ਦੇਖੋ :-

	ਟਗਣ	ਠਗਣ	ਡਗਣ	ਢਗਣ	ਨਗਣ
੧	S S S	S S	S S	S	S
੨	S S	S S	S	S	
੩	S S	S	S		੨
੪	S S	S S	S	੩	
੫	S	S			
੬	S S	S	੫		
੭	S S	S			
੮	S				
੯	S S	੮			
੧੦	S				
੧੧	S				
੧੨	S				
੧੩					

ਇਹਨਾਂ ਮਾਤ੍ਰਕ ਗਣਾਂ ਨੂੰ ਕਵੀ ਘੱਟ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੁੱਲ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੱਥੇ ਮਾਤ੍ਰਕ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਛੇ (੬) ਕਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਬਿਸ਼੍ਰਾਮ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਦੁਕੱਲ ਤਿਕੱਲ ਆਦਿ ਅਵੱਸ਼ ਵਰਤਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਨਾਉਂ ਏਹੀ ਟਗਣ ਆਦਿਕ ਹਨ ।

ਇਤਿ ਮਾਤ੍ਰਕ ਗਣ ॥

ਵਰਣਕ ਗਣ ਵਰਣਣ

ਦੋਹਿਰਾ

ਤੀਨ ਵਰਣ ਦਾ ਗਣ ਲਖੋ ਸਰਬ ਗੁਰੂ ਰੂਪਾਦਿ ।

ਅੱਠ ਭੇਦ ਇਉਂ ਜਾਨੀਏ ਧਰ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਮੁਯਾਦਿ ॥ ੨੧ ॥

ਪੁਨਾ-ਦੋਹਿਰਾ :-

ਮਗਣ ਯਗਣ ਸੋ ਰਗਣ ਅਰੁ ਸਗਣ ਤਗਣ ਪਹਿਚਾਨ ।

ਜਗਣ ਭਗਣ ਅਰੁ ਨਗਣ ਏ ਹੈ ਗਣ ਅੱਠੋ ਭਾਨ ॥ ੨੨ ॥

ਅਰਥਾਤ ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਆਦਿ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ	
ਤਿੰਨ ਅੱਖਰ ਦਾ ਗਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੀ ਰੀਤੀ	SSS ਮਗਣ
ਨਾਲ ਏਹਦੇ (੩ ਵਰਣ ਦੇ) ੮ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ,	SS ਯਗਣ
ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਸਰਬ ਗੁਰੂ (SSS) ਦਾ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ	S S ਰਗਣ
ਕਰਦੇ ਹੋਏ ੮ ਗਣ 'ਮਗਣਾਦੀ' ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ।	S ਸਗਣ
ਜੈਸੇ ਇਸ ਚਿਤ੍ਰ ਵਿੱਚ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਅਜੇ	SS ਤਗਣ
ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠਲੀ ਕਬਿੱਤ ਚੇਤੇ ਕਰਨੀ	S ਜਗਣ
ਚਾਹੀਏ । ਕਬਿੱਤ - ਮਗਣ ਸਰਬ ਗੁਰੂ, ਭਗਣ ਦੇ ਆਦਿ	S ਭਗਣ
ਗੁਰੂ, ਜਗਣ ਕੇ ਮੱਧ, ਅੰਤ ਸਗਣ ਦੇ ਜਾਨੀਏ । ਸਰਬ	ਨਗਣ
ਲਘੂ, ਯਗਣ ਦੇ ਆਦਿ ਲਘੂ, ਰਗਣ ਦੇ ਮੱਧ, ਅੰਤ ਤਗਣ	
ਦੇ ਮਾਨੀਏ । ਜਗਣ ਸਗਣ ਮੰਦ, ਰਗਣ ਤਗਣ ਚਾਰੇ,	
ਛੰਦ ਦੇ ਆਰੰਭ ਚਿ, ਕਹਿਣ ਮੱਤ ਆਨੀਏ । ਦੁਮਲਾ ਦੀ	
ਬ੍ਰਿਤ ਕੈਸੇ ਬਣੇ ਕਵਿ 'ਕੇਹਰ' ਸੁ ਸੱਭਹੀ ਅਸੁੱਭ ਗਣ	
ਜਿੱਥੇ ਛੰਦ ਹਾਨੀਏ ॥੨੯॥	

ਅਰਥਾਤ ਮਗਣ ਦੇ ਸਾਰੇ (ਤਿੰਨੋ ਹੀ), ਭਗਣ ਦੇ ਆਦਿ, ਜਗਣ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਸਗਣ ਦੇ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਨਗਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ (ਤਿੰਨੋ), ਯਗਣ ਦੇ

ਆਦਿ, ਰਗਣ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ, ਤਗਣ ਦੇ ਅੰਤ ਲਘੁ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਸਗਣ ਜਗਣ ਰਗਣ ਤਗਣ (ਚਾਰੇ) ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅਸੁਭ ਅਤੇ ਛੰਦ ਦੇ ਆਦਿ ਨਾ ਲੈਣੇ ਮੰਨੇ ਹਨ ਸੋ ਬਿਲਕੁਲ ਅਯੋਗ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ 'ਦੁਮਲ' ਸਵੈਯਾ ਅੱਠ ਸਗਣਾਂ ਦਾ ਅਤੇ 'ਮੁਕਤ ਹਰਾ' ਅੱਠ ਜੱਗਣਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇੰਤਆਦਿ ਜੋ ਬ੍ਰਣ ਬ੍ਰਿਤ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਬਣਦੇ ਹਨ ਉਹ ਬਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਣਗੇ। ਅਤੇ ਮਾਤ੍ਰਕ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਭੀ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਛੰਦ ਦੀ ਰੋਚਕਤਾ ਬਿਗੜਦੀ ਹੋਵੇ ਓਥੇ ਜੇਹੜੇ ਗਣ ਨ ਲਗਦੇ ਹੋਣ ਉਹ ਨਾ ਲਾਓ ਜੈਸੇ ਦੋਹਰੇ ਦੇ ਆਦਿ ਜਗਣ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਅਤੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਭਗਨ ਭੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਜੈਸੇ :- 'ਆਪ ਸਦ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿ ਪਾਲਕ' ਆਦਿਕ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭ ਗਣ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਮਾਤ੍ਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਹੁਣ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਫਲ ਅਫਲ ਦੇਵਤਾ
ਆਦਿ ਦਿਖਾਕੇ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ
ਦੋਹਰਾ

ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਜਲ ਅਰ ਅਗਨ ਜੋ ਵਾਯੂ ਅਕਾਸ਼ਰੁ ਭਾਨ ।
ਦਿਵਸ ਸਸੀ ਏ ਗਣਾ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਦੇਵ ਪਛਾਨ ॥ ੩੦ ॥

[ਫਲ] ਦੋਹਰਾ

ਲੱਛਮੀ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁ ਰੋਗ ਭ੍ਰਮ ਸੁਨ ਸ਼ੋਕ ਯਸ ਸੁਖ ।
ਆਦਿ ਅੰਤ ਚੌਸੁਖਦ ਹੈ ਮੱਧ ਚਾਰ ਦੋ ਦੁਖ ॥ ੩੧ ॥

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੇਠਲੇ ਕੋਠੇ ਤੋਂ ਆਪ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਊਗਾ, ਇਸ ਕੋਠੇ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲ ਅਫਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੇਵਤਾ ਆਦਿ ਭੀ ਦਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਲੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਭੀ ਦਿੱਸਣਗੇ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਹ ਆਪੋ ਵਿੱਚੀਂ ਮਿਤ੍ਰ ਸੱਤ੍ਰ ਉਦਾਸੀਨ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਸਭ ਅਗਯਾਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਗਣ ਮਿਤ੍ਰ ਹੈ, ਯਗਣ ਦਾਸ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ 'ਮਗਣ' 'ਯਗਣ' ਦੋਹਰੇ ਵਿੱਚ ਲਾਯਾਂ ਦੋਹਰੇ ਦੀ ਰੋਚਕਤਾ ਬਿਗੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਯਥਾ:- "ਮੇਰਾ ਕਾਜ ਕੀਤਾ ਤੁਮ" ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ। ਅਤੇ ਦਾਸ ਮਿਤ੍ਰ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਭੀ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਯਥਾ :- "ਕਰੇਂ ਕਾਰਾ ਭਾਰਾ ਸਦ" ਵਿੱਚ ਯਗਣ ਅਤੇ ਮਗਣ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਚਾਲ ਬਿਗੜਦੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਫਲ (ਜੇਹੜਾ ਕਵੀਆਂ ਨੇ 'ਜਯ' ਮੰਨਿਆ ਹੈ) ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਾਂਗੇ ?

ਗਦ	ਰੂਪ	ਦੇਵ	ਫਲ	ਮਾਤਾ	ਪਿਤਾ	ਲੋਕ	ਕੁਲ	ਲਿਖਤ	ਵਰਨ	ਮਾਸ	ਪੇਖ	ਤਿਥ	ਵਾਰ	ਰੰਗ	ਵਸਤੂ	ਭੂਸ਼ਨ
੧	ਮਗਣ SSS	ਪ੍ਰਿਥਵੀ	ਸ੍ਰੀ	ਸਰਸੁਤੀ	ਪਿੰਗਲ	ਸਤਯ	ਪਾਹਨ	ਮਘਾ	ਖੜੀ	ਵੈਸਖ	ਸਿਤ	੩	ਰਵਿ	ਸ਼ੇਤ	ਸ਼ੇਤ	ਸ਼ੇਤ
੨	ਯਗਣ ।SS	ਜਲ	ਯਨ	ਧਰਮੀ	ਸੁੰਦ	ਪਾਤਲ	ਸੁੰਦਰ	ਜੇਸਟਾ	ਵਿਪਰ	ਕਾਤਕ	ਸਿਤ	੧੧	ਭੋਮ	ਸਿਆਮ	ਸ਼ੇਤ	ਰੂਪਾ
੩	ਰਗਣ S।S	ਅਗਨੀ	ਜਲਨ	ਜਗਾ	ਮਿੱਠੂ	ਸੰਯਮਨੀ	ਕਾਲ	ਚਿਤ੍ਰਾ	ਵੈਸਯ	ਜੇਠ	ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ	੨	ਭੋਮ	ਲਾਲ	ਲਾਲ	ਲਾਲ
੪	ਸਗਣ ।।S	ਵਾਯੂ	ਭ੍ਰਮ	ਬ੍ਰਹੀ	ਪਵਨ	ਨਭ	ਵਾਯੂ	ਸਤਭਿਖਾ	ਸੂਦਰ	ਪੋਹ	ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ	੪	ਕ੍ਰਿਯਾ	ਹੁਮਰ	ਹਰਾ	ਸੂਰਣ
੫	ਤਗਣ SS।	ਅਕਾਸ਼	ਸੁਨ	ਦਖਣ	ਯਮ	ਸੂਰਗ	ਪਵਨ	ਸੂਤੀ	ਸੂਦ੍ਰ	ਹਾਤ	ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ	੧	ਬੁਧ	ਸ਼ੇਤ	ਨੀਲ	ਲਾਲ
੬	ਜਗਣ ।S।	ਭਾਨੂ	ਸੋਕ	ਭੱਲਾ	ਕਾਸਮ	ਮਿਤਯੂ	ਦੈਤ	ਉਤ੍ਰਾ ਫਾਲਗੁਨੀ	ਵੈਸਯ	ਦੇਤ	ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ	੧੨	ਵੀਰ	ਸਿਆਮ	ਸਿਆਮ	ਮਣੀ
੭	ਭਗਣ S।।	ਸਲੀ	ਯਸ਼	ਮੰਗਲਾ	ਰਿਖਭ	ਅਮਰਾਪੁਰੀ	ਇੰਦ੍ਰ	ਮੂਲਾ	ਖੜੀ	ਸੋਣ	ਸਿਤ	੫	ਕ੍ਰਿਯਾ	ਪ੍ਰੀਤ	ਪ੍ਰੀਤ	ਕੁੰਨੀ
੮	ਲਗਣ ।।।	ਦਿਬਯ	ਸੁਖ	ਸਾਵਿਤ੍ਰੀ	ਬ੍ਰਹਮ	ਸੂਰਗ	ਖੜੀ	ਮਿੰਗ	ਵਿਪਰ	ਮਘਰ	ਸਿਤ	੧੨	ਬੁਧ	ਚਿਤ	ਸੂਰਣ	ਸੂਰਣ

[ਅਗਣ ਵਿਚਾਰ]

ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੀਏ ਕਿ ਗੁਣ ਵਰਣ ਦੇ ਜੋੜ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੇਹਾ ਕਿ ਉਪਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦਾ ਅਕਾਰ ਭੀ ਅੱਖਰ ਰੂਪ ਅਤੇ ਚਾਲ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਹੈ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ (ਜੇ ਮੰਨਣਾ ਭੀ ਹੋਵੇ) ਫੁਰਨੇ ਸਣੇ ਜੀਭ ਦਾ (ਮੂੰਹ ਦੇ) ਤਾਲੂ ਆਦਿ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਵੀ ਏਹਦਾ ਸ੍ਰਾਮੀ ਯਾ ਦੇਵਤਾ, ਅਤੇ ਓਹਦਾ ਅੰਤਾਕਰਣ ਏਹਦਾ ਲੋਕ ਹੈ ਫੇਰ ਏਹਦੇ ਕੁਲ, ਵਰਣ, ਨਿਖੜੂ, ਭੂਸ਼ਨ, ਆਦਿ ਕਲਪਣੇ ਨਿਰਾ ਅਗਯਾਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਏਹ ਕੋਈ ਸਥੂਲ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਵਸਤੂ ਯਾ ਸਰੀਰ ਨਹੀਂ ਜੋ ਕਿ ਜਨਮਾਦਿ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਦਿ ਵਰਣ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦ੍ਰਵਯ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਰੰਗ, ਭੂਸ਼ਨ, ਗੁਣ ਆਦਿ ਦਾ ਆਸ਼ਯ ਹੋਵੇ। ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਗੁਣ ਹੈ, ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਏਹਦੇ ਹਾਣ ਲਾਭ ਲੱਛਮੀ ਆਦਿ(ਜੇਹਾ ਕਿ ਕਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ) ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਏਹ ਕੋਈ ਕਪਾਹ ਦਾ ਖੇਤ ਜਾਂ ਨੋਟਾਂ ਦਾ ਡੱਬਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਲੱਛਮੀ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸੰਖੀਏ ਜਾਂ ਤੇਜ਼ਾਬ ਦਾ ਟੋਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਜਲਨ ਆਦਿ ਕੁਫਲ ਦੇਵੇ। ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ (ਗਣਾਂ) ਦੀ ਜਾਤ ਗਹਿਣੇ, ਗੱਟੇ ਆਦਿ ਪਰਖਣਾਂ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਨਿਰੇ ਅਗਯਾਨ ਨੂੰ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਓਹ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ (ਮੂੰਡੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ) "ਦੇਖੀਂ ਓਇ! ਤਾਰ ਵਿੱਚ ਸੋਟੀ ਨਾ ਮਾਰੀਂ ਸਾਹਿਬ ਮੂਹਰੇ ਜੀਭ ਕੱਢ ਕੇ ਖੜੀ ਹੋ ਜਾਊ, ਜਿਸ ਤੇ ਓਹ ਆ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਫੜ ਲਊ।" ਸੋ ਗਣਾਂ ਦਾ ਫਲਾਦੇਸ਼ ਮੰਨਣਾ (ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਕਲਪਦੇ ਹਨ) ਬੜੀ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਛੰਦ ਦੀ ਰੋਚਕਤਾ ਬਿਗੜੇ ਉਥੇ ਨਾ ਲਾਊ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਗਣਾਂ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ (ਚਾਹੇ ਉਹ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਕਮਲ ਬਣੇ ਚੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਛੁੱਟ ਸਕੇ) ਗਣਾਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਭੀ ਕਈ ਥਾਈਂ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

[ਯਥਾ ਭਾਸ਼ਾ ਛੰਦੋਂ ਮੰਜਰੀ] ਦੋਹਰਾ

ਮੰਗਲ ਸੁਰ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰ ਹੋਵੇ ਪੁਨ ਆਦਿ ।

ਦਗਧਾਖਰ ਕੋ ਦੋਸ਼ ਨਹਿ ਅਰ ਗਣ ਦੋਸ਼ਹੁ ਵਾਦਿ ॥

ਏਹਦਾ ਅਰਥ ਪਹਿਲਾਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਹਾਤਮਾ ਨੇ ਭੀ ਕਿਹਾ ਹੈ :-

ਦੋਹਰਾ

" ਕਹਾਂ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਗਣ ਅਗਣ ਔਚ ਦੁਗਣ ਕੇ ਕਾਹਿ ।

ਏਕੈ ਗੁਣ ਰਘਬੀਰ ਗੁਣ ਤ੍ਰਿਗੁਣ ਜਪਤ ਹੈ ਜਾਇ ॥ "

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਏਹਨਾਂ ਗਣਾਂ ਦੇ ਆਪੇ ਵਿੱਚੀਂ ਮਿੱਤ੍ਰ ਸੱਤ੍ਰ ਮੰਨਕੇ ਓਹਨਾਂ ਤੋਂ ਫਲ ਕੁਫਲ (ਜਯ ਪ੍ਰਾਜਯ ਆਦਿ) ਭੀ ਕਲਪੇ ਗਏ ਹਨ, ਸੋ ਭੀ ਅਗਯਾਨ ਹੈ। ਸੋ

ਆਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਏਹੋ ਜੇਹੇ ਭਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਵੀ ਲੋਕ ਉਡਾਕੇ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕਰ ਕਾਵਯ ਰਚਨਾ ਕਰਨਗੇ ।

ਇਤਿ ਵਰਣ ਗਣ ਵਿਚਾਰ ।

ਛੰਦ ਦਾ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ

ਮਾਤ੍ਰਾਵਰਣਾ ਸੰਖਿਆ, ਗਤਿ ਵਿਰਾਮ ਦਾ ਨੇਮ ।

ਮਿਲਣ ਅੰਤ ਜਾਂ * ਮੱਧ ਪਦ ਪੜ੍ਹੋ ਛੰਦ ਹੋ ਖੋਮ ॥ ੩੨ ॥

ਅਰਥਾਤ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਟਕਾਉ ਆਦਿ ਦਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨੇਮ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਮੱਧ ਯਾ ਅੰਤਲੇ ਪਦ ਮਿਲਣ ਉਹ ਛੰਦ ਹੈ ।

[ਛੰਦ ਪ੍ਰਕਾਰ] ਦੋਹਿਰਾ

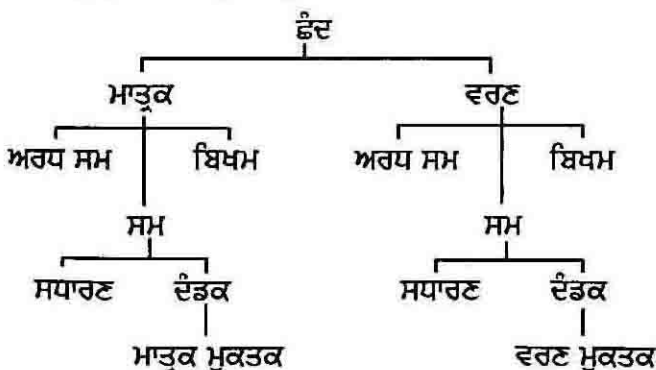
** ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਛੰਦ ਦੇ ਜਾਣੋਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ।

ਮਾਤ੍ਰਕ ਇਕ ਗਣ ਨੀਕ ਦੇ ਵਰਣਕ ਕਹੇ ਵਿਕਾਰ ॥ ੩੩ ॥

ਪੁਨਾ : ਦੋਹਿਰਾ

ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਣਨ ਮੈਂ ਸਦਾ ਦੋਇ ਭੇਦ ਮਾਨੀਕ ।

ਮਾਤ੍ਰਕ, ਵਰਣਕ ਦੂਸਰੇ ਜ਼ੀਨਾ ਵਿਚ ਗਣ ਨੀਕ ॥ ੩੪ ॥

* ਮਦ ਪਦ' ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਸੋਰਠੇ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੈ ।

** ਅਸਲ ਪਦ 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ' ਹੈ ਮਗਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਛੰਦ ਦੀ ਚਾਲ ਬਨਾਉਣ ਲਈ 'ਰ' ਅੱਡ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਗੱਦਜ - ਅਸੀਂ ਵੀ ਮਾਤ੍ਰਕ ਅਤੇ ਵਰਣਕ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਣਕ ਹਨ) ਦੇ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਸਦੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੰਦ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਰਣਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਹੇਠਲੇ ਚਿੱਤ੍ਰ ਤੋਂ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਚਿਤ੍ਰ

[ਵਰਨਕ ਅਤੇ ਮਾਤ੍ਰਕ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ]

ਗਦਜ - ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਘੂ ਗੁਰੂ ਵਰਣਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ* ਅਥਵਾ ** ਕ੍ਰਮ ਮਿਲੇ ਓਹ ਵਰਣ ਬ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਘੂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਕੇਵਲ ਮਾਤ੍ਰਾ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਰਵਾਹੁ ਹੋਵੇ ਸੋ ਮਾਤ੍ਰਕ ਛੰਦ ਹੈ।

[ਮਾਤ੍ਰਕ ਸਮ ਪ੍ਰਕਰਣ ਲੱਛਣ] ਦੋਹਿਰਾ

ਮੱਤ ਸੰਖਿਆ ਨਿਯਮ ਮੈ ਕਾਰੇ ਚਰਨ ਸਮਾਨ।

ਮਾਤ੍ਰਕ ਸਮ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦਾ ਕੋਈ ਛੰਦ ਪਛਾਨ ॥ ੩੫ ॥

ਅਰਥਾਤ ਚੌਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕੋ ਜੇਹੀ ਹੋਵੇ ਓਹ ਮਾਤ੍ਰਕ ਸਮ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦਾ ਛੰਦ ਹੈ, ਜੈਸੇ 'ਚੌਪਈ'। ਕਿਉਂਕਿ ਏਹਦੀ ਹਰ ਇਕ ਤੁਕ ਵਿਚ ਪੰਦ੍ਰਾਂ ਪੰਦ੍ਰਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਹਨ।

[ਮਾਤ੍ਰਕ ਅਰਧ ਸਮ ਪਛਾਣ] ਦੋਹਿਰਾ

ਪਹਿਲੇ ਤੀਜੇ ਰਚਣ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੋਇ ਸਮਾਨ।

ਦੂਜਾ ਹੋਇ ਚਤੁਰਥ ਸਮ ਸੋਇ ਅਰਧ ਸਮ ਜਾਨ ॥ ੩੬ ॥

ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਛੰਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਰਣ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਕ ਗਿਣਤੀ ਤੀਜੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਚੌਥੇ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਓਹ ਮਾਤ੍ਰਕ ਅਰਧ ਸਮ ਦਾ ਛੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੈਸੇ ਦੋਹਰਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਹਰੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਚਰਣ ੧੩ ਮਾਤਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਚੌਥਾ ੧੧ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

[ਬਿਖਮ ਪ੍ਰਕਰਣ ਲੱਛਣ] ਦੋਹਿਰਾ

ਮਾਤ੍ਰਕ ਗਿਣਤੀ ਸਮ ਨਹੀਂ ਜਾਹਿ ਚਰਣ ਛਿਅ ਚਾਰ।

ਸਮ ਸਮ ਤੇ ਅਰ ਬਿਖਮ ਤੇ ਬਿਖਮੇ ਬਿਖਮ ਵਿਚਾਰ ॥ ੩੭ ॥

* ਕਬਿੱਤ ਆਦਿਕਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

** ਗਣਕ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਲਘੂ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਜਿਸ ਦੇ ਚਰਣ ੬ ਭਾਵੇਂ ੪ ਭੀ ਹੋਣ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਾਤ੍ਰਕ ਗਿਣਤੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਬਿਖਮ ਹੋਵੇ, ਸਮ ਸਮ ਤੋਂ, ਸਮ ਬਿਖਮ ਤੋਂ, ਬਿਖਮ ਬਿਖਮ ਤੋਂ, ਬਿਖਮ ਹੋਵੇ ਓਹ ਮਾਤ੍ਰਕ ਬਿਖਮ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦਾ ਛੰਦ ਹੈ । ਅਥਵਾ ਜੇਹੜਾ ਛੰਦ ਸਮ ਅਤੇ ਅਰਧ ਸਮ ਨਹੀਂ ਓਹ ਬਿਖਮ ਹੀ ਹੈ । ਜੈਸੇ ਛਪੜ ਛੰਦ, ਇਸ ਦੇ ਆਦਿ ੪ ਤੁਕਾਂ ਰੋਲ ਛੰਦ ਦੀਆਂ (੨੪ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ) ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅੰਤ ਦੀਆਂ ਦੋ ਅਠਾਈ ਜਾਂ ੨੬ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ।

[ਗੁਰ ਵਰਣਨ ਲੱਛਣ] ਦੋਹਰਾ

ਅਨਿਕ ਭਾਂਤ ਦੇ ਛੰਦ ਅਰੁ ਸੰਖਿਆ ਆਦਿਕ ਰੂਪ ।

ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਮਤ ਵਰਣ ਤੋਂ ਸੋਈ ਗੁਰੂ ਅਨੂਪ ॥ ੧ ॥

ਅਰਥਾਤ ਜੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਜਾਂ ਵਰਣ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਛੰਦ, ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਰੂਪ ਆਦਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਣ ਓਹ ਗੁਰ * ਪ੍ਰਤਯਯ ਹਨ ।

[ਗੁਰ ਪ੍ਰਕਾਰਿ ਵਰਣਨ] ਚੌਪਈ

ਸੁਚੀ ਸੰਖਯਾ ਅਰ ਪ੍ਰਸਤਾਰ । ਨਸਟੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸੁ ਮੇਰੁ ਵਿਚਾਰ ।

ਖੰਡ ਮੇਰੁ ਪਾਤਾਲ ਪਤਾਕਾ । ਹੋਰ ਮਰਕਟੀ ਦਸਵਾਂ ਆਖਾ ॥ ੨ ॥

ਦੋਹਿਰਾ

ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੇ ਲਾਵੰਨਯਤਾ ਸਰਬ ਗੁਰੂ ਅਧਿਕਾਰ ।

ਕਾਮ ਧੇਨ ਸੋ ਜਾਨ ਗੁਰ ਜਿਸ ਬਿਨ ਸਭੇ ਅਸਾਰ ॥ ੩ ॥

ਫੇਰ ਦੋਹਿਰਾ

ਕੋਈ ਕਵਿ ਨੌਂ ਛੇ ਕਰੇ ਕੋਈ ਅਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ।

ਕਹੇ ਗਿਆਰਾਂ ਭਾਂਤ ਸੋ ਲੱਛਣ ਬੰਨਗਿ ਧਾਰ ॥ ੪ ॥

[ਮਾਤ੍ਰਕ ਸਮ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੇ ਗੁਰ ਵਰਣਨ]

(੧) ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਲੱਛਣ । ਦੋਹਿਰਾ

ਜਿਤਨੀ ਕਲਪਤ ਮੱਤ ਦੇ ਜਿਤਨੇ ਹੋਣ ਪ੍ਰਕਾਰ ।

ਸੰਖਯਾ ਰੂਪ ਦਿਖੋਣ ਨੂੰ ਆਖਣ ਕਵਿ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ॥ ੫ ॥

* ਜੇ ਬੋਧ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੋਵੇ 'ਪ੍ਰਤਯਯ' ਅਥਵਾ 'ਗੁਰ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਅਰਥਾਤ ਜਿਤਨੀਆਂ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਜਿਤਨੇ ਭੇਦ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹੋਣ ਉਤਨੇ ਰੂਪ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਿਖੋਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਕਰਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

[ਸਿੱਧਾ ਉਤੱਰਵਾਂ ਮਾਤ੍ਰਕ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਵਰਣਨ]

ਗੱਦੜ - ਮਾਤ੍ਰਕ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੇ 'ਟੌਂਕ ਅਰ ਜਿਸਤ' ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ । ਜੈਸੇ ੩-੫-੭ ਆਦਿ ਟੌਂਕ ਅਤੇ ੨-੪-੬ ਆਦਿ ਜਿਸਤ ਮਾਤ੍ਰਾ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਭੀ ਟੌਂਕ, ਜਿਸਤ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਜੇਕਰ ਜਿਸਤ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾ ਭੇਦ ਉਸਦਾ ਨਿਰਾ ਗੁਰੂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਂ ਦੋ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਿਤਨੀਆਂ ਜਿਸਤ ਮਾਤ੍ਰਾ ਹੋਣ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਧੇ ਗੁਰੂ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਜੈਸੇ ਚਾਰ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਦੋ ਗੁਰੂ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ 'SS' ਇਹ ਰੂਪ ਹੈ, ਅਤੇ ਟੌਂਕ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ੧ ਲਘੂ (l) ਰੱਖ ਕੇ ਅੱਗੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਜਿਸਤ ਮਾਤਰਾਂ ਰਹੀਆਂ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਬਣਾਕੇ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਜੈਸੇ ਪੰਜਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਲਘੂ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ 'l' ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ੪ ਮਾਤ੍ਰਾ ਰਹੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਗੁਰੂ ਬਣਾ ਕੇ 'SS' ਇਹ ਰੂਪ ਲਿਖਿਆ, ਤਾਂ ੫ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭੇਦ 'l S S' ਇਹ ਬਣਿਆਂ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ੮ ਮਾਤਰਾਂ (ਜਿਸਤ ਮਾਤਰਾਂ) ਦਾ ਪਹਿਲਾ 'l S S S' ਇਹ ਰੂਪ ਹੈ, ਅਤੇ 7 ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ 'l S S S' ਇਹ ਹੈ ।

[ਸਿੱਧ ਉਤਰਵਾਂ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਬਣੋਣ ਦੀ ਰੀਤੀ] ਸੁੰਦੀ ਸ੍ਰੈਯਾ ।

ਗੁਰ ਆਦਿ ਤਲੇ ਰੱਖ ਇੱਕ ਲਘੂ ਫਿਰ ਉੱਪਰ ਦੇ ਸਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਵੈ ।
 ਬੁਤਦੀ ਗਿਣ ਮੱਤ ਸਭੇ ਜਿਤਨੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਦੀਰਘ ਪਾਛਹ ਪਾਵੈ ।
 ਅਥਵਾ ਲਘੂ ਹੋ ਗੁਰ ਨਾ ਬਣਦਾ, ਬਣਕੇ ਫਿਰ ਇੱਕ ਲਘੂ ਰਹਿ ਜਾਵੈ ।
 ਤਿਉ ਹੀ ਲਘੂ ਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਸਭ ਅੰਤ ਲਘੂ ਤਕ ਏ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਬਣਾਵੈ ॥੬॥

ਅਰਥਾਤ ਉੱਪਰ ਕਹੇ ਹੋਏ ਟੌਂਕ ਅਤੇ ਜਿਸਤ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾ ਭੇਦ ਲਿਖ ਕੇ ਜੇ ਉਸ ਭੇਦ ਵਿੱਚ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲਘੂ (l) ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਵੇ, ਅਤੇ ਅਗਾਹਾਂ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਉੱਪਰਲੇ ਭੇਦ ਦਾ ਉਤਾਰ ਹੀ ਉਤਾਰ ਲਵੇ, ਫੇਰ ਲਘੂ ਦੀ ਇੱਕ, ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਦੋ ਹਿਸਾਬ ਮਾਤਰਾਂ ਗਿਣੋਂ, ਜਿੰਨੀਆਂ ਬੁਤਨ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਗੁਰੂ ਬਣ ਸਕਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਲਿਖੇ, ਜੇਕਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਘੂ ਬੁਤੇ (ਜਿਸ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾ ਬਣੇ) ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਲਿਖੇ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਇਕ ਭੇਦ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਏਹੀ ਕ੍ਰਿਯਾ ਕਰਦਾ ਭੇਦ ਵਧਾਉਂਦਾ ਜਾਵੇ, ਜਿੱਥੇ ਸਾਰੇ ਲਘੂ ਹੀ ਆ ਜਾਣਗੇ ਓਥੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਮੁੱਕੇਗਾ, ਅਤੇ ਜਿਤਨੇ ਰੂਪ ਬਣੇ ਹਨ ਉਤਨੇ ਹੀ ਛੰਦ ਦੇ ਭੇਦ, ਸੰਖਯਾ, ਉਦਿਸ਼ਾਕ, ਸੁਚੀ, ਅੰਕ ਅਤੇ ਪੂਰਨਾਕ ਸਦਾਉਂਦੇ ਹਨ ।

੪ ਅਤੇ ੫ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੀ ਵੰਨਗੀ :-

ਗਿਣਤੀ	ਰੂਪ	ਗਿਣਤੀ	ਰੂਪ
੧	S S	੧	। S S
੨	॥ S	੨	S । S
੩	॥	੩	॥॥
੪	S ॥	੪	S S ।
੫	॥॥॥	੫	॥ S । S
		੬	। S ॥
		੭	S ॥॥
		੮	॥॥॥॥

੪ (ਚਾਰ) ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ੨ ਗੁਰੂ (SS) ਦਾ ਰੱਖਿਆ। ਦੂਜਾ ਭੇਦ ਦਿਖੋਣ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਹੇਠਾਂ ਲਘੂ (।) ਰੱਖਿਆ, ਫੇਰ ਅਗਾੜੀ ਪਹਿਲੇ ਭੇਦ ਦਾ ਉਤਾਰ (ਇਕੋ ਗੁਰੂ) ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਭੇਦ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਮਾਤਰਾਂ ਹੀ ਹੋਈਆਂ ਇਕ ਬੁੜੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ '।' ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਖਬੇ ਪਾਸੇ ਲਾਇਆ ਤਾਂ '।।S' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆਂ। ਤਾਂ ਤੀਜਾ ਭੇਦ ਬਣੋਣ ਲਈ ਗੁਰੂ (ਜੇਹੜਾ ਅੰਤ ਸਥਾਨ ਹੈ) ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲਘੂ ਰੱਖਿਆ, ਅੱਗੇ ਕੁਛ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਉਤਾਰੀਏ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਭੇਦ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਹੋਈ, ਤਿੰਨ ਬੁੜੀਆਂ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗੁਰੂ ਇਕ ਲਘੂ ਬਣਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ 'S' ਇਹ (ਗੁਰੂ ਦਾ) ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾ ਕੇ ਫੇਰ '।' ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਘੂ ਦਾ ਧਰਿਆ ਤਾਂ '।S।' ਇਹ ਤੀਜਾ ਭੇਦ ਬਣਿਆਂ, ਹੁਣ ਚੌਥਾ ਭੇਦ ਬਣੋਣ ਲਈ ਤੀਜੇ ਭੇਦ ਦੇ (ਇਕੋ ਹੀ) ਗੁਰੂ ਹੇਠਾਂ ਲਘੂ (।) ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾਇਆ, ਅੱਗੇ ਉਤਲੇ ਭੇਦ ਦਾ ਉਤਾਰ (।) ਉਤਾਰਿਆ ਤਾਂ '।।' ਇਹ ਰੂਪ ੨ ਮਾਤਰਾਂ ਵਾਲਾ ਬਣਿਆਂ, ਫੇਰ ੨ ਬੁੜੀਆਂ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗੁਰੂ ਕਰਕੇ, ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ 'S' ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾਇਆ ਤਾਂ ੪ ਮਾਤਰਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਕੇ ਚੌਥਾਂ ਰੂਪ 'S॥' ਇਹ ਬਣਾਇਆ। ਫੇਰ ਪੰਜਵਾਂ ਰੂਪ ਬਣੋਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਹੇਠਾਂ (ਜੇਹੜਾ ਆਦਿ ਸਥਾਨ ਹੈ) ਲਘੂ '।' ਲਾਇਆ, ਅਗਾਹਾਂ ਉਤਲੇ ਦੀ ਨਕਲ (।।) ਉਤਾਰੀ ਤਾਂ '।।।' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ, ੧ ਮਾਤ੍ਰਾ ਬੁੜੀ, ਓਹਦਾ '।' ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾਇਆ ਤਾਂ '।।।।' ਇਹ (ਸਰਬ ਲਘੂ ਦਾ) ਰੂਪ ਬਣਿਆਂ ਇਥੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ੪ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ੫ ਰੂਪ ਬਣੇ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ੫ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਵਿਚ (ਟੌਂਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ) ਆਦਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਘੂ (I) ਲਿਖ ਕੇ ੪ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਦੋ ਗੁਰੂ (SS) ਲਿਖੇ ਤਾਂ 'ISS' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆਂ। ਫੇਰ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਬਣੋਣ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਹੇਠ ਲਘੂ (I) ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾ ਕੇ ਉਤਲੇ ਭੇਦ ਦਾ ਉਤਾਰ (ਜੋ ਇਕੋ ਗੁਰੂ ਹੈ) ਉਤਾਰਿਆ ਤਾਂ 'IS' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆਂ, ਇਹਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਤਿੰਨ ਹੋਈਆਂ ੨ ਬੁੜੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗੁਰੂ (S) ਬਣਾ ਕੇ ਖਬੇ ਪਾਸੇ ਪਾਇਆ, ਦੂਜਾ 'SIS' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆਂ। ਹੁਣ ਤੀਜਾ ਭੇਦ ਬਣੋਣ ਲਈ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਹੇਠ ਲਘੂ (I) ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾ ਕੇ ਅੱਗੇ ਉਤਾਰ ਉਤਾਰ ਕੇ ਇਹ '। IS' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆਂ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਏਹਦੇ ਵਿਚ ੪ ਮਾਤਰਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ੧ ਬੁੜੀ ਦਾ ਲਘੂ ਖਬੇ ਪਾਸੇ ਪਾਇਆ ਤਾਂ '।। S' ਇਹ ਤੀਜਾ ਰੂਪ ਬਣਿਆਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਭੀ ਜਾਣੋ, ਅਤੇ ਇਸੇ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅੱਠ, ੯ ਦੇ ੧੩, ੭ ਦੇ ੨੧ ਰੂਪ ਹੋਣਗੇ।

[ਸਿੱਧਾ ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਤੀ]

ਕਬਿੱਤ - ਲਘੂ ਮੱਤ ਕਰ ਸਭ ਗੁਰੂ ਲਿਖ ਦੂਸਰੀ ਤੇ ਨਕਲ ਅਗਾਤੀ ਬੁੜੇ ਲਘੂ ਪਿੱਛੇ ਧਾਰੀਏ।

ਆਦਿ ਹੋਣ ਕਈ ਲਘੂ ਦੂਜਿਓਂ ਆਰੰਭ ਕਰੇ ਨਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਪਰੇ ਲਘੂ ਸਿਰ ਗੁਰੂ ਡਾਰੀਏ।

ਆਦਿ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਕ੍ਰਮ ਹੋਵੇ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਪਰੇ ਲਘੂ ਸਿਰੋਂ ਕੰਮ ਸਾਰੀਏ।

* ਆਦਿ ਅੰਤ ਇਕ ਲਘੂ ਅੰਤ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰੋ ਐਸੇ ਦੂਜੀ ਭਾਂਤ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਨੂੰ ਪਸਾਰੀਏ। ੭।

ਅਰਥਾਤ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਸਭ ਲਘੂ ਦਾ ਲਿਖ ਕੇ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਬਣੋਣ ਲਈ (ਆਦਿ ਵਲੋਂ) ਦੂਜੇ ਲਘੂ ਦੇ ਸਿਰ ਗੁਰੂ (S) ਰੱਖੋ, ਫੇਰ ਅਗਾਤੀ ਹੇਠਲਾ ਉਤਾਰ ਹੀ ਚੜ੍ਹਾਓ, ਜੇਹੜੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਬੁੜੇ ਉਹ ਸਭ ਲਘੂ ਹੀ ਕਰਕੇ ਖਬੇ ਪਾਸੇ ਪਾਓ, ਜੇਕਰ ਆਦਿ ਕਈ (।।।।) ਅੰਤ ਤਾਂ ਭੀ ਦੂਜਿਓਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਕਰਨਾ ਹੋਊਗਾ ਅਤੇ '।।।S' ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਤਲਾ ਰੂਪ 'S। S' (।।।S) ਇਉਂ ਬਣ ਕੇ 'S। S' ਇਹ ਬਣੁੰਗਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਆਦਿ ਵਲੋਂ ੧ ਹੀ ਲਘੂ ਹੋਵੇ ਅਗੇ ਗੁਰੂ (ਇਕ ਜਾਂ ਕਈ) ਹੋਣ ਅਤੇ ਫੇਰ ਲਘੂ ਤੁਰ ਪੈਣ ਤਾਂ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਰਲੇ ਲਘੂ ਉਤੋਂ ਗੁਰੂ ਲਿਖੋ, ਭਾਵੇਂ ਲਘੂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਜੇਕਰ ਆਦਿ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਹੋਵੇ ਅਥਵਾ ਗੁਰੂ ਲਘੂ (S। S। ਆਦਿ। ਕ੍ਰਮ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਅਗਾਤੀ ਜੋ ਲਘੂ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਕੰਮ ਸਾਰੇ, ਜੇਕਰ ਆਦਿ

* ਜੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਇਕ ਲਘੂ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅਗਾਹਾਂ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਅੰਤਲੇ ਗੁਰੂ ਉਤੋਂ ਕ੍ਰਿਆ ਆਰੰਭ ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸਤ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਤਾਂ ਅਜੇਹਾ ਰੂਪ ਕੋਈ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਟੌਂਕ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਕੇਵਲ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਏਸ (ਚੜ੍ਹਦੇ) ਭਾਂਤ ਦੇ ਯਸਤਾਰ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਵਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਆਦਿ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ੨ ਹੀ ਲਘੂ ਹੋਵੇ ਅਥਵਾ ਅੰਤ ਇਕ ਹੀ ਲਘੂ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਕਤ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਹੈ।

ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਕੋ ਲਘੂ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅੰਤ ਲਘੂ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲਣਾ ਚਾਹੀਏ । ਐਸੀ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਬਧਾਓ, ਛੇਕੜਲਾ (ਉਤਲਾ) ਰੂਪ ਇਹਦਾ ਜੋ ਹੈ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦਾ ਓਹੀ ਆਦਿ ਰੂਪ ਹੈ ।

੫ ਅਤੇ ੬ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੀ ਬੰਨਗੀ ਦੇਖੋ :

੫ ਮਾਤ੍ਰਾ		੬ ਮਾਤ੍ਰਾ
ਰੂਪ	ਗਿਣਤੀ	ਰੂਪ
	੧੩	SSS
	੧੨	SSS
	੧੧	SSS
	੧੦	SSS
	੯	SSS
SSS	੮	SSS
SSS	੭	SSS
SSS	੬	SSS
SSS	੫	SSS
SSS	੪	SSS
SSS	੩	SSS
SSS	੨	SSS
SSS	੧	SSS

੫ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਵਿਚ ਪੰਜੇ ਲਘੂ (SSS) ਰਖੋ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਭੇਦ ਬਣੇਣ ਲਈ ਦੂਜੇ ਲਘੂ ਸਿਰ ਗੁਰੂ (S) ਰਖਿਆਂ ਅੱਗੇ ਹੇਠਲੇ ਦਾ ਉਤਾਰ (1 1) ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਤਾਂ 'SSS' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ, ਮਾਤਰਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਪੰਜ ਹੀ ਹਨ । ਫਿਰ ਤੀਜੇ ਭੇਦ ਲਈ ਇਸ ਭੇਦ ਵਿਚ ਜੋ ਲਘੂ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ, ਓਹਦੇ ਉਤੇ (S) ਲਿਖ ਕੇ ਅੱਗੇ ਉਤਾਰ (11) ਚੜ੍ਹਾਯਾ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਮਾਤਰਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਬੁੜੀ, ਉਸ ਦਾ '1' ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਰਕੇ ਖੱਬੇ ਲਾਇਆ ਤਾਂ ਤੀਜਾ ਰੂਪ 'SSS' ਇਹ ਬਣਿਆ । ਫੇਰ ਚੌਥਾ ਬਣੇਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਰੇ ਜੋ ਲਘੂ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਗੁਰੂ (S) ਲਿਖਕੇ ਅੱਗੇ ਹੇਠਲਾ ਰੂਪ (1) ਲਿਖ ਕੇ 'S' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆਂ, ਇਹਦੇ ਵਿਚ ੨ ਬੁੜੀਆਂ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਦੋ ਲਘੂ (1 1) ਖਬੇ ਲਿਖੇ ਤਾਂ 'SSS' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆਂ,

ਹੁਣ ਪੰਜਵਾਂ ਬਣੇਣ ਲਈ (ਆਦਿ ਦੇ ਲਘੂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ) ਦੂਜੇ ਲਘੂ ਸਿਰ ਗੁਰੂ (S) ਲਾ ਕੇ ਅੱਗੇ ਹੇਠਲਾ ਰੂਪ (S 1) ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ 'SSS' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ, ਫੇਰ ਛੇਵੇਂ ਲਈ ਲਘੂ (ਜੇਹੜਾ ਅੰਤ ਸਬਾਨ ਹੈ) ਦੇ ਸਿਰ ਗੁਰੂ ਰੱਖਿਆ ਇਸ ਦੀਆਂ ੨ ਮਾਤਰਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਭੇਦ ਵਿੱਚੋਂ ੩ ਮਾਤਰਾਂ ਬੁੜੀਆਂ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ੩ ਲਘੂ (111) ਖੱਬੇ ਲਿਖੇ ਤਾਂ ਇਹ 'SSS' ਰੂਪ ਬਣਿਆਂ । ਫੇਰ ੭ ਵਾਂ ਬਣੇਣ ਲਈ ਦੂਜੇ ਲਘੂ ਸਿਰ ਗੁਰੂ (S) ਰੱਖ ਕੇ ਅੱਗੇ 'S' ਇਹ (ਉਤਾਰ) ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ 'SSS' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆਂ ਅਤੇ ੮ਵਾਂ ਰੂਪ ਬਣੇਣ ਨੂੰ ਲਘੂ (ਜੋ ਗੱਭੇ ਹੀ ਹੈ) ਸਿਰ ਗੁਰੂ (S) ਰੱਖਕੇ ਅਗਾੜੀ 'S' ਇਹ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਤਾਂ ੧ ਮਾਤ੍ਰਾ ਬੁੜੀ ਦਾ ੧ ਲਘੂ ਕਰਕੇ ਖੱਬੇ

ਲਿਖਿਆ, ਸੇ '।SS' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆਂ, ਏਥੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋਈ, ਪ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ (੮) ਰੂਪ ਬਣੇ। ਇਹਦੇ ਟੌਕ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦਾ ਛੇਕੜਲਾ ਰੂਪ ਆਦਿ ਲਘੂ ਅਤੇ ਫੇਰ ਗੁਰੂਆਂ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਜਿਸਤ ਦਾ ਸਰਬ ਗੁਰੂਆਂ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ੫-੬ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਏਵੇਂ ਹੀ ਹੋਰ ਜਾਣੋ।

ਇਤਿ ਸਿੰਧਾ ਪ੍ਰਸਤਾਰ।

ਉਤਰਵਾਂ (ਪੁਠਸਥਾਨ) ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਵਰਣਨ।

ਕਬਿੱਤ

ਟੌਕ ਮੱਤ ਅੰਤ ਲਘੂ ਜਿਸਤ ਬਨਾਇ ਗੁਰੂ ਮੱਤ ਆਦਿ ਰੂਪ ਪੁੱਟ ਬਾਨ ਦਾ ਬਣਾਈਏ।
ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਹੇਠ ਲਘੂ ਉਪਰੋਂ ਉਤਾਰ ਖੱਬੇ ਥੁੜੀ ਮੱਤ ਕਰ ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਸੱਜੇ ਪਾਈਏ।
ਆਦਿ ਵਿਚ ਮੱਧ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਜਾਂ ਹੋਇ ਗੁਰੂ ਓਸਤੋਂ ਆਰੰਭ ਅੰਤ ਲਘੂ ਹੀ ਲਿਆਈਏ।
ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਬਾਨ ਕਰ ਉਲਟਾ ਹਰੇਕ ਭੇਦ ਐਸੇ ਪੁਠਥਾਨ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਨੂੰ ਸਜਾਈਏ ॥ ੮ ॥

ਹੇਠਲੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ੫-੬ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੀ ਬੰਨਗੀ ਦੇਖੋ :

ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ੫ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਭੇਦ ਵਿੱਚ ਦੋ ਗੁਰੂ (SS) ਰੱਖ ਕੇ ਇਕ ਲਘੂ ਅੱਗੇ ਪਾਇਆ। ਫੇਰ ਦੂਜਾ ਭੇਦ ਬਣੋਣ ਲਈ ਛੇਕੜਲੇ ਗੁਰੂ (ਜੇਹੜਾ ਦੂਏ ਥਾਉਂ ਹੈ) ਹੇਠਾਂ ਲਘੂ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ (।) ਲਿਖਿਆ, ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਉਤਲਾ ਹੀ ਉਤਾਰ (ਇੱਕੋ ਗੁਰੂ) ਉਤਾਰਿਆ ਤਾਂ 'S।' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆਂ, ਫੇਰ ਦੋ ਮਾਤਰਾਂ ਥੁੜੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ੧ ਗੁਰੂ (S) ਅੱਗੇ ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ 'S।S' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ। ਫੇਰ ਤੀਜੇ ਲਈ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਹੇਠਾਂ (ਜੋ ਤੀਜੇ ਥਾਂ ਹੈ) ਲਘੂ ਰੱਖਕੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਉਤਲਾ ਉਤਾਰ (S।) ਉਤਾਰਿਆ ਤਾਂ 'S।।' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆਂ, ਇਹਦੀਆਂ ੪ ਮਾਤਰਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਲਘੂ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ 'S।।।' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆਂ। ਫੇਰ ਚੌਥੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਹੇਠਾਂ (ਜੇਹੜਾਂ ਆਦਿ ਹੀ ਹੈ) ਲਘੂ (।) ਰੱਖਿਆ, ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ੪ ਮਾਤਰਾਂ ਥੁੜੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ੨ ਗੁਰੂ (SS) ਕਰਕੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਲਿਖੇ ਤਾਂ '।SS' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆਂ। ਫੇਰ ਪਵਾਂ ਬਣੋਣ ਲਈ ਛੇਕੜਲੇ ਗੁਰੂ ਹੇਠਾਂ ਲਘੂ (।) ਰੱਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਉਤਲੇ ਦਾ ਉਤਾਰ (।S) ਉਤਾਰਿਆ ਤਾਂ '।S।' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆਂ, ਇਕ ਥੁੜੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ (।) ਲਘੂ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਲਾ ਕੇ ਪੰਜਵਾਂ ਭੇਦ '।S।।' ਐਉਂ ਬਣਾਇਆ। ਛੇਵੇਂ ਲਈ ਆਦਿ ਗੁਰੂ (ਜੋ ਦੂਜੇ ਥਾਂ ਹੈ) ਹੇਠਾਂ ਲਘੂ (।) ਰੱਖਿਆ ਖੱਬੇ ਉਤਲਾ ਲਘੂ (।) ਉਤਾਰਿਆ ਤਾਂ '।।'।

ਪ		੬
ਰੂਪ	ਗਿਣਤੀ	ਰੂਪ
SS1	੧	SSS
S1S	੨	SS11
S111	੩	S1S1
1SS	੪	S11S
1S11	੫	S1111
11S1	੬	1SS1
111S	੭	1S1S
1111	੮	1S111
	੯	11SS
	੧੦	11S11
	੧੧	111S1
	੧੨	1111S
	੧੩	11111

ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆਂ ਤਾਂ ੩ ਬੁੜੀਆਂ ਦਾ ੧ ਗੁਰੂ (S) ਫੇਰ ੧ ਲਘੂ (1) ਕਰਕੇ ਸੱਜੇ ਪਾਇਆ ਤਾਂ '11S1' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ ੭ ਵੇਂ ਲਈ ਗੁਰੂ (ਤੀਜੇ ਥਾਂਉਂ ਵਾਲੇ) ਹੇਠਾਂ ਲਘੂ ਰੱਖਕੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਉਤਲੇ (1 1) ਉਤਾਰ ਕੇ '111' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਕੇ ੨ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਬੁੜੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਗੁਰੂ (S) ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਪਾਕੇ '111S' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ ! ਫੇਰ ਛੇਕੜਲੇ ਗੁਰੂ ਹੇਠਾਂ ਲਘੂ (1) ਰੱਖਕੇ ਉਤਲੇ ੩ ਲਘੂ (111) ਉਤਾਰ ਕੇ '11 11' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾ ਕੇ ਬੁੜੀ ਇੱਕ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਲਘੂ (1) ਲਾ ਕੇ '1111' ਇਹ ਅੱਠਵਾਂ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਮੁੱਕਾ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਰ ਭੀ ਕਰਨੇ ।

(ਉਤਰਵਾਂ ਪੁਠੇਗਣ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਤੀ)

ਕਬਿਤ

ਪੁਠੇਗਣ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਧਾਰ ਸੱਭ ਆਦਿ ਲਘੂ ਰੂਪ ਦੂਜੇ ਲਘੂ ਪੈਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਡਾਰੀਏ ।
 ਉਤਲਾ ਉਤਾਰ ਸੱਜੇ ਬੁੜੀ ਮੱਤ ਲਘੂ ਕਰ ਪਾਇ ਪਾਇ ਖੱਬੇ ਐਸੇ ਸੱਭ ਰੂਪ ਧਾਰੀਏ ।
 ਆਦਿ ਅੰਤ ਕਈ ਲਘੂ ਪਹਿਲਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਢ ਧਰੇ ਅੰਤ ਹੋਵੇ ਇਕ ਲਘੂ ਓਜੇ ਤੋਂ ਖਿਲਾਰੀਏ ।
 ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਲਘੂ ਹੇਠ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰੇ ਆਦਿ * ਅੰਤ ਮੱਧ ਲਘੂ ਇੱਕ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰੀਏ ॥ ੯ ॥

ਹੁਣ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ੫ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭ ਲਘੂ ਹੇਠ ਗੁਰੂ (S) ਰੱਖ ਕੇ ਅੱਗੇ ਉਤਲਾ ਰੂਪ ਉਤਾਰਿਆ ਤਾਂ 'SIII' ਇਹ ਰੂਪ

ਹੇਠਲੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ੫-੬ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਪੁਠਗੇਣ ਦੀ ਬੰਨਗੀ ਦੇਖੋ :-

ਸਿੱਧੀ ਗਿਣਤੀ	ਰੂਪ	ਪੁੱਠੀ ਗਿਣਤੀ	ਰੂਪ	ਸਿੱਧੀ ਗਿਣਤੀ
੮	IIII	੧	IIIII	੧੩
੭	SIII	੨	SIII	੧੨
੬	ISIII	੩	ISII	੧੧
੫	IISI	੪	IISII	੧੦
੪	SSI	੫	SSII	੯
੩	IIIS	੬	IIISI	੮
੨	SIS	੭	SISI	੭
੧	ISS	੮	ISSI	੬
		੯	IIIS	੫
		੧੦	SIIIS	੪
		੧੧	ISIS	੩
		੧੨	IISS	੨
		੧੩	SSS	੧

* ਜੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇੱਕ ਲਘੂ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਆਦ ਸਰਬ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਅੰਤਲੇ ਲਘੂ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਰੱਖਕੇ ਜੋ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਪਰਲੇ ਲਘੂ ਹੇਠ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਦ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਰੇ ਕੋਈ ਲਘੂ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੰਤਲੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਆਦ ਗੁਰੂ ਮੰਨ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਜੋ ਅੰਤ ਲਘੂ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ। ਦੇਖੋ ੫ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਪਵੇਂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਛੇਵੇਂ ਬਣੇਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ।

ਬਣਿਆਂ, ਤੀਜਾ ਭੇਦ ਬਣੇਣ ਲਈ ਦੂਏ ਥਾਂ ਵਾਲੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੇਠ ਗੁਰੂ (S) ਰੱਖ ਕੇ ਅਗਾੜੀ ਉਤਲਾ (II) ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ 'SII' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆਂ, ੪ ਮਾਤਰਾਂ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ੧ ਮਾਤ੍ਰਾ ਬੁੜੀ ਦਾ ਲਘੂ (I) ਚਿੰਨ੍ਹ ਖੱਬੇ ਰੱਖ ਕੇ 'ISII' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ, ਫੇਰ ਚੌਥਾ ਭੇਦ ਬਣੇਣ ਲਈ ਪਿਛਲੇ ਲਘੂਆਂ ਦੇ ਜੋੜੇ ਵਿਚੋਂ ਆਦਿਲੇ ਹੇਠ (ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਰਲੇ ਲਘੂ ਹੇਠਾਂ) ਗੁਰੂ ਰੱਖ ਕੇ ਅਗਾੜੀ ਉਤਲਾ ਲਘੂ (I) ਹੀ ਉਤਾਰਿਆ ਤਾਂ 'SI' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆਂ, ੨ ਮਾਤਰਾਂ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ੨ ਲਘੂ (II) ਲਿਖਕੇ 'SII' ਇਹ ਚੌਥਾ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ। ਫੇਰ ਪੰਜਵੇਂ ਲਈ ਦੂਜੇ ਲਘੂ ਦੇ ਹੇਠ ਗੁਰੂ (S) ਰੱਖ ਕੇ ਅੱਗੇ ਉਤਲਾ ਰੂਪ 'SI' ਉਤਾਰਿਆ ਅਤੇ 'SSII' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ ਸੋ ਪੰਜੇ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹਨ। ਫੇਰ ਛੇਵੇਂ ਲਈ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਪਰਲੇ ਲਘੂ ਦੇ ਹੇਠ ਗੁਰੂ (S) ਲਿਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਤਿੰਨ ਲਘੂ (III) ਪਾ ਕੇ 'IIIS' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ। ਫੇਰ ਸਤਵਾਂ ਇਉਂ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਦੂਜੇ ਲਘੂ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਲਿਖ ਕੇ ਅੱਗੇ ਲਘੂ ਗੁਰੂ (IS) ਉਤਲੇ ਹੀ ਲਿਖੇ, (SIS) ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆਂ, ਸੋ ਪੂਰੀਆਂ ਮਾਤਰਾਂ ਹਨ। ਫੇਰ ਅੱਠਵਾਂ ਭੇਦ ਇਉਂ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਮੱਧ ਲਘੂ ਹੇਠ ਗੁਰੂ (S) ਲਿਖ ਕੇ ਅੱਗੇ ਉਤਲਾ ਗੁਰੂ (S) ਉਤਾਰ ਕੇ 'SS' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾ ਕੇ ਖੱਬੇ ਬੁੜੀ ੧ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਲਘੂ ਲਿਖ ਕੇ 'ISS' ਇਹ ਰੂਪ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਰ ਜਾਣੇ। ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੁੱਠੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ੫ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਜੋ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦਾ ਹੈ, ਇਹਦਾ ਅੱਠਵਾਂ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਹੈ ਇਹਦਾ ਸੱਤਵਾਂ ਹੈ, ਆਦਿ।

[ਉੱਤਰਵਾਂ ਦੁਹਰਾ ਪੁੱਠਾ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਤੀ]

ਕਬਿੱਤ

ਸਭ ਮੱਤ ਲਘੂ ਆਦਿ, ਅੰਤ ਆਦਿ ਹੇਠ ਗੁਰੂ, ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਰੂਪ ਸਭ ਉਤਲਾ ਉਤਾਰ ਲਵੇ।

ਲਘੂ ਕਰ ਸੱਜੇ ਸਭ ਰਾਖੀਏ ਬੁੜੀਂਦੀ ਮੱਤ ਅੰਤ ਹੋਣ ਲਘੂ ਅੰਤ ਆਦਿ ਹੇਠ ਡਾਰ ਲਵੇ।

ਆਦਿ ਅੰਤ ਹੋਇ ਲਘੂ ਆਦਿ ਆਰੰਭ * ਕਰੇ ਆਦਿ ਮੱਧ ਅੰਤ ਹੋਣ ਗੱਭਿਓਂ ਪਿਲਾਰ ਲਵੇ।

ਲਘੂ ਗੁਰੂ ਥਾਨ ਭੇਦ ਗਿਣਤੀ ਉਲਟ ਦੇਵੇ ਅੰਤ ਸਭ ਗੁਰੂ ਐਣ ਤਾਈਂ ਵਿਸਤਾਰ ਲਵੇ ॥ ੧੦ ॥

ਹੁਣ ਪੰਜ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਵਿਚ ਆਦਿ ਲਘੂਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਰੱਖਿਆ, ਅੱਗੇ ਬਧੋਣ ਲਈ ਅੰਤ ਲਘੂ ਤੋਂ ਆਦਿ ਲਘੂ ਹੇਠ ਗੁਰੂ (S) ਰੱਖਕੇ ਖੱਬੇ ਉਤਲੇ (III) ਲਘੂ ਉਤਾਰੇ, ਮਾਤਰਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੀ ਪ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਤੀਜਾ ਭੇਦ ਬਣੇਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਰੇ ਜੋੜਤਾ ਲਘੂ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਹੇਠ ਗੁਰੂ (S) ਰੱਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ਉਤਾਰ (II)

* ਜਿਵੇਂ ੭ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ੧੧ਵੇਂ ਭੇਦ ਵਿਚ ਹਨ।

ਲਿਖ ਕੇ ਇਕ ਬੁਝਦੀ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਲਘੂ ਸੱਜੇ ਪਾਕੇ '।।S।' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ, ਫੇਰ ਆਦਿ ਲਘੂ ਜੋੜੇ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੇ ਲਘੂ ਹੇਠ ਗੁਰੂ (S) ਰੱਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ਇਕ ਲਘੂ ਉਤਲਾ ਉਤਾਰ ਕੇ '।S' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਕੇ ਦੋ ਮਾਤਰਾਂ ਬੁਝੀਆਂ ਦੇ ਦੋ ਲਘੂ (।।) ਰੱਖ ਕੇ '।S।।' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ, ਫੇਰ ਛੇਕੜਲੇ ਤੋਂ ਆਦਿ ਲਘੂ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਰੱਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ਉਤਲਾ ਉਤਾਰ (।S) ਉਤਾਰ ਕੇ '।SS' ਇਹ ਪਵਾਂ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ । ਫੈਰ ਈਵੇਂ ਲਈ ਆਦਿ ਲਘੂ ਹੇਠ ਗੁਰੂ (S) ਰੱਖ ਕੇ ਤਿੰਨ ਮਾਤਰਾਂ ਬੁਝਦੀਆਂ ਦੇ ਲਘੂ (।।।) ਸੱਜੇ ਪਾਕੇ 'S।।।' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ । ਫੇਰ ੭ਵੇਂ ਲਈ ਛੇਕੜੋਂ ਦੂਜੇ ਲਘੂ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਰੱਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ਉਤਲਾ ਉਤਾਰ (S।) ਉਤਾਰ ਕੇ 'S।S' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ। ਫੇਰ ਅੱਠਵਾਂ ਇਉਂ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਮੱਧ ਜੋ ਲਘੂ ਹੈ ਇਹਦੇ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਪਾ ਕੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਉਤਲਾ ਉਤਾਰ (S) ਉਤਾਰ ਕੇ 'SS' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾ ਕੇ ਬੁਝਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਇਕ ਲਘੂ (।) ਸੱਜੇ ਰੱਖ ਕੇ 'SSI' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ, ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਮੁੱਕੀ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਭੀ ਜਾਣ ਲਵੋ ।

੫-੬ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਦੂਹਰਾ ਪੁੱਠਾ ਪ੍ਰਸਤਾਰ

	੫ ਮਾਤ੍ਰਾ			੬ ਮਾਤ੍ਰਾਂ
੮	।।।।	੧	।।।।।	੧੩
੭	।।।S	੨	।।।।S	੧੨
੬	।।S।	੩	।।।S।	੧੧
੫	।S।।	੪	।।S।।	੧੦
੪	।SS	੫	।।SS	੯
੩	S।।।	੬	।S।।।	੮
੨	S।S	੭	।S।S	੭
੧	SS।	੮	।SS।	੬
		੯	S।।।।	੫
		੧੦	S।।S	੪
		੧੧	S।S।	੩
		੧੨	SS।।	੨
		੧੩	SSS	੧
ਪਹਿਲੀ ਗਿਣਤੀ	ਪੁੱਠੇ ਰੂਪ	ਹੁਣ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	ਪੁੱਠੇ ਰੂਪ	ਪਹਿਲੀ ਗਿਣਤੀ

ਸੂਚਨਾ - ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਨਾਲੇ ਤਾਂ ਬਾਉਂ ਪੁੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਲੇ ਗਿਣਤੀ, ਜੈਸੇ ਪੰਜਾ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਆਦਿ ਰੂਪ ਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦਾ ਜੇ ਹੈ ਇਹਦਾ ਅੱਠਵਾਂ ਹੈ ।

[ਚੜ੍ਹਵਾਂ ਪੁਠਥਾਨ ਪ੍ਰਸਤਾਰ] ਰੀਤੀ ਦੋਹਿਰਾ

ਲਘੁ ਲਿਖ ਅੰਕੋਂ ਦੂਜਿਓਂ ਸਿਖਰੋਂ ਕਰੋ ਅਰੰਭ ।

ਦੁਈ ਰੀਤ ਦੇ ਭੇਦ ਸਭ ਉਲਟ ਥਾਨ ਇਉਂ * ਲੰਭ ॥ ੧੧ ॥

ਅਰਥਾਤ ਸਭ ਮਾਤਰਾਂ ਲਘੁ ਲਿਖ ਕੇ ਛੇਕੜੋਂ ਦੂਜੇ ਲਘੁ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਲਿਖ ਕੇ ਅਰੰਭ ਕਰੋ, (ਖੱਬੇ ਉਤਾਰ ਸੱਜੇ ਥੁੜਦੇ ਸਭ ਲਘੁ ਕਰਕੇ ਲਿਖੋ) ਇਸ ਦੀ ਜੇਹੜੀ ਪਹਿਲੀ ਰੀਤ ਹੈ ਉਹਦੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਭ ਕ੍ਰਿਆ ਇਸ ਦੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਏ, ਕੇਵਲ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਲਘੁ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਥਾਨ ਹੀ ਉਲਟ ਹਨ । ਬੰਨਗੀ ਲਈ ਦੇਖੋ ਹੇਠਲਾ ਕੋਠਾ -

੫ ਅਤੇ ੬ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚੜ੍ਹਵੇਂ ਪੁਠਥਾਨ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੀ ਬੰਨਗੀ -

	੧੩	SSS
	੧੨	SSII
	੧੧	SISI
	੧੦	SII S
	੯	SIIII
SSI	੮	ISSI
SIS	੭	ISIS
SIII	੬	ISIII
ISS	੫	IISS
ISII	੪	IISII
IISI	੩	IISII
IIIS	੨	IIIS
IIII	੧	IIII
ਪੰਜ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ	ਗਿਣਤੀ	ਛੇ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ

* ਲੰਭ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਲੰਭ ਲੈ ।

ਇਹਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਇਉਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ੫ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ੫ ਲਘੂ (।।।।।) ਲਾਏ। ਦੂਜਾ ਭੇਦ ਬਣੋਣ ਲਈ ਅੰਤ ਵਲੋਂ ਦੂਜੇ ਲਘੂ ਤੇ ਗੁਰੂ (S) ਲਿਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਹੇਠਲੀ ਨਕਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਤਾਂ ੫ ਹੀ ਮਾਤਰਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਫੇਰ ਤੀਜਾ ਭੇਦ ਬਣੋਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਜੋ ਲਘੂ ਹੈ ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਰੱਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਹੇਠਲਾ ਹੀ ਰੂਪ (।।) ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ '।।S।' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾ ਕੇ ਇਕ ਬੁੜੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਲਘੂ (।) ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਪਾ ਕੇ '।।S।' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ। ਫੇਰ ਚੌਥੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਉਰਲੇ ਲਘੂ ਉਤੇ ਗੁਰੂ (S) ਰੱਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ਹੇਠਲਾ ਲਘੂ (।) ਹੀ ਲਾ ਕੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੋ ਬੁੜੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ੨ ਲਘੂ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਰੱਖੇ ਤਾਂ '।S।।' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ। ਫੇਰ ਪੰਜਵੇਂ ਲਈ ਛੇਕੜਲੇ ਲਘੂ ਦੇ ਉਰਲੇ ਉਤੇ ਗੁਰੂ (S) ਰੱਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ '।S' ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ '।SS' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ। ਛੇਵੇਂ ਲਈ ਗੁਰੂ ਉਰਲੇ ਲਘੂ (ਜੇਹੜਾ ਪਹਿਲੇ ਥਾਂ ਹੈ) ਉਤੇ ਗੁਰੂ (S) ਲਿਖ ਕੇ ਅੱਗੇ ਤਿੰਨ ਲਘੂ (।।।) ਲਿਖ ਕੇ 'S।।।' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ। ਫੇਰ ਸੱਤਵਾਂ ਇਉਂ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਅੰਤ ਵਲੋਂ ਦੂਜੇ ਲਘੂ ਉਤੇ ਗੁਰੂ (S) ਲਿਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਉਤਰ (S।) ਲਿਖ ਕੇ 'S।S' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ। ਫੇਰ ਮੱਧ ਜੋ ਲਘੂ ਹੈ ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਗੁਰੂ (S) ਲਾ ਕੇ ਖੱਬੇ ਉਤਾਰ (S) ਲਾ ਕੇ ਸੱਜੇ ਬੁੜੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ੧ ਲਘੂ ਲਾ ਕੇ 'SS।' ਇਹ ਰੂਪ ਅੱਠਵਾਂ ਬਣਾਇਆ। ਫੇਰ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋਈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਭੀ ਜਾਣੋਂ।

[ਇਹਦੀ ਪੁਠਗੋਣ ਕਰਨ, ਰੀਤੀ]

ਕਬਿੱਤ

ਟੌਕ ਮੱਤ ਆਦਿ ਲਘੂ ਜਿਸਤ ਬਣਾਓ ਗੁਰੂ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਸਿਰ ਲਘੂ ਅੱਗੇ ਹੇਠਲਾ ਹੀ ਰੂਪ।
 ਖੱਬੇ ਲਿਖ ਬੁੜੀ ਮੱਤ ਗੁਰੂ ਕਰ ਫੇਰ ਲਘੂ ਸਭ ਲਘੂ ਤਕ ਕਰੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਸੋ ਅਨੂਪ।
 ਇਕ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜਾ ਕਿਸੇ ਆਦਿ ਮੱਧ ਅੰਤ ਹੋਵੇ ਉਸ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰੇ ਪੁਠ ਸੰਖਿਆ ਸਰੂਪ।
 ਸਿਧੀ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦਾ ਜੋ ਆਦਿ ਏਦ੍ਰਾਂ ਅੰਤ ਰੂਪ ਹੇਠ ਵੱਲੇ ਪੁਠ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨ ਕਵਿ ਭੂਪ ॥ ੧੨ ॥

ਹੁਣ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਆਦਿ ਰੂਪ ਪਹਿਲੇ ਲਘੂ (।) ਫੇਰ ੨ ਗੁਰੂ (SS) ਦਾ ਰੱਖ ਕੇ ਦੂਜਾ ਬਣੋਣ ਲਈ ਆਦਿ ਗੁਰੂ (ਜੋ ਦੂਜੇ ਥਾਂ ਹੈ) ਉਤੇ ਲਘੂ (।) ਰੱਖਕੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਹੇਠਲਾ ਉਤਾਰ (S) ਰੱਖਿਆ, ੨ ਮਾਤਰਾਂ ਬੁੜੀਆਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਬਣਾ ਕੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਪਾਇਆ ਤਾਂ 'S।S' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ ਫੇਰ ਤੀਜੇ ਲਈ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿਰ ਲਘੂ (।) ਲਿਖ ਕੇ ਅੱਗੇ ਹੇਠਲਾ ਹੀ ਰੂਪ (।S) ਰੱਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ਬੁੜੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ੧ ਲਘੂ (।) ਲਾ ਕੇ '।।S' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ। ਫੇਰ ਚੌਥੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਿਰ (ਜੋ ਅੰਤ ਹੈ) ਲਘੂ ਰੱਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੋ ਗੁਰੂ ਬਣਾ ਕੇ ਮਾਤਰਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਤਾਂ 'SS।' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ। ਫੇਰ ਪੰਜਵੇਂ ਲਈ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਉਤੇ ਲਘੂ ਰੱਖ ਕੇ ਅੱਗੇ ਹੇਠਲਾ ਹੀ ਰੂਪ (S।) ਰੱਖ ਕੇ

'।S।' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ੧ ਮਾਤ੍ਰਾ ਬੁੜੀ, ਉਹ ਲਘੂ (।) ਕਰਕੇ ਖੱਬੇ ਪਾਕੇ '।।S।' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ। ਫੇਰ ਛੇਵੇਂ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਉਤੇ ਲਘੂ (।) ਰੱਖ ਕੇ, ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਹੇਠਲਾ ਹੀ ਲਘੂ (।) ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਤਿੰਨ ਬੁੜਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਲਘੂ ਗੁਰੂ (।S) ਬਣਾ ਕੇ '।S।।' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ। ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਉਤੇ ਲਘੂ (।) ਅੱਗੇ ਹੇਠ ਦੀ ਨਕਲ (।।) ਰੱਖ ਕੇ ਫੇਰ ਬੁੜਦੀਆਂ ੨ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ (S) ਬਣਾ ਕੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਕੇ ੭ਵਾਂ 'S।।।' ਇਹ ਭੇਦ ਬਣਾਇਆ। ਫੇਰ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਸਿਰ ਲਘੂ ਰੱਖ ਕੇ ਅੱਗੇ ਹੇਠਲੀ ਨਕਲ (।।।) ਰੱਖ ਕੇ ਇਕ ਬੁੜਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਲਘੂ (।) ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਕੇ '।।।।' ਇਹ ੮ ਵਾਂ ਰੂਪ ਬਣਿਆ। ਏਥੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਸੁੱਕੀ। ਜੇ ਇਹਦੀ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦਾ ਆਦਿ ਰੂਪ ਹੈ, ਓਹੀ ਇਸ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਹੈ।

ਹੇਠਲੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚੋਂ ਬੰਨਗੀ ਦੇਖੋ -

ਪਿਛਲੇ	ਰੂਪ	ਪਹਿਲੇ
੮	।।।।	੧
੭	S।।	੨
੬	।S।।	੩
੫	।।S।	੪
੪	SS।	੫
੩	।।।S	੬
੨	S।S	੭
੧	।SS	੮
	੫ ਮਾਤਰਾਂ	

[ਚੜ੍ਹਵਾਂ, ਦੂਹਰਾ ਪੁੱਠਾ ਕਰਨ, ਰੀਤੀ] ਦੋਹਰਾ

ਜਿਸਤ ਗੁਰੂ ਟੋਂਕੰਤ * ਲਘੂ ਅੰਤ ਗੁਰ ਸਿਰ ਗੇਰ।

ਖੱਬੇ ਨਕਲ ਸੁ ਗੁਰ ਲਘੂ ਬੁੜਦੀ ਸੱਜੇ ਕੇਰ ॥ ੧੩ ॥

* ਦੋਹਲੀ ਦੀਪਕ ਨਿਆਇ ਕਰਕੇ 'ਲਘੂ' ਦਾ ਅਨੁਜ 'ਟੋਂਕੰਤ' ਅਤੇ 'ਅੰਤ' ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਹੈ।

ਅਰਥ - ਜਿਸਤ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਭੇਦ ਸਰਬ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਟੋਂਕ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਸਭ ਗੁਰੂ ਬਣਾ ਕੇ ਅੰਤ ਲਘੂ ਰੱਖ ਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅੱਗੇ ਬਧੋਣ ਲਈ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿਰ ਲਘੂ (l) ਲਾ ਕੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਹੇਠਲੇ ਦੀ ਨਕਲ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਜੇਹੜੀਆਂ ਮਾਤਰਾਂ ਬੁੜਨ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਫੇਰ ਲਘੂ ਕਰਕੇ ਸੱਜੇ ਪਾਓ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਭ ਰੂਪ ਪੂਰੇ ਕਰੋ ।

ਹੇਠ ਪ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਬੰਨਗੀ ਦੇਖੋ -

੧	IIII	੮
੨	IIIS	੭
੩	II.SI	੬
੪	ISII	੫
੫	ISS	੪
੬	SIII	੩
੭	SIS	੨
੮	SSI	੧
ਪਹਿਲੀ ਗਿਣਤੀ	ਪ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ	ਪਿਛਲੀ ਗਿਣਤੀ

ਪ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਦੂਹਰਾ ਪੁੱਠਾ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਗੁਰੂ (SS) ਬਣਾ ਕੇ ਫੇਰ ਇਕ ਲਘੂ ਬਣਾਕੇ ਪਹਿਲਾ ਭੇਦ ਰਖਿਆ, ਫੇਰ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਸਿਰ ਲਘੂ ਲਾ ਕੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਉਤਾਰ (S) ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਤਾਂ 'SI' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ, ਦੋ ਬੁੜੀਆਂ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ (S) ਬਣਾ ਕੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਲਾਇਆ ਤਾਂ 'SIS' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ, ਫੇਰ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿਰ ਲਘੂ (l) ਲਾ ਕੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਹੇਠਲਾ ਰੂਪ (SI) ਲਾ ਕੇ 'SII' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾ ਕੇ ੧ ਮਾਤ੍ਰਾ ਬੁੜਦੀ ਦਾ ੧ ਲਘੂ (l) ਸੱਜੇ ਪਾ ਕੇ ਚੌਥਾ ਰੂਪ 'SIII' ਇਉਂ ਬਣਾਯਾ, ਇਸੇ ਹੀ ਵੰਗ ਨਾਲ ਸਭ ਭੇਦ ਬਣਾਏ ।

ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਨਾਲੇ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਲਘੂਆਂ ਦੇ ਥਾਂ ਆਪੋ ਵਿਚੀ ਪੁੱਠੇ ਹਨ, ਨਾਲੇ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਪੁੱਠੀ ਹੈ । ਜੈਸੇ - ਜੋ ਪ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧੇ ਵਿਚ ੮ਵਾਂ ਭੇਦ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਹੈ । ਸਿੱਧੇ ਦਾ ਜੋ ਸਤਵਾਂ ਇਹਦਾ ਦੂਜਾ ਹੈ, ਸਿੱਧੇ ਦਾ ੬ਵਾਂ ਇਹਦਾ ੩ ਤੀਜਾ ਹੈ, ਏਵੇਂ ਹੀ ਹੋਰ ਜਾਣੋ ।

ਇਤਿ ਸਭ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ।

(ਦੂਜਾ ਗੁਰ) ਸੰਖਿਆ

ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਬਿਨਾਂ ਛੰਦ ਦੀ ਸੰਖਿਆ
ਯਾ ਭੇਦ ਮਲੁਮ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਤੀ
ਦੇਹਿਰਾ

ਕਿਸੇ ਛੰਦ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਜਾਨਣ ਦੀ ਜੇ ਲੋੜ ।

ਉਹ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋਹਿ ਦੀ ਛੰਦ ਸੰਖਿਆ ਜੋੜ ॥ ੧੪ ॥

ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਛੰਦ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਲੱਭਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਤੋਂ ਪਹਿਲਿਆਂ ੨ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਜੋੜ ਕੇ ਕੱਢ ਲਵੇ । ਜੈਸੇ - ਚਾਰ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਪ ਰੂਪ ਹਨ ਅਤੇ ੬ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ੧੩ ਰੂਪ ਹਨ, ਤਾਂ ੭ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ (੮+੧੩) ੨੧ ਰੂਪ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ੮ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ (੧੩+੨੧) ੩੪ ਰੂਪ ਹਨ । ਹੇਠਲੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਬੰਨਗੀ ਦੇਖੋ -

ਮਾਤ੍ਰਾ ੧	੨	੩	੪	੫	੬	੭	੮	੯	੧੦	੧੧	੧੨	੧੩	੧੪	੧੫
ਰੂਪ ੧	੨	੩	੫	੮	੧੩	੨੧	੩੪	੫੧	੮੯	੧੪੪	੨੩੩	੩੭੭	੬੧੦	੯੮੭

[ਛੰਦ ਸੰਖਿਆ ਜਾਨਣ ਦੀ ਦੂਜੀ ਰੀਤੀ]

ਕਬਿੱਤ

ਸੰਗਲੀ ਵਿਚਾਰ ਵੰਡ ਚਾਰ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਵੰਡ * ਮੀਰੀ ਨਹੀਂ ਇਕ ਘਟ ਵਧ ਜਾਨੀਯੇ ।

ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸੁਚੀ ਅੰਕ ਨਾਲ ਗੁਣ ਸੱਤ ਫੇਰ ਮੀਰੀ ਦੂਜੀ ਏਕਾ ਨਹੀਂ ** ਘੱਟ ਇਕ ਹਾਨੀਯੇ ।

ਗੁਣ ਫੇਰ ਸੱਤ ਕੱਟ ਮੂਲ ਸੁਚੀ ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਸੱਤ ਗੁਣ *** ਚੌਥਾ ਉਤੋਂ ਸੁਚੀ ਅੰਕ ਡਾਨੀਯੇ ।

"ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤੇ ਵੰਡ ਚਾਰ ਇਕ ਘੱਟ ਲਬਧ ਤੋਂ" ਐਨੀ ਵਾਰ ਸੱਤ ਦੀ ਗੁਣਨ ਕ੍ਰਿਯਾ ਆਨੀਯੇ ॥੧੫॥

* ਪਹਿਲੀ

** ਜੇ ਪਹਿਲੀ, ਦੂਜੀ ਸੰਗਲੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਵਧ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਇਕ ਘੱਟ ਅੰਕ ਨੂੰ ਘਟੋਣਾ ।

*** ਚੌਥਾ ਸੁਚੀ ਅੰਕ ਜੇ ਉਪਰ ਹੈ ਉਹਨੂੰ ਘਟਾਓ ।

[ਅਰਥ ਕਬਿੱਤ ਦੇ ਅਤੇ ਚਿੱਤ੍ਰ ਦੀ ਸੂਚਨਾ]

ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੀਏ ਕਿ ੧-੨-੩ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਚਾਰ ਤੋਂ ਏਸ ਚਿਤ੍ਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਯਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਮਲੂਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ੪-੮-੧੨-੧੬-੨੦ ਪਹਿਲੀ ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀਆਂ ਅਤੇ ੫-੯, ੧੩, ੧੭, ੨੧ ਏਹ ਦੂਜੀ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਏਵੇਂ ਤੀਜੀ, ਚੌਥੀ, ਜਾਣੋਂ, ਫੇਰ ੪-੫-੬-੭ ਪਹਿਲੀ ਚੌਕੀ, ੮-੯-੧੦-੧੧ ਦੂਜੀ ਚੌਕੀ ਹੈ। ਏਵੇਂ ਹੀ ਅੱਗੇ ਜਾਣੋਂ ॥

ਅਗੇ ਕ੍ਰਿਆ (ਕਬਿੱਤ ਦੇ ਅਰਥ) ਇਉਂ ਕਰੋ -

ਪਛੇ ਹੋਏ ਅੰਗ ਦੀ ਸੰਗਲੀ ਵਿਚਾਰਨ ਲਈ ੪ ਉਤਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅੰਗ ਨੂੰ ਵੰਡੋ ਜੇ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਹੀ ਲਭਯ ਆਏ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਉਹਨੂੰ ਅੰਗ ਜਾਣੋਂ, ਜੇ ਕੁਝ ਪਿਛੇ ਰਹੇ

ਚਿਤ੍ਰ

	੧	੧	੨	੩
ਪਹਿਲੀ ਚੌਕੀ	੪	੫	੬	੭
ਸੂਚੀ } ਅੰਗ	*	*	*	*
ਮੂਲ }	੫	੮	੧੩	੨੧
ਦੂਜੀ ਚੌਕੀ	੮	੯	੧੦	੧੧
ਸੂਚੀ ਅੰਗ	੩੪	੫੫	੮੯	੧੪੪
ਤੀਜੀ ਚੌਕੀ	੧੨	੧੩	੧੪	੧੫
ਸੂਚੀ ਅੰਗ	੨੩੩	੩੭੭	੩੧੦	੯੮੭
ਚੌਥੀ ਚੌਕੀ	੧੬	੧੭	੧੮	੧੯
ਸੂਚੀ ਅੰਗ	੧੫੯੭	੨੫੮੪	੪੧੮੧	੬੭੬੫
ਪਵੀ ਚੌਕੀ	੨੦	੨੧	੨੨	੨੩
ਸੂਚੀ ਅੰਗ	੧੦੯੪੬	੧੭੭੧੧	੧੮੬੫੭	੪੬੩੬੮
ਸ਼੍ਰੇਣੀ	੧	੨	੩	੪

ਤਾਂ ਓਸ ਪਿਛੇ ਰਹੇ ਵਿਚ ੧ ਜੋੜ ਕੇ ਜੋ ਆਵੇ ਉਤਨੀ ਹੀ ਸੰਗਲੀ ਜਾਣੋ, ਅਰਥਾਤ ਜੇ ੧ ਬਚੇ ਤਾਂ (੧+੧) ਦੂਜੀ ਸੰਗਲੀ ਹੈ, ਜੇ ੨ ਬਚਣ ਤਾਂ (੨+੧) ਤੀਜੀ ਜਾਣੋ, ਫੇਰ ਉਸ ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਜੋੜਤਾ ਮੁਢਲਾ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ੭ ਨਾਲ ਗੁਣੋ, ਫੇਰ ਉਹਦੇ ਵਿਚੋਂ

$\frac{੧੦}{੪} (੨ ਬਚੇ + ੧) = ੩ ਜੀ ਸੰਗਲੀ ।$ <p>੩ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਅੰਗ $੧੩ \times ੭ = ੯੧ - ੨ = ੮੯$, ਉਤ੍ਰ</p>	$\frac{੧੬}{੪} = ੪ = \text{ਪਹਿਲੀ ਸੰਗਲੀ ।}$ $੫ \times ੭ = ੩੫ - ੧ = ੩੪ \times ੭ - ੫ = ੨੩੩ \times ੭$ $੧੬੩੧ - ੩੪ = ੧੫੯੭ \text{ ਉਤ੍ਰ ।}$
$\frac{੧੫}{੪} = (੩ ਬਚੇ + ੧) ੪ ਚੌਥੀ ਸੰਗਲੀ$ <p>੪ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਅੰਗ $੨੧ \times ੭ = ੧੪੭ - ੩ = ੧੪੪ \times ੭$ $= ੧੦੦ - ੨੧$ (ਮੁਢਲਾ ਅੰਗ) $= ੮੯$ ਉਤ੍ਰ</p>	$\frac{੨੦}{੪} = ੫, \text{ ਪਹਿਲੀ ਸੰਗਲੀ} = ੫ \text{ ਮੁਢ ਅੰਗ}$ $੫੭ = ੧ = ੩੪ \times ੭ = ੨੩੮ - ੫ = ੨੩੩ \times ੭ =$ $੧੬੩੧ - ੩੪ = ੧੫੯੭ \times ੭ = ੧੧੧੭੯ - ੨੩੩ =$ ੧੦੯੪੬ ਉਤ੍ਰ ।

ਜੇਕਰ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸੰਗਲੀ ਹੈ ਤਾਂ ਏਕਾ ਘਟਾਓ, ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰਲੀ ਸੰਗਲੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਤੋਂ ਇਕ ਘੱਟ ਅੰਗ ਘਟਾਓ, ਅਰਥਾਤ ਜੇ ਤੀਜੀ ਸੰਗਲੀ ਹੈ ਤਾਂ ੨, ਜੇ ਚੌਥੀ ਹੈ ਤਾਂ ੩ ਘਟਾਓ। ਫੇਰ ਓਸ ਘਟੇ ਹੋਏ ਅੰਗ ਨਾਲ ੭ ਗੁਣੋ, ਫੇਰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਮੁਢਲਾ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਕੱਢੋ, ਫੇਰ ਓਸ ਬਚੇ ਹੋਏ ਨਾਲ ੭ ਗੁਣੋ, ਫੇਰ ਜਿਸ ਅੰਗ ਨਾਲ ੭ ਗੁਣੇ ਹਨ ਓਦੂੰ ਪਿਛਲਾ ਚੌਥਾ ਅੰਗ ਜੋ ਹੈ ਓਸਨੂੰ ਏਸ ਗੁਣਨ ਫਲ ਵਿਚੋਂ ਘਟਾਓ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਲਈ ਫੇਰ ਏਹ ਨੂੰ ੭ ਨਾਲ ਗੁਣ ਕੇ ਓਦੂੰ (ਜਿੰਦ੍ਰੇ ਨਾਲ ੭ ਗੁਣਿਆਂ ਹੈ) ਪਿਛਲਾ ਚੌਥਾ ਅੰਗ ਘਟੋਂਦੇ ਜਾਓ ਅਤੇ ੭ ਨਾਲ ਗੁਣਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਯਾ ਓਨੀ ਵਾਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤੇ ੪ ਵੰਡਣ ਨਾਲ ਲਭਯ ਵਿਚੋਂ ੧ ਘਟ ਅੰਗ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਬੰਨਗੀ ੧੦-੧੫-੧੬-੨੦ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ

ਹੁਣ ੧੦ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕੱਢਣ ਲਈ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਕਿ $੧੦ \setminus ੪ = ੨$ ਲਭਯ ਅਤੇ ੨ ਪਿਛੇ ਰਹੇ, ੨ ਪਿਛੇ ਵਿਚ ੧ ਜੋੜਕੇ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ੧੦ ਸੰਖਿਆ ਤੀਜੀ ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਹੈ, ਹੁਣ ੩ ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਅੰਗ ੧੩ ਨੂੰ ੭ ਨਾਲ ਗੁਣਿਆਂ ਤਾਂ $(੧੩ \times ੭) = ੯੧$ ਆਏ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੨ ਘਟਾਏ (ਕਿਉਂਕਿ ਤੀਜੀ ਸੰਗਲੀ ਲਈ ੧ ਘੱਟ ਅੰਗ ਘਟਦਾ ਹੈ) ਤਾਂ '੮੯' ਰਹੇ, ਇਹੀ ਉਤ੍ਰ ਹੈ।

ਸੱਤ ਦੀ ਗੁਣਨ ਕ੍ਰਿਯਾ ਇਕ ਬਾਰ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ੧੦ ਉੱਤੇ ੪ ਵੰਡ ਕੇ ੨ ਲਭਯ ਆਏ, ਸੋ ਲਭਯ ਅੰਗ ਨਾਲੋਂ ੧ ਅੰਗ ਘੱਟ ਜਿੰਨੀ (ਅਰਥਾਤ ੧) ਬਾਰ ਇਹ ਕ੍ਰਿਯਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ।

ਫੇਰ ੨੦ ਨੂੰ ੪ ਉੱਤੇ ਵੰਡਿਆ ਤਾਂ ੫ ਆਏ, ਸੋ ਪੂਰਾ ਭਾਗ ਔਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨੂੰ (੨੦ ਨੂੰ) ਪਹਿਲੀ ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਜਾਣਿਆ, ਸੋ ਉਹਦਾ ਮੁਢਲਾ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ੫ ਹੈ, ਇਹਨੂੰ ੭ ਨਾਲ ਗੁਣ ਕੇ ੧ ਘਟਾਯਾਂ ੩੪ ਪਿਛੇ ਰਹੇ, ਫੇਰ ੩੪ ਨੂੰ ੭ ਨਾਲ ਗੁਣ ਕੇ ੩੪ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਚੌਥਾ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ੫ ਘਟਾਇਆ ਤਾਂ (੩੪ × ੭ - ੫ ਹੋ ਕੇ) ੨੩੩ ਰਿਹਾ, ਫੇਰ ੨੩੩ ਨੂੰ ੭ ਨਾਲ ਗੁਣਿਆਂ, ੧੬੩੧ ਆਏ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੩੪ (ਜੋ ਕਿ ੨੩੩ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਚੌਥੇ ਥਾਂ ਹੈ) ਘਟਾਇਆ ਤਾਂ ੧੫੯੭ ਆਏ ਫੇਰ ੧੫੯੭ ਨੂੰ ੭ ਨਾਲ ਗੁਣਿਆਂ ਤਾਂ ੧੧੧੭੯ ਆਏ, ਏਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ੨੩੩ (ਜੋ ਕਿ ੧੫੫੭ ਦੇ ਚੌਥੇ ਥਾਂ ਪਿਛੇ ਹਨ) ਘਟਾਏ ਤਾਂ ੧੦੯੪੬ ਆਏ, ਇਹੀ ਉੱਤ੍ਰ ਜਾਣੋਂ । ਇਹਦੇ ਵਿਚ ੭ ਚਾਰ ਵਾਰ ਗੁਣਿਆਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ੨੦ ਨੂੰ ੪ ਉੱਤੇ ਵੰਡ ਕੇ ੫ ਆਏ । ਓਦੂੰ ੧ ਘੱਟ (੪) ਵਾਰ ਗੁਣਨਾ ਲੋੜੀਦਾ ਸੀ, ਏਵੇ ਹੀ ਹੋਰ ਜਾਣੋਂ । ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਜੇ ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਕਿ ਐਨੀ ਸੰਖਿਆ ਕਿੰਨੀ ਕਿੰਨੀ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਹੈ ? ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਦੱਸਣ ਦੀ ਰੀਤੀ -

ਕਬਿੱਤ

ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਸੱਤ ਉੱਤੇ ਵੰਡਕੇ ਤੇ ਕੋਲ ਰੱਖੇ ਲਭਯ ਰਹੇ ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਛੰਡੀਏ ।

ਇਕੀ ਤੇਰਾਂ ਅੱਠ ਪੰਜ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਔਣ ਤੱਕ ਏਕਾ ਜੋਤ ਲਭਯ ਚਿ ਬਾਰ ਬਾਰ ਵੰਡੀਏ ।

* ਉਤਲੀ ਵਿਚਾਰ ਕੋਈ ਏਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਵੇ ਛੇ ਨੂੰ ਅੱਠ ਇਕੀ ਜਿੰਨੂੰ ਪੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡੀਏ ।

ਫੇਰ ਉਹਦੀ ਮਾਤਰਾਂ ਬਣਾਕੇ ਕਵਿ ਕੋਹਰ ਜੇ ਵੰਡਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ** ਗੰਡੇ ਜੋਤ ਉੱਤ੍ਰ ਗੰਢੀਏ ॥ ੧੬ ॥

ਅਰਥ-ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ੭ ਉੱਤੇ ਵੰਡੋ, ਜੇਹੜਾ ਬਚੇ ਉਹਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੋ, ਜੋ ਲਭਯ (ਹਾਸਲ) ਆਵੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਜੋਤਕੇ ਫੇਰ ੭ ਉੱਤੇ ਵੰਡੋ ਜਦ ਤਕ ੨੧-੧੩-੮ ਯਾ ੫ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਅੰਗ ਨਾ ਆ ਜਾਏ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਜਾਓ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਛੇਕੜਲੇ ਲਭਯ ਨਾਲ ਭੀ ੧ ਜ਼ਰੂਰ ਜੋੜਨਾ ਹੈ ।

ਔਰ ਜੇ ਲਭਯ ਵਿਚ ੧ ਰਲਾਇਆਂ ਉਹ ਸੰਖਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਕੋਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਰਲੀ ਸੰਖਿਆ ਤੇ ਤੁੱਲ ਹੀ ਮੰਨ ਲਓ ਜੈਸੇ

* ਜੇ ਕੋਈ ਗਿਣਤੀ ੮ ਅਤੇ ੧੩ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਵੇ (ਜੈਸੇ ੧੦) ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ੧੩ (ਉਤਲੀ) ਹੀ ਮੰਨਣਾ, ਏਵੇਂ ਹੀ ਜੇ ੧੫ ਆਵੇ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ੨੧ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ।

** ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ੪ ਨੂੰ ਗੰਡਾ ਆਖਦੇ ਹਨ ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ	ਉੱਤਰ	ਪ੍ਰਸ਼ਨ	ਉੱਤਰ
੮੯	$= ੮੯ \div ੭ = ੧੨ \text{ (੫ ਬਚੇ)}$ $= ੧੨ + ੧ = ੧੩ \text{ ਸੰਖਿਆ}$ ਇਹਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਂ - ੬ + ੪ -	੬੭੬੫	$= ੬੭੬੫ = ੯੬੬ \text{ (੩ ਬਚੇ)}$ $= ੯੬੬ + ੧ = ੯੬੭ = ੧੩੮ \text{ (੧ ਬਚੇ)}$ $= ੧੩੮ + ੧ = ੧੩੯ = ੧੯ \text{ (੫ ਬਚੇ)}$
ਸੰਖਿਆ		ਸੂਚਨਾ	
ਸੂਚਨਾ	੧੦	ਸੂਚਨਾ	੭ ਵਿਚ ੧੨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੋੜੇ ਗਏ ੩ ਵਾਰ ਵੰਡ ਪਈ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਕੋ ਗੰਡਾ ਜੋੜਿਆ)

ਹੇਠਲੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਬੰਨਗੀਆਂ ਦੇਖੋ ।

ਲਬਧ ਰਲਾ ਕੇ ੬ ਆਵੇ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ੮ ਅਤੇ ੧੫ ਆਵੇ ਤਾਂ ੨੧ ਹੀ ਮੰਨ ਲਉ, ਫੇਰ ਉਹਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਂ ਕੱਢਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਓਨੇ ਹੀ ਗੰਡੇ ਜੋੜੇ ਜਿੰਨੀ ਵਾਰ ਉੱਪਰ ਵੰਡਾਂ ਪਾਈਆਂ ਹਨ ।

ਨੋਟ - ਇਹ ਕ੍ਰਿਯਾ ਕੇਵਲ ੭ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਉਤਲੇ ਛੰਦਾਂ ਲਈ ਹੀ (ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਖਿਆ ਸੁਧ ਦੱਸਣ ਨਾਲ) ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

੬੭੬੫ ਸੰਖਿਆ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਂ ਇਉਂ ਕੱਢੀਆਂ :

੬੭੬੫ ਨੂੰ ੭ ਉਤੇ ਵੰਡਿਆ ਤਾਂ ੯੬੬ ਲਬਧ ਆਏ, ੩ ਬਚੇ ਸੋ ਛੱਡ ਦਿਤੇ, ਫੇਰ ੯੬੬ (ਲਬਧ) ਵਿਚ ੧ ਰਲਾਇਆ ਤਾਂ ੯੬੭ ਹੋਏ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਤ ਉਤੇ ਵੰਡਿਆ ਤਾਂ ੧੩੮ ਲਬਧ, (੧ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਛੱਡ ਕੇ) ੧੩੮ ਵਿਚ ੧ ਜੋੜਿਆ ਤਾਂ ੧੩੯ ਹੋਏ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ੭ ਉਤੇ ਵੰਡਿਆ ਤਾਂ ੧੯ ਲਬਧ ਆਏ, ਇਕ ਬਚਿਆ, ਸੋ ਛੱਡ ਕੇ ੧੯ ਵਿਚ ਰਲਾਇਆ ਤਾਂ ੨੦ ਹੋਏ, ਇਹ ੨੧ ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਤੁਲ ਹਨ, ਉਹਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ੭ ਹਨ, ਸੋ ਇਸ ਵਿਚ ੩ ਚੋਕੇ ਜੋੜੇ ਤਾਂ ੧੯ ਉਤਰ ਹੋਇਆ ।

ਜੇ ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਕਿ ਇਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਐਨੇ ਮਾਤ੍ਰਕ ਛੰਦ ਤੱਕ (ਸਭ ਦੀ) ਦੀ ਕਿਤਨੀ ਸੰਖਿਆ ਹੈ ? ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰੀਤੀ -

(੧) ਰੀਤੀ । ਦੋਹਰਾ

ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਦੂਣ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਮਤ ਦੇ ਰੂਪ ।

ਜੋੜ ਕੱਟੀਐ ਦੋਇ ਅਰੁ ਏ ਸਰਬੰਗ ਅਨੂਪ ॥ ੧੭ ॥

ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅੰਗ ਦੀ ਜੋ ਛੰਦ ਸੰਖਿਆ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਦੂਣਾ ਕਰਕੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਪਿਛਲੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਛੰਦ ਸੰਖਿਆ ਰਲਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ੨ ਘਟਾਉ, ਉਹੀ ਉਤ੍ਰ ਹੋਊਗਾ । ਜੈਸੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ੧੦ ਮਾਤਰਾਂ ਤੱਕ ਦੇ ਛੰਦ ਦੀ ਸਰਬ ਸੰਖਿਆ ਕਿੰਨੀ ਹੈ ? ਤਾਂ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੀਏ ਕਿ ੧੦ ਮਤਰਾਂ ਤੱਕ ਦੇ ਛੰਦ ਸੰਖਿਆ ੮੯ ਹੈ, ਇਹਨੂੰ ਦੂਣਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ੧੭੮ ਹੋਏ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ੯ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਛੰਦ ਸੰਖਿਆ (੫੫) ਜੋੜੀ ਤਾਂ ੨੩੩ ਹੋਏ । ਇਸ ਜੋੜ ਵਿਚੋਂ ੨ ਘਟਾਉ ਤਾਂ ੨੩੧ ਰਹੇ, ਇਹੀ ਉਤ੍ਰ ਜਾਣੋਂ ।

(੨) ਰੀਤੀ । ਦੋਹਰਾ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅੰਗ ਤੋਂ ਦੋਇ ਵੱਧ ਅੰਗ ਸੰਖਿਆ ਜੋਇ ।

ਦੋਇ ਘੱਟ ਕਰ ਓਸ ਚੋਂ ਸਰਬ ਸੰਖਿਆ ਸੋਇ ॥ ੧੮ ॥

ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅੰਗ ਤੋਂ ਦੋਇ ਵੱਧ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਜੋ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਹੋਵੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ੨ ਘਟਾਓ ਓਹੀ ਉਤ੍ਰ ਹੋਊਗਾ । ਜੈਸੇ ੮ ਮਾਤਰਾਂ ਤੱਕ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ

ਕੱਢਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ੧੦ ਮਾਤਰਾਂ (ਜੇਹੜੀਆਂ ੮ ਤੋਂ ਵਧ ਹਨ) ਦੀ ਛੰਦ ਸੰਖਿਆ ੮੯ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਘਟਾਏ, ੮੭ ਪਿੱਛੇ ਰਹੇ, ਇਹੀ ਉਤ੍ਰ ਜਾਣੇ ।

ਇਤਿ ਸੰਖਿਆ ॥

(੩) ਸੂਚੀ ਵਰਣਨ, ਲੱਛਣ

ਗੱਦਜ - ਜੀਹਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਾਤ੍ਰਕ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਧਤਾ ਅਤੇ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਭੇਦ ਵਿਚ ਆਦੰਤ ਲਘੂ ਅਤੇ ਆਦੰਤ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਨਿਕਲੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਚੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

[ਸੂਚੀ ਕਰਨ ਰੀਤੀ]

ਜਿਤਨੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਛੰਦ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦੇਖਣੀ ਹੋਵੇ ਉਤਨੇ ਹੀ ਕੋਠੇ ਖਿੱਚ ਕੇ ਓਹਨਾਂ ਵਿਚ ੧ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਮਾਤ੍ਰਾ ਤੱਕ ਦੇ ਅੰਗ ਲਿਖੋ, ਤਾਂ ਛੇਕੜਲੀ ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੋਠੇ ਦਾ ਜਿਤਨਾ ਅੰਗ ਹੋਵੇ ਉਨੇ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਆਦਿ ਅਰ ਅੰਤ ਲਘੂ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਖੱਬੇ(ਤੀਜੇ) ਕੋਠੇ ਦਾ ਜੋ ਅੰਗ ਹੋਵੇ ਓਨੇ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਆਦਿ ਅਤੇ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਹੋਊਗੀ, ਅਤੇ ਏਸੇ (ਤੀਜੇ) ਅੰਗ ਜਿੰਨੇ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਆਦੰਤ ਲਘੂ ਹੋਣਗੇ ।

ਹੇਠ ੪ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦੇਖੋ -

		ਆਦਿ ਗੁਰੂ	ਆਦਿ ਲਘੂ	ਛੰਦ ਸੰਖਿਆ	SS	੧
		ਅੰਤ ਗੁਰੂ	ਅੰਤ ਲਘੂ			
੪ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਸੂਚੀ	੧	੨	੩	੪	॥S	੨
					।S।	੩
		ਆਦੰਤ			S॥	੪
		ਲਘੂ			।।।।	੪

ਇਸ ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ੪ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ (ਪਹਿਲੇ ਕੋਠੇ ਵਾਲੇ) ਦੋ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਅੰਤ ਦੋ ਦੋ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਹਨ । ਜੈਸੇ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਦੂਜੇ ਭੇਦ ਵਿਚ ਹਨ, ਅਤੇ ੩ ਛੰਦ ਐਸੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਿ ਲਘੂ ਅਤੇ ਅੰਤ ਲਘੂ ਹਨ, ਜੈਸੇ ਕਿ ੨ ਜਾਂ ੩ ਜਾਂ ਪਵਾਂ ਭੇਦ ਅਤੇ ਦੋ ਐਸੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦੰਤ ਲਘੂ, ਜੈਸਾ ਕਿ ੩ ਅਤੇ ਪਵਾਂ ਭੇਦ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਭੀ ਜਾਣ ਲਵੋ, ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਭੀ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਖਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿਤਾ ਹੈ ।

॥ਇਤਿ ਸੁਚੀ ॥

(੪) ਪਾਤਾਲ ਵਰਣਨ ਲੱਛਣ ।

ਦੋਹਿਰਾ

ਸੰਖਿਆ ਆਦਿਕ ਛੰਦ ਦੀ ਲਘੁ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਾਲ ।

ਅਰੁ ਜਿਤਨੇ ਕਲ ਵਰਣ ਹੋਂ ਦੱਸੇ ਸੋ ਪਾਤਾਲ ॥ ੧੯ ॥

ਅਰਥ - ਜੋ ਛੰਦ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਲਘੂ, ਗੁਰੂ, ਵਰਣ, ਮਾਤ੍ਰਾ (ਜਿੰਨੇ ਹੋਣ) ਦੱਸੇ ਉਹ "ਪਾਤਾਲ" ਹੈ ।

ਰੀਤੀ ਦੋਹਿਰਾ

ਮਾਤ੍ਰਾ ਸੁਚੀ ਅੰਗ ਲਿਖ ਪਹਿਲੀ ਦੂਜੀ ਪਾਲ ।

ਤੀਜੀ ਇਕ ਦੋ ਆਦਿ ਲਿਖ ਸਿਖਰ ਜੋੜ ਇਸ ਚਾਲ ॥ ੨੦ ॥

ਦੇਖੋ ਹੇਠਲਾ ਕੋਠਾ, ੮ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਪਾਤਾਲ ਯੰਤ੍ਰ -

ਮਾਤ੍ਰਾ	੧	੨	੩	੪	੫	੬	੭	੮
ਛੰਦ ਸੰਖਿਆ	੧	੨	੩	੫	੮	੧੩	੨੧	੩੪
ਲਘੂ, ਗੁਰੂ ਸੰਖਿਆ	੧	੨	੫	੧੦	੨੦	੩੮	੭੧	੧੩੦

ਪਹਿਲੀ ਦੂਜੀ ਪਾਲ ਵਿਚ ਮਾਤਰਾਂ ਤੇ ਸੁਚੀ ਲਿਖ ਕੇ ਤੀਜੀ ਪਾਲ ਇਉਂ ਭਰੀ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਕੋਠੇ ੧, ਦੂਜੇ ੨ ਇਹ ਦੋਵੇਂ (੧+੨) ਜੋੜ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਦੋ ਸਿਖਰਲਾ ਜੋੜ ਕੇ ਅਗਲਾ ਕੋਠਾ ਭਰਿਆ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਾਣੇਂ । ਇਹਦੀ ਦੂਜੀ ਪਾਲ ਦੇ ਛੇਕੜਲੇ ਕੋਠੇ ਤੋਂ ੮ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਛੰਦ ਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਦੇ ਪਿਛਲਿਓਂ ਲਘੂ ਮਾਤ੍ਰਾ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਖਬੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਮਲੂਲ ਹੋਈਆਂ, ਅਤੇ ਸਰਬ ਕਲਾ (੧੩੦ ਲਘੂ + ੭੧ × ੨ =) ੨੭੨ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਲਵੋ ।

(੫) [ਉਦਿਸ਼ਟ ਵਰਣਨ ਲੱਛਣ] ਦੋਹਿਰਾ

ਪੁੱਛੇ ਮਤ ਪ੍ਰਸਤਾਰ 'ਚੋ' ਏਹ ਕੌਨ ਸਾ ਰੂਪ ।

ਜਿਸ ਤੇ ਓਹਨੂੰ ਬੁੱਝੀਏ ਸੋ ਉਦਿਸ਼ਟ ਅਨੂਪ ॥ ੨੧ ॥

ਅਰਥ - ਜੇ ਕੋਈ ਮਾਤ੍ਰਕ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਰੂਪ ਕੱਢ ਕੇ ਪੁਛੇ ਕਿ ਇਹ ਕੇਹੜਾ ਰੂਪ ਹੈ ? ਤਾਂ ਜਿਸ ਗੁਰ ਨਾਲ ਓਹਦਾ ਉਤਰ ਦੇਈਏ ਉਹ ਉਦਿਸ਼ਟ ਹੈ ।

[ਸਿੱਧੇ ਉਦਿਸ਼ਟ ਦੀ ਰੀਤੀ] ਦੋਹਰਾ

ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਭੇਦ ਤੇ ਸੂਚੀ ਅੰਕ ਬਣਾਇ ।

ਲਘੁ ਸਿਰ ਇਕ ਸੁ ਦੀਹਦੇ ਸਿਰ ਤਲ ਦੇਇ ਲਗਾਇ ॥ ੨੨ ॥

ਪੁਨਾ ਦੋਹਰਾ

ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਅੰਗ ਜੋ ਕਰੇ ਸਰਬ ਦਾ ਜੋੜ ।

* ਫਾਡੀ ਅੰਗੋਂ ਕੱਟ ਕਰ ਲਵੇ ਉਦਿਸ਼ਟ ਨਿਚੋੜ ॥ ੨੩ ॥

ਅਰਥ - ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਭੇਦ ਤੇ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਐਸੇ ਲਾਓ ਕਿ ਲਘੁ ਦੇ ਸਿਰ, ਪੈਰੀਂ, (ਦੋਹੀਂ) ਹੋਣ, ਫੇਰ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਉਤਲੇ ਅੰਗ ਵਿਚੋਂ ਘਟਾਓ, ਓਹੀ ਉੱਤਰ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਪ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ 'S । S' ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਲਿਖਕੇ ਇਹਦੇ ਉਤੇ ਅੰਗ ੧੩੫ ਲਾ ਕੇ S । S ਆਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ, ਫੇਰ ੮ ਵਿਚੋਂ ੫+੧ = ੬ ਕਰਕੇ (ਗੁਰੂ ੨੮ ਸਿਰ ਅੰਗ ਜੋ ਹਨ) ਘਟਾਏ ਤਾਂ ੨ ਉਤ੍ਰ ਹੋਯਾ, ਅਰਥਾਤ S । S' ਇਕ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਹੈ । ਸੋ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਵਿਚ ਦੇਖ ਲਵੋ । ਸੋ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਭੀ ਜਾਣੋਂ ।

[ਹੁਣ ਪੁੱਠ ਥਾਨ ਉਦਿਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ] ਰੀਤੀ

ਦੋਹਰਾ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਧਾਰ ਭੇਦਾਕ ਪੁਠ ਗੁਰ ਦੇ ਸਿਰ ਤੁਲ ਹੋਇ ।

ਗੁਰ ਸਿਰ ਰਿਣ ਅੰਤੰਗ ਚੋਂ, ਪ੍ਰਗਟੇ ਉਤੱਰ ਸੋਇ ॥ ੨੪ ॥

ਅਰਥ - ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੋਯਾ ਰੂਪ ਲਿਖਕੇ ਛੇਕੜੋਂ ਸੂਚੀ ਦੇ ਅੰਗ (ਗੁਰੂ ਸਿਰ ਤਲ, ਲਘੁ ਦੇ ਸਿਰ) ਲਾ ਕੇ ਪੁਰਣ ਅੰਗ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਿਖਰਲੇ ਅੰਗ ਜੋੜਕੇ ਘਟਾਓ, ਉਹੀ ਉਤ੍ਰ ਹੋਊਗਾ ॥

ਸੂਚਨਾ - ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਾਰੀ ਕ੍ਰਿਯਾ ਸਿੱਧੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਹੀ ਪੁਠੇ ਪਾਸਿਓ ਲਾਏ ਹਨ ॥

ਅਰਥ - ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਸੂਚੀ ਅੰਗ (ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿਰ ਪੈਰੀਂ ਲਘੂ ਦੇ ਕੇਵਲ ਸਿਰ) ਲਿਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਿਖਰ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਇਕ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਤੋਂ ਰਲਾਓ, ਸੋਈ ਉਤ੍ਰ ਹੋਊਗਾ ॥

ਜੈਸੇ - ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਕਿ ੬ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ 'S S I I' ਇਹ ਰੂਪ (ਪੁੱਠੇ ਗੋਣ ੧੩੮੧੩ ਦਾ) ਕੇਹੜਾ ਹੈ ? ਤਾਂ ਇਉਂ ਕੀਤਾ 'S S I I' ਇਹ ਰੂਪ ਲਿਖ ਕੇ ੨੫ (ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਲਿਖ ਕੇ) ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਅੰਗ (੩+੧) ਜੋੜ ਕੇ ੧ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਰਲਾ ਕੇ ਪੰਜਵਾਂ ਉੱਤਰ ਕਢਿਆ। ਦੇਖੋ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਪੁੱਠ ਗੋਣ।

।	।	।	।	।	।	੧
S	।	।	।	।	।	੨
।	S	।	।	।	।	੩
।	।	S	।	।	।	੪
S	S	।	।	।	।	੫

ਸੂਚਨਾ - ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਲੜੀ ਦੇ ਭੇਦ ਹੀ ਕੱਢੇ ਹਨ, ਜੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਾਹੇ ਉਹ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਦੇਖੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਭੀ ਜਾਣੋ ॥

[ਦੁਹਰਾ ਪੁੱਠਾ ਉਦਿਸ਼ਟ ਰੀਤੀ] ਦੋਹਿਰਾ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਰੂਪ ਤੇ ਅੰਗ ਪੁਠ, ਸਿਰ ਤਲ ਗੁਰੂ ਵਸਿਸ਼ਟ।

ਗੁਰ ਸਿਰ ਅੰਗੀ ਜੋੜ ਇਕ, ਬਲ ਪੁਠ ਗੋਣ ਉਦਿਸ਼ਟ ॥ ੨੬ ॥

ਅਰਥ - ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਰੂਪ ਲਿਖਕੇ ਉੱਤੇ ਸੂਚੀ ਅੰਗ (ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿਰ ਪੈਰੀਂ ਲਘੂ ਦੇ ਸਿਰ) ਪੁੱਠੇ ਪਾਸਿਓ ਲਿਖੋ, ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਇਕ ਰਲਾ ਕੇ ਉਤ੍ਰ ਕੱਢੋ।

ਜੈਸੇ ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਕਿ ੫ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ '।।S।' ਇਹ ਰੂਪ ਦੂਹਰੇ ਪੁੱਛੇ ੮੫੨੧ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦਾ ਕੌਥਾ ਹੈ ? ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਉੱਤੇ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਲਿਖ ਕੇ ।।S। ਇਹ ੩ ਰੂਪ ਬਣਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿਖਰ ਅੰਗ ਜੋ ਦੂਆ (੨) ਹੈ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ੧ ਰਲਾ ਕੇ ੩ ਜਾਂ ਉਤਰ ਲਿਆਵੋ। ਦੇਖੋ ਪ੍ਰਸਤਾਰ।

ਸੂਚਨਾ - ਪੁੱਠ ਗੋਣ ਨਾਲੋਂ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਇਹ ਭੇਦ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਪੁੱਠੇ ਪਾਸਿਓ ਲੈਣੇ ਹਨ, ਉਹਦੇ ਸਿੱਧੇ ਹੀ ॥ ਇਤਿ ॥

੧	।	।	।	।	।
੨	।	।	।	S	
੩	।	।	S	।	

(੬) [ਨਸ਼ਟ ਵਰਣਨ ਲੱਛਣ] ਦੋਹਿਰਾ

ਐਨਾ ਰੂਪ ਬਤਾ ਦਿਓ ਕੇੜਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤਾਰ।

ਉਤਰ ਦੇਵੇ ਰੀਤ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰ ॥ ੨੭ ॥

ਅਰਥ - ਜੇ ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਕਿ ਐਨਾ (ਪਵਾਂ ਯਾ ਈਵਾਂ) ਰੂਪ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਵਿਚ (ਐਨੀ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ) ਕੇਹੜਾ ਹੈ ? ਤਾਂ ਜੇੜੀ ਰੀਤੀ ਇਹਦਾ ਉਤ੍ਰ ਦੇਵੇ ਉਹ ਨਸ਼ਟ ਹੈ ।

[ਸਿੱਧੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਰੀਤੀ, ਦਵੈਯਾ]

ਜਿਤਨੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਚਹੇ ਲਘੁ ਉਤਨੇ ਲਾਵੈ ।

ਉਤੇ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਲਗਾ ਕੇ ਪਿਛਲਿਓਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਘਟਾਵੈ ।

ਬਚਦੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਘਟਦੇ ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਸਭੇ ਘਟਾਲੇ ।

ਘਟਦੇ ਅੰਗ ਤਲੇ ਗੁਰ ਕਰਕੇ ਸੱਜੀ ਮੱਤ ਮਿਟਾਲੇ ॥ ੨੮ ॥

ਹੇਠ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਬੰਨਗੀ ਦੇਖੋ :-

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੰਜਵੇਂ ਭੇਦ ਦਾ ਦੋਹਾਂ ਲਈ

<p>੫ ਮਾਤਰਾਂ</p>	<p>੧ ੨ ੩ ੪ ੮ } ੩-੩=੦ =੮-੫=੩ S O ----- - S ਉਤ੍ਰ</p>
<p>੭ ਮਾਤਰਾਂ</p>	<p>੧ ੨ ੩ ੫ ੮ ੧੩ ੨੧ } 1=੨੧-੫=੧੬ ਹਨ, ੧੬-੧੩ = ੩-੩=੦ S O S O ----- = S S ਉਤਰ</p>

ਹੁਣ ਇਸ ਵਿਚ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਪਵੇਂ ਰੂਪ ਦੇ ਕੱਢਣ ਲਈ ੫ ਲਘੁ (| | | | |) ਮਾਤਰਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਲਾਏ, ਫੇਰ ਫਾਡੀ ਅੰਗ ਚੋਂ ਪੁਛਦਾ ਅੰਗ ਘਟਾਇਆ ਤਾਂ (੮-੫=) ੩ ਰਹੇ, ਫੇਰ ੩ ਵਿਚੋਂ (ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਅੰਗ ਵਿਚੋਂ) ਤੀਆ ਹੀ ਘਟ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਘਟਾ ਕੇ ਉਹਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ (S) ਬਣਾ ਕੇ ਸੱਜੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦਿਤਾ (ਉਹਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਖਾ ਗਈ) ਤਾਂ '| | S |' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆਂ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਭੀ ਜਾਣੋਂ ॥

ਸੁਚਨਾ - ਆਦਿਲੇ ਅਤੇ ਅੰਤਲੇ ਰੂਪ ਕੱਢਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਵਰਣਕ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦਾ ਆਦਿਲਾ ਰੂਪ ਸਰਬ ਗੁਰੂ ਦਾ ਅਤੇ

ਅੰਤਲਾ ਸਰਬ ਲਘੂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਤ੍ਰਕ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਵਿਚ ਟੌਕ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਆਦਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ੧ ਲਘੂ ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸਤ ਰੂਪ ਸਰਬ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰ ਅੰਤਲਾ ਰੂਪ ਸਰਬ ਲਘੂ ਦਾ ਹੈ ।

[ਪੁੱਠ ਬਾਨਿ ਨਸ਼ਟ ਰੀਤੀ] ਦੋਹਰਾ

ਲਘੂ ਧਰ ਸੁਚੀ ਅੰਗ ਪੁਠ ਅੰਤੋਂ ਪ੍ਰਸਨ ਘਟਾਇ ।

ਲਘੂ ਕਰ ਗੁਰ ਭੇਦਾਂਕ ਰਿਣ, ਖੱਬੀ ਮੱਤ ਮਿਟਾਇ ॥ ੨੯ ॥

ਹੇਠ ਬੰਨਗੀ ੬ ਅਤੇ ੭ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਅੱਠਵੇਂ ਰੂਪ ਦੀ :-

੬	੧੩ ੮ ੫ ੩ ੨ ੧	ਉੱਤ੍ਰ	੭	੨੧ ੧੩ ੮ ੫ ੩ ੨ ੧	ਉੱਤ੍ਰ
ਮਾਤਰਾ			ਮਾਤਰਾ		
	0 S	= 1S III		0 S	= S IIIII
	= ੧੩ - ੮ = ੫			= ੨੧ - ੮ = ੧੩	
	= ੫ - ੫ = 0			= ੧੩ - ੧੩ = 0	

ਇਹਦੇ ਵਿਚ ੬ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ੧੩ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ੮ (ਪ੍ਰਸਨਾਂਗ) ਘਟਾਇਆ ਤਾਂ ਪ ਰਹੇ, ਫੇਰ ੫ ਵਿਚੋਂ (ਸੁਚੀ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ) ੫ ਹੀ ਘਟਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਘਟਾਏ ਤਾਂ ਰਿਹਾ ਕੁਛ ਨਾ, ਅਤੇ ਪਾਜੇ ਦੇ ਹੇਠਲੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀਰਘ(S) ਕਰਕੇ ਉਹਦੇ ਖਬੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ (੮ ਦੇ ਹੇਠਲੀ) ਮਿਟਾ ਦਿਤੀ ਤਾਂ '1SIII' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ੭ ਮਾਤ੍ਰਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭੀ ਜਾਣੋਂ ॥

ਪੁੱਠ ਗੇਣ ਨਸ਼ਟ ਰੀਤੀ] ਦੋਹਰਾ

ਲਘੂ ਧਰਿ ਮਤ ਭੇਦਾਂਕ ਲਿਖ ਪ੍ਰਸਨੋ ਇੱਕ ਘਟਾਇ ।

ਤਿਸੋਂ ਘਟੇ ਅੰਗ ਹੇਠ ਕਲ ਗੁਰ ਹੋ ਸੱਜੀ ਖਾਇ ॥ ੩੦ ॥

੫ ਅਤੇ ੬ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ੭ਵੇਂ ਭੇਦ ਦੀ ਬੰਨਗੀ (ਪੁੱਠ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ) ਹੇਠਲੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਦੇਖੋ :-

ਇਹਦੇ ਵਿਚ ੫ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ੭ਵੇਂ ਰੂਪ ਦਾ ਉਤ੍ਰ ਇਉਂ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ੭ (ਪ੍ਰਸਨ) ਵਿਚੋਂ ੧ ਘਟਾਯਾ ੬ ਰਹੇ, ਫੇਰ ੬ ਵਿਚੋਂ (ਸੁਚੀ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ) ਪਹਿਲਾਂ ੫ ਘਟਾ ਕੇ ਉਹਦੇ ਹੇਠਲੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ (S) ਕਰਕੇ ਸੱਜੀ ਮਾਤ੍ਰਾ (ਲਘੂ) ਮਿਟਾ ਦਿੱਤੀ, ਅਤੇ

ਜੇਹੜਾ ੧ ਪਿਛੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ੧ (ਸੂਚੀ ਅੰਗ) ਘਟਾਇਆ ਤਾਂ ੧ ਘਟ ਕੇ ਪਿਛੇ ਕੁਝ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੇ ਹੇਠਲੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ (S) ਕਰਕੇ ਅਗਲੀ (ਸੱਜੀ) ਮਾਤ੍ਰਾ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ S।S' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ, ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਇਹ (੭ਵਾਂ) ਰੂਪ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ੫ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ੮ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪੁੱਠ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਇਹ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਦੂਹਰਾ ਪੁੱਠ ਨਸ਼ਟ(ਨਾਲੇ ਥਾਉਂ ਨਾਲੇ ਗਿਣਤੀ ਪੁਠੀ) ਦਾ ਢੰਗ

ਚੌਪਈ

ਲਘੂਕਰ ਮਤ ਅੰਗ ਅੰਤੋਂ ਧਰੀਏ ।
 ਇਕ ਘਟ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋ ਅੰਗ ਰਿਣ ਕਰੀਏ ।
 ਜਿਸ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਰ ਅੰਗ ਘਟਾਈਏ * ।
 ਖੱਬੀ ਖਾ ਉਸ ਗੁਰੂ ਬਣਾਈਏ ॥੩੧॥

੫ ਅਤੇ ੬ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ੬ਵੇਂ ਰੂਪ ਦੀ (ਦੂਹਰੇ ਪੁੱਠੇ ਦੀ) ਬੰਨਗੀ ਇਸ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਦੇਖੋ :-

ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ੫ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ੬ਵਾਂ ਰੂਪ ਇਉਂ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ੫ ਮਾਤਰਾਂ ਲਘੂ ਲਿਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਲਾਏ । ਫੇਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ੧ ਘੱਟ ਅੰਗ ੫ ਹੈ, ਜੋ ੫ ਵਿਚੋਂ ਅੰਗ ਪੰਜ ਘਟਾਯਾ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਹੇਠਲੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਗੁਰੂ (S) ਕਰਕੇ ਖੱਬੀ (i) ਮਿਟਾ ਦਿੱਤੀ, ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਜੀਹਦੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਘਟ ਸਕੇ, ਇਸ ਕਰਕੇ ੫ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ੬ਵਾਂ ਰੂਪ 'S।।।।' ਇਹ ਬਣਿਆ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ੬ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਜਾਨਣਾ ।

੧ ੨ ੩ ੫ ੮ ੧੩	੬ ਮਾਤ੍ਰਾਂ	੧ ੨ ੩ ੫ ੮ ੧੩	੬ ਮਾਤ੍ਰਾਂ
= ੭ - ੧ = ੬	= ੭ - ੧ = ੬	= ੭ - ੧ = ੬	= ੭ - ੧ = ੬
S O S O	S O S O	S O S O	S O S O
= ੧ - ੧ = ੦	= ੧ - ੧ = ੦	= ੧ - ੧ = ੦	= ੧ - ੧ = ੦
= S।S।ਉੱਤ	= S।S।ਉੱਤ	= S।S।ਉੱਤ	= S।S।ਉੱਤ

* ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ 'ਏ' ਤੋਂ ਉਰਲੀ 'ਈ' ਨੂੰ 'ਏ' ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

੫	੮ ੫ ੩ ੨ ੧	੬	੧੩ ੮ ੫ ੩ ੨ ੧
ਮਾਤ੍ਰਾ	= ੦ S	ਮਾਤ੍ਰਾ	= 10 S
	= ੬-੧ = ੫		= ੬-੧ = ੫
	= ੫-੫ = ੦		= ੫-੫ = ੦
} = 'S ' ਉੱਤ੍ਰ		} = '1S ' ਉੱਤ੍ਰ	

।ਇਤਿ ਨਸ਼ਟ।।

(੨) [ਮੇਰੂ ਵਰਣਨ ਲੱਛਣ] ਦੋਹਿਰਾ

ਐਨੀ ਰੂਪੀ ਐਨੇ ਗੁਰੂ, ਛੰਦ ਸੰਖਿਆ ਗਯਾਨ ।

ਕਰੇ ਸੁ ਗੁਰ ਵਯਾਖਾਨ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੂ ਜਾਨ ॥ ੩੨ ॥

ਅਰਥ - ਜੇੜ੍ਹਾ ਗੁਰ ਇਹ ਦੱਸੇ ਕਿ ਐਨੀ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਐਨੇ ਰੂਪਾਂ 'ਚ ਐਨੇ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਛੰਦ ਸੰਖਿਆ ਐਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੂ ਜਾਣੋ ।

[ਮੇਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ] ਕਬਿੱਤ

ਦੋ ਦੋ ਕੋਠਿਆਂ 'ਚ ਦੋਇ ਦੇ ਜੁੜਤ ਪਾਲਾ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਚਾਰ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਆਨੀਏਂ ।
 ਪਹਿਲੀ ਛੱਡ ਖੱਬੇ ਲਿਖ ਬਾਹਰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਮੱਤਾ ਏਤਨੀ ਹੀ ਪਾਲਾ ਸੁਚੀ ਅੰਗ ਸੱਜੇ ਠਾਣੀਏਂ ।
 ਖੱਬੇ ਕੋਠੀਂ ਇਕ ਦੋਇ ਇਕ ਤੀਨ ਆਦਿ ਲਿਖ ਸੱਜੇ ਠਾਣੀਏਂ ।
 ਸਭ ਕੋਠੀਂ ਅੰਗ ਏਕਤਾ ਹੀ ਮਾਣੀਏਂ ।
 ਖਾਲੀ ਸਿਰ ਖੱਬੇ ਠਾਲ ਵਿਕਟ ਮਿਲਾਇ ਸੱਜਾ ਮੇਰੂ ਭਰ ਐਨੇ ਰੂਪੀ ਐਨੇ ਗੁਰੂ ਜਾਣੀਏਂ ॥ ੩੩ ॥

[ਹੇਠ ਸੱਤਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਮੇਰੂ ਦੇਖੋ]

੨	੧	੧	੨	
੩	੨	੧	੩	
੪	੧	੩	੧	੫
੫	੩	੪	੧	੮
੬	੧	੬	੫	੧੩
੭	੪	੧੦	੬	੨੧

੩ ਗੁਰੂ ੨ ਗੁਰੂ ੧ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਰਬ ਲਘੁ

ਇਹਦੇ ਭਰਨ ਦੀ ਰੀਤੀ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਦੋ ਕੋਠਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਉਤੋਂ ਤਿੰਨ ਪਾਲਾਂ ਬਣਾਈਆਂ, ਫੇਰ ਤਿੰਨ ੨ ਕੋਠਿਆਂ ਦੀਆਂ ੨ ਬਣਾਈਆਂ (ਜੇੜੀਆਂ ਲੀਕਾਂ ੩ ਕੋਠੇ ਬਣੋਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਉਤਲੇ ਕੋਠਿਆਂ ਦੇ ਗਭਿਓ ਖਿਚੀਆਂ) ਫੇਰ ਚਾਰ ਚਾਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪਾਲਾਂ ਬਣਾਈਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਬਾਹਰ ਪਹਿਲੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਛੱਡ ਕੇ (੨ ਤੋਂ ਲੱਗਕੇ) ੭ ਤੱਕ ਅੰਗ ਲਿਖੇ, ਜੇਹੜੇ ਕਿ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਸੱਜੇ ਕੋਠਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਏਕਾ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਪਾਸੇ ਸੂਚੀ ਅੰਕ ਲਿਖੇ, ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੋ ਕੋਠਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਇਕ ਤਿੰਨ ਇਕ ਚਾਰ ਅੰਗ ਲਾਏ। ਹੁਣ ਅੰਦਰਲੇ ਕੋਠੇ ਇਉਂ ਭਰੇ ਕਿ ਖਾਲੀ ਕੋਠੇ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਕੋਠਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਖੱਬੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚਲੇ ੨ ਅੰਗ ਨਾਲ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਉਤਲਾ ਏਕਾ (ਵਿਕਟ) ਮਿਲਾ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ੩ ਅੰਗ ਲਿਖਿਆ, ਫੇਰ ੬ ਵਿਚ ਉਤਲੇ ਕੋਠਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜੇਹੜਾਂ ਸੱਜੇ ਦਾ ਏਕਾ ਹੈ ਰਲਾਇਆ ਤਾਂ ੪ ਲਿਖੇ, ਹੁਣ ਜਿਸ ਹੇਠਲੇ ਖਾਲੀ ਕੋਠੇ ਉਤੇ ੨ ਕੋਠੇ ੩ ਅਤੇ ੪ ਅੰਗ ਵਾਲੇ ਹਨ ਉਹਨੂੰ ਭਰਨ ਲਈ ਉਤਲਾਂ ਦਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜੇੜ੍ਹਾਂ ਖੱਬਾ ਅੰਗ ਹੈ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਵਿਕਟ (ਉਤਲੇ ਦਾ ਸੱਜਾ) ੩ ਰਲਾਇਆ ਤਾਂ ੬ ਲਿਖਿਆ, ਫੇਰ ਖਾਲੀ ਲਈ ੬ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਵਿਕਟ (ਉਤਲਾ ਸੱਜਾ) ਰਲਾਏ, ੧੦ ਬਣਾਕੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ਚਾਰ ਅਤੇ ੧ ਹੇਠਲਾ ਖਾਲੀ ਭਰਨ ਲਈ ੪ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਟ (ਸੱਜਾ ਉਤਲਾ) ਮਿਲਾਯਾ ਤਾਂ ੫ ਹੋਏ, ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ਰਹਿੰਦੇ ਖਾਲੀ ਵਿਚ ਉਪਰਲੇ ੫ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਵਿਕਟ (ਏਕਾ) ਰਲਾ ਕੇ ੬ ਲਿਖ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ੭ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ੪ ਐਸੇ ਰੂਪ ਹਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ੩ ਗੁਰੂ ਹਨ, (ਇਧਰੋਂ ੩ ਫੇਰ ੨ ਫੇਰ ੧ ਫੇਰ ਏਸ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਗਿਣੋਂ) ੧੦ ਰੂਪ ਐਸੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਗੁਰੂ ਹਨ, ੬ ਐਸੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ੧ ਗੁਰੂ ਹੈ, ਅਤੇ ੧ ਭੇਦ ਸਰਬ ਲਘੂ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਵਿਚਲੇ (ਸਾਹਮਣੇ ਦੇ) ਕੋਠਿਆਂ ਦਾ ਜੋੜ ਹਨ, ਜੇ ਜੋੜ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ (ਕੋਠਿਆਂ ਦਾ) ਨਾਂ ਆਵੇ ਤਾਂ ਜਾਣੋ ਕਿ ਕੋਠਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।

[ਉਲਟ ਮੇਰੂ ਲੱਛਣ]

ਗਦਜ- ਜਿਸ ਮੇਰੂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹਰ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਦੇ ਹਿਸਾਬ (ਉਤਲੇ ਮੇਰੂ ਦੇ ਉਲਟ) ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇ ਉਹ ਉਲਟ ਮੇਰੂ ਹੈ।

ਰੀਤੀ ਕਬਿੱਤ

ਹੇਠ ਉਤੇ ਦੁੱਘਰੇ ਬਣਾਇ ਦੇਇ ਫੇਰ ਕਰੇ, ਝੁੰਰੇ ਚੁੰਰੇ ਇਕ ਇਕ ਸੱਜੇ ਨੂੰ ਵਦਾਇ ਕਰ ।
 ਹੁਣ ਸਭ ਪਾਲਾਂ ਇਕ ਘੱਟ ਦਿਤੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਤੋਂ ਆਦਿ ਅੰਤ ਕੋਠੀਂ ਰੱਖੋ ਏਕਤਾ ਟਿਕਾਇ ਕਰ ।
 ਰੀਤ ਏਹ ਸੁਖਾਲੀ ਖਾਲੀ ਕੋਠਿਆਂ 'ਚਿ ਅੰਗ ਭਰੇ ਸਿਖਰੰਗ ਨਾਲ ਟੇਵਾ ਖੱਬਿਓ ਮਿਲਾਇ ਕਰ ।
 ਸਭਲਘੁ ਏਕ ਗੁਰੂ ਦੇਇ ਫੇਰ ਇਕ ਬਧੇ, ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਬਤਾਓ ਮੇਰੂ ਉਲਟ ਬਣਾਇ ਕਰ ॥ ੩੪ ॥

ਦੇਖੋ ਬੰਨਗੀ, ਚਿਤ੍ਰ ੭ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਮੇਰੂ -

ਸੂਚਨਾ - ਇਹ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਉਤੋਂ ੨ ਕੋਠਿਆਂ ਦੀ ੨ ਪਾਲਾਂ ਹੇਠ ਓੜੇ ਬਣਾਈਆ, ਫੇਰ ੨ ਤਿੰਨ ਕੋਠਿਆਂ ਦੀਆਂ, ਫੇਰ ਦੋ ਚਾਰ ਕੋਠਿਆਂ ਦੀਆਂ (ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਕੋਠਾਂ ਵਧਾਕੇ) ਬਣਾਈਆਂ, ਤਾਂ ਇਹ ਪਾਲਾਂ ੬ ਹੋਈਆਂ, ਫੇਰ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲਿਆਂ ਅਤੇ ਪਿਛਲਿਆਂ ਕੋਠਿਆਂ ਵਿਚ ੧ ਅੰਗ ਹੀ ਲਿਖਿਆ, ਫੇਰ ਏਹਨਾਂ ਪਾਲਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕੋਠੇ ਇਉਂ ਭਰੇ ਕਿ ਉਤਲੇ ਖਾਲੀ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਓੜ੍ਹੇ ਉਤਲੇ ੧ ਦੇ ਵਿਚ ੧ (* ਪਹਿਲੀ ਨਾ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਮਾਤ੍ਰਾ) ਰਲਾ ਕੇ ੨ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ਖਾਲੀ ਦੇ ਉਤਲੇ ਵਿਚ ਓਹੜੇ ਭੀ ਉਤਲੇ ਖਬੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਰਲਾਕੇ ਸਭ ਕੋਠੇ ਭਰੇ, ਅਰਥਾਤ ੨ ਵਿਚ ੧ ਰਲਾਇਆ ੩ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ੩ ਵਿਚ ੧ ਰਲਾ ਕੇ ੪ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ੫ ਅਤੇ ੬ ਲਿਖੇ ਫੇਰ ਚੌਥੀ ਪਾਲ ਦਾ ਖਾਲੀ (੧+੨ਕਰਕੇ) ਭਰਿਆ, ਹੇਠਾਂ ੩+੩ =੬ ਲਿਖੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ੧੦ ਅਤੇ ੪ ਲਿਖੇ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ੭ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ੧ ਰੂਪ ਸਾਰਾ ਲਘੂਆਂ ਦਾ ਹੈ, ੬ ਰੂਪੀਂ(ਦੂਜੇ ਥਾਉਂ) ੧ ਗੁਰੂ, ੧੦ ਰੂਪੀਂ ੨ ਅਤੇ ੪ ਰੂਪੀਂ ੩ ਗੁਰੂ ਹਨ। ਏਹਨਾਂ ਕੋਠਿਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰ (ਸੱਜੇ)ਜੇ ਅੰਗ ਹਨ ਓਹ ਵਿਚਲੇ ਕੋਠਿਆਂ ਦਾ ਜੋੜ ਅਤੇ ਛੰਦ ਸੰਖਯਾ ਦੇ ਜਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ।

੨	੧	੧	੨		
੩	੧	੨	੩		
੪	੧	੩	੧	੫	
੫	੧	੪	੩	੮	
੬	੧	੫	੬	੧	੧੩
੭	੧	੬	੧੦	੪	੨੧
	ਸ	ਰ	ਲ	ਲ	
	੧	੨	੩	੪	

(੮) ਖੰਡ ਮੇਰੂ ਵਰਣਨ, ਲੱਛਣ

ਗਦਜ- ਜੀਹਦੇ ਨਾਲ ਓਤਲਿਆਂ ਦੋਹਾਂ ਮੇਰੂਆਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਉਤਲਾ ਅਰਥ ਸਰ ਜਾਏ, ਓਹ ਖੰਡ ਮੇਰੂ ਹੈ।

[ਦੰਗ] ਕਬਿੱਤ

ਪੁੰਛੀ ਹੋਈ ਮੱਤ ਨਾਲੋਂ ਕੋਠਾ ਇਕ ਹੋਰ ਗਿਣ ਲਿਖ ਲੰਬੀ ਪਾਲ ਸਭ ਵਿਚ ਏਕਾ ਪਾਈਏ ।
ਅੰਤ ਵਲੋਂ ਦੇ ਦੋ ਕੋਠੇ ਹਟਵੀਂ ਬਣਾਓ ਪਾਲਾ , ਹੇਠ ਘਰ ਇਕ ਰਹੇ ਮੁਲੋਂ ਜਾ ਮੁਕਾਈਏ ।

* ਪਹਿਲੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲਿਖੀ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੋਠੇ ਭਰਨ ਲਈ ਓਹਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਵੱਸ਼ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ (ਖਾਲੀ ਕੋਠਾ) ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਏਕਾ ਲਿਖ ਆਦਿ ਘਰ ਸਿਖਰੋਂ ਮਿਲਾਇ ਟੇਚਾ ਭਰਕੇ ਅਗਾਤੀ ਸਭ ਪਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਜਾਈਏ ।

* ਫਾਡੀ ਸਿਰ, ਖੱਬੇ, ਘਰ ਤੁਲ ਜਾਣ ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਅੰਤ ਕੱਢ ਭੇਦ ਕਾਰ ਮੇਰੂ ਦੀ ਨਿਬਾਹੀਏ ॥ ੩੫ ॥

ਦੇਖੋ ੮ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਖੰਡ ਮੇਰੂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ :-

੧	੧	੧	੧	੧	੧	੧	੧	੧	੧	ਸਰਬ ਲਘੂ
੧	੨	੩	੪	੫	੬	੭	੧ ਗੁਰੂ			
੧	੩	੬	੧੦	੧੫	੨ ਗੁਰੂ					
੧	੪	੧੦	੩ ਗੁਰੂ							
੧	੪ ਗੁਰੂ									

ਇਹਨੂੰ ਇਉਂ ਬਣਾਯਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਮਾਤ੍ਰਾ (੮) ਤੋਂ ਇੱਕ ਬੱਧਿ ਜਿੰਨੇ (੯) ਕੋਠੇ ਬਣਾਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ੧ ਦਾ ਅੰਗ ਲਿਖਿਆ, ਫੇਰ ਉਤਲੀ ਪਾਲ ਨਾਲੋਂ ੨ ਹਟਾ ਕੇ ਕੋਠੇ ਬਣਾ ਕੇ ਦੂਜੀ ਪਾਲੀ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਪਾਲ ਦੇ ਦੋ ਕੋਠੇ ਘੱਟ ਦੀ ਬਣਾਈ, ਫੇਰ ਸਭਨਾਂ ਪਾਲਾਂ ਦੇ ਆਦਿ ਕੋਠੀ ੧ ਅੰਗ ਲਿਖਿਆ, ਫੇਰ ਅਗਲੇ ਕੋਠੇ, ਪਿਛਲੇ ਵਿੱਚ ਉਤਲਾ ਸੱਜਾ ਮਿਲਾ ਕੇ ੩-੪-੫-੬-੭ ਦੂਜੀ ਪਾਲ ਵਿਚ ਲਿਖੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਰ ਪਾਲਾਂ ਭਰੀਆਂ । ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਪਾਲਾਂ ਦੇ ਫਾਡੀ ਕੋਠਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਅੰਗ ਹਨ ਇਹੀ ਭੇਦ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ (ਭੇਦਾਂ) ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਕੋਠਿਆਂ ਜਿੰਨੇ ਗੁਰੂ ਐਤਨੇ ਹੀ ਭੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਜਿੰਨੇ ਕੋਠੇ ਹਨ, ਉਨੇ ਹੀ ਲਘੂ ਉਤਨੇ ਰੂਪੀਂ ਹਨ । ਅਰਥਾਤ ਹੇਠਲੀ ਪਾਲ ਦਾ ੧ ਹੀ ਕੋਠਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ੪ ਗੁਰੂ (ਉਤੇ ਚਾਰ ਕੋਠੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ) ਦਾ ੧ ਭੇਦ ਹੈ । ਇਸ ਤੇ ਉਤਲੀ ਪਾਲ ਦੇ ਫਾਡੀ ਕੋਠੇ ਦਾ ਅੰਗ ੧੦ ਹੈ, ਇਹਦੇ ਉਤੇ ਤਿੰਨ ਕੋਠੇ ਹਨ, ਸੋ ੧੦ ਰੂਪੀਂ ੩ ਗੁਰੂ ਜਾਣੋਂ ਅਤੇ ੧੦ ਦੇ ਖੱਬੇ ੨ ਕੋਠੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ੧੦ ਰੂਪੀਂ ੨ ਲਘੂ ਸਮਝੋ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ੧੫ ਰੂਪੀਂ ੨ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ੪ ਲਘੂ ਹਨ, ਅਰ ੭ ਰੂਪੀਂ ੧ ਗੁਰੂ ੬ ਲਘੂ ਹਨ, ਅਤੇ ੧ ਰੂਪ ੮ ਅਰਥਾਤ ਸਰਬ ਲਘੂ ਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਭੀ ਸੌਖਾ 'ਸਾਧਾਰਣ ਮੇਰੂ' ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਣਾਓ :-

ਗਦਜ - ਜਿਤਨੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਮੇਰੂ ਬਨੋਣਾ ਹੋਵੇ ਉਤਨੇ ਹੀ ਖਾਨਿਆ ਦੀ ਲੰਬੀ ਪਾਲ ਬਣਾਉ, ਫੇਰ ਖਬੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਇੱਕ ਖਾਨਾ ਛੱਡਕੇ ਹੇਠਲੀ ਪਾਲ ਜਿੰਨੇ ਹੀ ਕੋਠੇ

* ਛੇਕੜਲੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਸਿਖਰ ਜਿੰਨੇ ਕੋਠੇ ਹਨ ਉਨੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਜਿੰਨੇ ਕੋਠੇ ਹਨ ਉਨੇ ਲਘੂ (ਛੇਕੜਲੇ ਅੰਗਾਂ ਜਿੰਨੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ) ਹਨ।

ਬਣਾਓ, ਅਤੇ ਫੇਰ ਹਰ ਬਾਰ ਦੋ ਦੋ ਕੋਠੇ ਛੱਡ ਕੇ ਉਪਰੀਲੀਆਂ ਪਾਲੀਆਂ ਦੇ ਕੋਠੇ ਬਣਾਓ, ਫੇਰ ਹੇਠਲੀ ਪਾਲ ਵਿੱਚ ਏਕੇ ਹੀ ਲਿਖੋ, ਤਾਂ ਉਤਲੀ ਪਾਲਾਂ ਦੇ ਖੱਬੇ ਖੂੰਜੇ ਦੇ ਕੋਠਿਆਂ ਵਿਚ ਭੀ ਏਕੇ ਹੀ ਲਿਖੋ ਫੇਰ ਖਾਲੀ ਕੋਠੇ ਭਰਨ ਲਈ ਖਾਲੀ ਦੋ ਖੱਬੇ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਤੋਂ ਹੇਠਲਾ ਖੱਬਾ (ਟੇਢਾ) ਮਿਲਾ ਮਿਲਾ ਕੇ ਲਿਖੋ । ਦੇਖੋ ਬੰਨਗੀ :-

ਬੰਨਗੀ ੭ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ * 'ਸਾਧਾਰਣ ਮੇਰੂ' ਦੀ :

				੫	੮	੧	੪	੩ ਗੁਰੂ
		੨	੩	੧	੩	੬	੧੦	੨ ਗੁਰੂ
	੧	੧	੨	੩	੪	੫	੬	੧ ਗੁਰੂ
੧	੧	੧੧	੧	੧	੧	੧	੧	ਸਰਬ ਗੁਰੂ

ਸੂਚਨਾ - ਇਹ ਮੇਰੂ ਇਉਂ ਭਰਿਆ : - ਪਹਿਲਾਂ ਲੰਬੇ ਲੋਟ ੭ ਖਾਨੇ ਬਣਾਏ, ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਖੂੰਜੇ ਦਾ ਖਾਨਾ ਛੱਡ ਕੇ ਹੇਠਲਿਆਂ ਜਿੰਨੇ ਹੀ ਅਗਾਹਾਂ ਕੋਠੇ ਬਣਾਏ, ਅੱਗੇ ਉਸਦੇ ੨ ਖਾਨੇ ਛੱਡ ਕੇ ਤੀਜੀ ਪਾਲ ਦੇ ੪ ਕੋਠੇ ਬਣਾਏ, ਫੇਰ ਉਸਦੇ ੨ ਕੋਠੇ ਛੱਡ ਕੇ ਚੌਥੀ ਪਾਲ ੨ ਕੋਠਿਆਂ ਦੀ ਬਣਾਈ, ਫੇਰ ਹੇਠਲੀ ਪਾਲ ਦੇ ਕੋਠਿਆਂ ਵਿਚ ਭੀ ੧ ਹੀ ਲਿਖਿਆ, ਰਹਿੰਦੇ ਅੰਗ ਇਉਂ ਭਰੇ ਕਿ ਦੂਜੀ ਪਾਲ ਦੇ ਖੂੰਜੇ ਦੇ ਏਕੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਪਾਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਏਕਾ ਜੋੜਕੇ ਦੂਜੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਖਾਨੇ ਵਿਚ ੨ ਅੰਗ ਲਿਖਿਆ, ਫੇਰ ਏਸ ੨ ਵਿਚ ਤੀਜੀ ਦਾ ੧ ਜੋੜਕੇ ਉਸ ੧ ਕੇ ਦੇ ਖਾਲੀ ਖਾਨੇ ਵਿਚ ੩ ਲਿਖਿਆ, ਅੱਗੇ ਏਸ ੩ ਵਿਚ ਚੌਥੀ ਦਾ ੧ ਰਲਾ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਵਿਚ ੪ ਲਿਖਿਆ, ਫੇਰ ਦੂਜੀ ਦਾ ਤੀਜਾ ਭਰਨ ਲਈ ੨ ਨਾਲ ਹੇਠਲਾ ਟੇਢਾ ੧ ਰਲਾ ਕੇ ੩ ਲਿਖਿਆ, ਫੇਰ ਏਸ ੩ ਵਿਚ ਉਪਰਲਾ ਵਿਕਟ ੩ ਰਲਾ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਵਿਚ ੬ ਲਿਖਿਆ, ਅੱਗੇ ਦੂਜੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਵਿਚ (੩ ਵਿਚ ਟੇਢਾ ੧ ਮਿਲਾ ਕੇ) ੪ ਲਿਖਿਆ, ਫੇਰ ੪ ਵਿਚ ੬ ਰਲਾ ਕੇ ਤੀਜੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਵਿਚ ੧੦ ਲਿਖਿਆ, ਫੇਰ ਦੂਜੀ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਵਿਚ ੪+੧ ਕਰਕੇ ੫ ਲਿਖਿਆ, ਅੰਤਲੇ ਵਿਚ ੫+੧ ਕਰਕੇ ੬ ਲਿਖਿਆ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ੭ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ੪ ਰੂਪ ੩ ਗੁਰੂ ਦੇ, ੧੦ ਰੂਪ ੨ ਗੁਰੂ ਦੇ, ੬ ਰੂਪ ੧ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ੧ ਰੂਪ ਸਰਬ ਲਘੂ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੂਚਕ ਕੋਠੇ ਭੀ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ।

* ਏਹ ਮੇਰੂ ਨਵੀਨ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

॥*ਇਤੀ ਮੇਰੁ॥

(੯) ਪਤਾਕਾ ਵਰਣਨ ਲੱਛਣ

ਗਦਜ - ਜੀਹਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰੁ ਨਾਲ ਦਸੇ ਹੋਏ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਜੇਹੜੇ ੨ ਭੇਦੀਂ (ਅਰਥਾਤ ਪਵੇਂ, ਈਵੇਂ ਆਦਿ) ਲਘੁ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਬਾਉਂ ਲਭੀਏ ਉਹ ਪਤਾਕਾ ਹੈ ।

ਕਬਿੱਤ

ਮੱਤਿ ਜਿੰਨੇ ਕਰ ਕੋਠੇ ਸੁਚੀ ਅੰਗ ਹੇਠ ਵਲੋਂ ਛੱਡ ਉਤੋਂ ਦੇਇ ਸੱਜੇ ਤੀਜੇ ਤੋਂ ਬਧਾਇ ਕਰੇ ।
 ਮੇਰੁ ਅੰਗਾਂ ਤੁਲ ਸਾਰੇ ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਬਣਾਇ ਕੋਠੇ ਉਤਲੇ ਚੋਂ ਇਕ ਛੁਡ ਹੇਠਲੇ ਘਟਾਇ ਭਰੇ ।
 ਏਹਦੇ ਸਭ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਘਟਾਇ ਸੋਈ ਭਰ ਤੀਜੀ ਪਾਲ ਅੱਗੇ ਘਟੇ ਅੰਗ ਮਤ ਧਰੇ ।
 ਸਭ ਪਾਲੀ ਐਨੀ ਰੂਪੀਂ ਇਕ ਦੇਇ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਘਟਾਵੇ ਮਾਤ੍ਰਕ ਪਤਾਕਾ ਵਿਸਤਰੇ ॥ ੩੬ ॥

ਦੇਖੋ ਹੇਠਾਂ ਈ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪਤਾਕਾ ਦੀ ਬੰਨਗੀ ।

ਈ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪਤਾਕਾ :

੧੩	੧				
੮					
੫	੮	੧੦	੧੧	੧੨	
੩					
੨	੩	੪	੬	੭	੯
੧					

ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿੰਨੀਆਂ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪਤਾਕਾ ਬਣੋਣੀ ਸੀ ਉਨੀਆਂ ਹੀ ਖੜਵੀਂ ਕੋਠੀਆਂ ਬਣਾਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੇਠ ਵਲੋਂ ਸੁਚੀ ਅੰਗ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ਉਤੋਂ ੨ ਕੋਠੇ ਛੱਡ ਕੇ ਤੀਜੇ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਫੇਰ ੧ ਛੱਡ ਕੇ ਪਵੇਂ ਕੋਠੇ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਪਾਲਾਂ ਬਧਾਈਆਂ । ਹੁਣ ਬਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਉਤਨੇ ਹੀ ਕੋਠੇ ਬਣਾਏ ਜਿੰਨੇ ਇਸ ਮੇਰੁ ਵਿਚ ਈ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕੋਠੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਗ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਉਪਰ ੧੩ ਅੰਗ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ੧ ਲਿਖਿਆ ਜੇਹੜਾ ਕਿ ਮੇਰੁ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਫੇਰ ਅੰਦਰਲੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ੫ ਅੰਗ ਹੈ ਉਤਨੇ ਹੀ ਕੋਠੇ ਇਸ ਦੀ ਬਧੀ ਹੋਈ ਪਾਲ ਪਹਿਲੀ

* ਮੇਰੁ ਦੇ ਹੋਰ ਭੀ ਭੇਦ ਹਨ ਮਗਰ ਕਠਨ ਕਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ।

ਵਿਚ ਪਾਏ (ਬਧੇ ਹੋਏ ਅੰਦਰਲੇ ਸਣੇ ੫ ਹਨ), ਫੇਰ ਮੇਰੂ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ (੫ ਤੋਂ) ਅੰਦਰ ੬ ਅੰਗ ਹੈ ਓਨੇ ਹੀ ਕੋਠੇ ਪਤਾਕਾ ਦੀ ਦੂਜੀ ਬਧੀ ਹੋਈ ਪਾਲ ਵਿਚ ਪਾਏ, ਫੇਰ ਮੇਰੂ ਵਿਚ ਅਗਲਾ ਅੰਗ (੬ ਤੋਂ ਅਗਲਾ) ੧ ਹੈ ਉਹ ਸੂਚੀ ਅੰਗਾਂ ਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਜੋ ੧ ਹੈ ਓਹੀ ਜਾਣਿਆ, ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗ ਇਉਂ ਭਰੇ ਕਿ ਉਪਰ ਜੋ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ੧੩ ਹੈ ਉਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠਲਾ ਅੰਗ ਛੱਡਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਅੰਗ ਸਣੇ ਘਟਾਕੇ ਪਹਿਲੀ ਪਾਲ ਦੇ ਕੋਠਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾਏ, ਅਰਥਾਤ ੧੩ ਚੋਂ (੮ ਛੱਡਕੇ) ੫ ਘਟਾਏ, ੮ ਰਹੇ, ਫੇਰ ੧੩-੧=੧੨ ਪਿਛਲੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ੧੩ ਵਿਚੋਂ ੩(੫ ਦੇ ਹੇਠਲੇ) ਘਟਾਏ ਤਾਂ ੧੦ ਰਹੇ, ਉਹ ਦੂਜੇ ਕੋਠੇ ਚਿ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ੧੩-੨-੧੧ ਅਗਲੇ ਕੋਠੇ ਲਿਖੇ, ਇਹ ਪਾਲ ਪੂਰੀ ਹੋਈ। ਦੂਜੀ ਪਾਲ ਇਉਂ ਭਰੀ ਕਿ ਉੱਪਰਲੀ ਵਧੀ ਹੋਈ ਪਾਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੰਗ ੫ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠਲਾ ੧ ਛੱਡ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਘਟਾਏ, ਪਹਿਲਾਂ ੫ ਤੋਂ ੨ ਘਟਾਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ੩ ਪਹਿਲੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਪਾਏ, ਫੇਰ ੫-੧=੪ ਅਗਲੇ ਕੋਠੇ, ਫੇਰ ੮ ਵਿਚੋਂ (ਜੋ ਕਿ ਉੱਪਰਲੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅੰਗ ਹੈ) ੨ ਘਟਾਏ, ੬ ਤੀਜੇ ਕੋਠੇ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ੮-੧=੭ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਕੋਠੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ੧੦ ਵਿਚੋਂ (ਉੱਪਰਲੀ ਦਾ ੮ ਤੋਂ ਅਗਲਾ) ੨ ਘਟਾਕੇ ੮ ਰਹੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਔਣ ਕਰਕੇ ਛੱਡ ਦਿਤਾ, ਫੇਰ ੧੦-੧=੯ ਅਗਲੇ ਕੋਠੇ ਪਾਏ ਬੱਸ ਪਤਾਕਾ ਪੂਰੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉੱਪਰਲਾ '੧' ਅੰਗ' ੧ ਭੇਦ ਸਰਬ ਲਘੂ ਦਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੇ ਹੇਠ ੫ ਕੋਠਿਆਂ ਵਾਲੀ ਪਾਲ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਪਵੇਂ ੮ਵੇਂ ੧੦ਵੇਂ, ੧੧ਵੇਂ, ੧੨ਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਬਾਉਂ ਹੈ, ਹੇਠਲੀ ਪਾਲ ਤੋਂ ੨-੩-੪-੬-੭-੯ਵੇਂ ਭੇਦ ਵਿਚ ੨ ਗੁਰੂ ਦੇ ਬਾਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਹੇਠਲਾ ੧ ਅੰਗ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ੧ ਭੇਦ ਸਰਬ ਗੁਰੂ (੩ ਗੁਰੂ) ਦਾ ਹੈ।

ਸੂਚਨਾ - ਇਹ ਗੱਲ ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਉੱਪਰਲੇ ਅੰਗ ਘਟੋਣ ਵੇਲੇ ਜੇਹੜਾ ਅੰਗ ਇਕ ਵਾਰ ਆ ਚੁਕਾ ਹੈ ਉਹ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਘਟਿਆ ਹੋਯਾ ਨਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਅੰਗ ਦੀ ਘਟੋਣ ਕ੍ਰਿਯਾ ਕਰੋ। * ਇਤੀਪਤਾਕਾ।

(੧੦) [ਮਰਕਟੀ ਵਰਣਨ ਲੱਛਣ]

ਦੋਹਰਾ

ਬ੍ਰਿਤ, ਭੇਦ, ਮਾਤ੍ਰਾ, ਲਘੂ, ਗੁਰੂ, ਵਰਣ, ਸਭ ਮੰਤ ।

ਲਘੂ ਅੰਤ ਗੁਰ ਪਿੰਡ ਕਲ, ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਆਦੰਤ ॥ ੩੭ ॥

ਅਰਥ - ਜੋ ਗੁਰ, ਬ੍ਰਿਤ, ਭੇਦ(ਰੂਪ) ਮਾਤ੍ਰਾ ਸਭ ਲਘੂ, ਗੁਰੂ ਸਭ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲਘੂ, ਅੰਤ, ਗੁਰੂ ਅੰਤ, ਲਘੂ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਆਦਿ ਅੰਤ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਕਲ ਕਹੇ ਉਹ ਮਕਤੀ (ਯਾ ਮਰਕਟੀ) ਹੈ।

*ਪਤਾਕਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਰੀਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ ਸੋ ਕਠਨ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ।

[੬ ਪਾਲ ਮੱਕੜੀ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ]

ਕਬਿਤ

ਦਿੱਤੀ ਹੋਈਮੱਤ ਨਾਲੋਂ ਛਿਗੁਣੇ ਬਣਾਏ ਕੋਠੇ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਲਿਖ ਪਹਿਲੀ ਪਾਲ ਭਰੀਏ ।
 ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਦੂਜੀ ਤੀਜੀ ਦੋਹਾਂ ਗੁਣੀ ਲਿਖ ਏਕਾ ਖੱਬੇ ਦੂਣਾ ਉਪਰੋਂ ਘਟਾਇ ਚੌਤੀ ਕਰੀਏ ।
 ਸੁੰਨ ਆਦਿ ਪੰਜਵੀਂ ਦੇ ਉਤਨੇ ਹੀ ਅੰਗ ਫੇਰ ਤੀਜੀ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਵੀਂ ਘਟਾਇ ਛੇਵੀਂ ਘੜੀਏ ।
 ਬ੍ਰਿਤ ਭੇਦ ਮਤ ਲਘੁ ਗੁਰ ਸਭ ਵਰਣ ਸੁਕ੍ਰਮ ਤੇ ਦਿਸਾਵੇ ਜਾਲ ਮੱਕੜੀ ਜਾ ਜੜੀਏ ॥ ੩੮ ॥

ਹੇਠ ਬੰਨਗੀ ਦੇਖੋ :

[੬ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮੱਕੜੀ ਦਾ ਚਿੱਤ੍ਰ]

੧	੨	੩	੪	੫	੬	ਬ੍ਰਿਤਿ
੧	੨	੩	੫	੮	੧੩	ਭੇਦ
੧	੪	੯	੨੦	੪੦	੭੮	ਮਾਤ੍ਰਾ
੧	੨	੫	੧੦	੨੦	੩੮	ਲਘੁ
੦	੧	੨	੫	੧੦	੨੦	ਗੁਰੁ
੧	੩	੭	੧੫	੩੦	੫੮	ਵਰਣ

ਇਹ ਇਉਂ ਬਣਾਇਆ :

੬ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਛਿਗੁਣੇ (੩੬) ਕੋਠੇ ਬਣਾਕੇ ਪਹਿਲੀ ਪਾਲ ਵਿਚ ਮਾਤ੍ਰਾ ੧-੨ ਆਦਿਕ ਛੀ ਤੱਕ ਲਿਖੀਆਂ, ਦੂਜੀ ਪਾਲ ਵਿਚ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ਪਹਿਲੀ ਅਰ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਗੁਣ ੨ ਕੇ ੪-੯ ਆਦਿਕ ਅੰਗ ਲਿਖ ਕੇ ਤੀਜੀ ਭਰੀ, ਫੇਰ ਚੌਥੀ ਦੇ ਆਦਿ ਘਰ ਇਕ (੧) ਲਿਖਕੇ ਅਗਲੇ ਕੋਠੇ ਇਉਂ ਭਰੇ ਕਿ ੧ ਨੂੰ ਦੂਣਾ ਕਰਕੇ ਤੀਜੀ ਪਾਲੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੰਗ (੪) ਵਿਚੋਂ ਘਟਾਇਆ ਤਾਂ ੨ ਰਹੇ, ਇਹ ਖਾਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਫੇਰ $੨ \times ੨ = ੪$ ਨੂੰ ੯ ਵਿਚੋਂ ਘਟਾ ਕੇ ੫ ਲਿਖੇ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ੧੦-੨੦-੪੮ ਅੰਗ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ਪਵੀਂ ਦੇ ਆਦਿ ਸੁੰਨ ਲਿਖ ਕੇ ਉਪਰਲੀ ਦੀ ਨਕਲ (੧-੨-੫-੧੦-੨੦) ਲਿਖੀ, ਫੇਰ ੬ ਵੀ ਤੀਜੀ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਵੀਂ ਘਟਾ ਕੇ ਅਥਵਾ ੪ਥੀ ਪਵੀਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਭਰੀ । ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਛੇਕੜਲੇ ਕੋਠਿਆਂ ਤੋਂ ਬ੍ਰਿਤਿ ਭੇਦ ਆਦਿਕ ਮਾਲੂਮ ਹੋਏ ਜੇ ਕਿ ਨਾਲ ਹੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ।

[ਅੱਠ ਭੁਜੀ, ਮੱਕੜੀ, ਰੀਤੀ]

ਕਬਿੱਤ

ਅੱਠ ਗੁਣੀ ਕੋਠੀਆਂ ਬਣਾਇ ਮੱਤ ਸੰਖਿਆ ਤੋਂ ਪਹਲੀ ਪਾਲ ਮਾਤਰਾ ਭੇਦਾਕ ਦੂਜੀ ਧਾਰੀਏ ।
 ਏਕਾ ਧਰ ਆਦਿ ਫੇਰ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਤੀਸਰੀ 'ਚਿ ਚੌਥੀ ਆਦਿ ਸੁੰਨ ਫੇਰ ਨਕਲ ਉਤਾਰੀਏ ।
 ਏਕਾ ਦੂਆ ਲਿਖ ਜੋਤ ਖਾਲੀ ਦੇਸਿਖਰ ਖੱਬੇ ਏਹੀ ਅੰਗ ਛੇਵੀਂ ਆਦਿ ਸੁੰਨ ਇਕ ਡਾਰੀਏ ।
 ਪੰਜੀ ਛੇਵੀਂ ਜੋਤ ਸੱਤੀ, ਛੇਵੀਂ, ਸਤੀ ਜੋਤ ਅੱਠੀ ਬਿੱਤੁ ਭੇਦ ਲਘੁ ਅੰਤ, ਲਘੁ ਪਿੰਡ * ਕਾਰੀਏ ॥ ੩੬ ॥

[ਬਿੰਨਗੀ ੮ ਭੁਜੀ ਮੱਕੜੀ ਦਾ ੮ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ]

੧	੨	੩	੪	੫	੬	੭	੮	ਬਿੰਨਗੀ
੧	੨	੩	੪	੮	੧੩	੨੧	੩੪	ਭੇਦ
੧	੧	੨	੩	੫	੮	੧੩	੨੧	ਲਘੁ ਭੇਦ
੦	੧	੧	੨	੩	੫	੮	੧੩	ਗੁਰੂ ਅੰਤ
੧	੨	੫	੧੦	੨੦	੩੮	੭੧	੧੩੦	ਲਘੁ
੦	੧	੨	੫	੧੦	੨੦	੩੮	੭੧	ਗੁਰੂ
੧	੩	੭	੧੫	੩੦	੫੮	੧੦੯	੨੦੧	ਪਿੰਡ
੧	੪	੯	੨੦	੪੦	੭੮	੧੪੭	੨੭੨	ਕਲਾ

ਇਹ ਮੱਕੜੀ ਇਉਂ ਭਰੀ ਕਿ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਮਾਤਰਾ ਜੋ (੮) ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਠ ਗੁਣੇ ਕੋਠੇ ਬਣਾ ਕੇ, ਪਹਿਲੀ ਪਾਲ ਵਿੱਚ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਲਿਖ ਕੇ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਲਿਖੇ, ਤੀਜੀ ਦੇ ਆਦਿ ੧ ਲਿਖ ਕੇ ਫੇਰ ਉੱਪਰਲਾ ਉਤਾਰ ੧-੨-੩-੫-੮ ਆਦਿ । ਫੇਰ ਚੌਥੀ ਦੇ ਆਦਿ ਸੁੰਨ ਲਿਖ ਕੇ ਏਹੀ ੧-੨-੩-੫-੮ ਆਦਿ ਲਿਖੇ, ਪੰਜਵੀਂ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ੧-੨ ਲਿਖ ਕੇ ਏਹਨਾਂ (੧ ਅਤੇ ੨) ਵਿਚ ਖਾਲੀ ਕੋਠੇ ਦੇ ਸਿਖਰ ਅਤੇ ਓਹਦਾ ਖੱਬਾ (੪ ਅੰਗ) ਜੋੜ ਕੇ ੫ ਲਿਖੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ੫+੨+੨+੧=੧੦ ਫੇਰ

* ਕਰ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ 'ਕਾਰੀਏ' ਬਣਿਆਂ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮੇਲ ਬਿੰਨਗੀ, ਭੇਦ ਆਦਿਕਾਂ (ਸਾਰਿਆਂ) ਨਾਲ ਹੈ । ਜੈਸੇ ਬਲਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੈਸੇ ਇਹ 'ਬਿੰਨਗੀ ਕਾਰੀਏ' ਆਦਿਕ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਬ ਪਾਲਾਂ ਬਿੰਨਗੀ ਕਾਰੀ ਆਦਿਕ ਹਨ ।

$90+4+3+2=20$ ਆਦਿਕ ਲਿਖੇ ਫੇਰ ੬ਵੀਂ ਦੇ ਆਦਿ ਸੁੰਨ (0) ਲਿਖ ਕੇ ਉਤਲਾ ਹੀ ਉਤਾਰ ਉਤਾਰਿਆ, ੭ਵੀਂ ਨੂੰ ਪਵੀਂ ਤੇ ੬ਵੀਂ ਦਾ (੧-੩-੭ ਆਦਿ) ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ, ਅੱਠਵੀਂ ਭੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ੬ਵੀਂ ੭ਵੀਂ ਦਾ ਜੋੜ ਕਰਕੇ ਭਰੀ, ਤਾਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਕਿ ੮ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ੩੪ ਭੇਦ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ੨੧ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਲਘੂ ਹੈ, ੧੩ ਦੇ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਹੈ, ਓਹਨਾਂ ਵਿਚ ੧੩੦ ਲਘੂ ਤੇ ੭੧ ਗੁਰੂ ਹਨ, ਅਤੇ ੨੦੧ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਣੇ, ਕੁੱਲ ਮਾਤਰਾਂ ($71 \times 2 = 142 + 930$) ੨੭੨ ਹਨ, ਇਹ ਫਲ ਅੰਤ ਦੇ ਕੋਠਿਆਂ ਤੋਂ ਲੱਭਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

[੧੦ ਪਾਤ ਮੱਕੜੀ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਤੀ] ਕਬਿੱਤ

ਦਸ ਗੁਣ ਕੋਠੀਆਂ ਬਣਾਇ ਮੱਤ ਸੰਖਿਆ ਤੋਂ ¹ ਮੀਰੀ ਮੱਤ, ² ਦੂਈ ਸੁਚੀ, ਤੀਜੀ ਸੁੰਨ ਏਕਾ ਧਰ । ਚੌਥੀ 'ਸੁਚੀ ਅੰਗ' ਅਰੁ ਪੰਚਮੀ ਦੇ ਆਦਿ ³ ਸੁੰਨ, ਛੇਵੀਂ ਏਕਾ

ਦੇਖੋ ੬ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਬੰਨਗੀ :-

[੬ ਮਾਤ੍ਰਾ ਤੱਕ ਦੀ ੧੦ ਪੈਰੀ ਮੱਕੜੀ]

੧	੨	੩	੪	੫	੬	ਬਿੱਤਿ
੧	੨	੩	੫	੮	੧੩	ਭੇਦ
੦	੧	੧	੨	੩	੫	ਗੁਰੂ ਆਦਿ
੧	੨	੩	੫	੮	੧੩	ਲਘੂ ਆਦਿ
੦	੧	੨	੩	੫	੮	ਗੁਰੂ ਆਦੰਤ
੧	੧	੨	੩	੫	੮	ਲਘੂ ਅੰਤ
੦	੧	੦	੧	੧	੨	ਗੁਰੂ ਆਦੰਤ
੧	੧	੧	੨	੩	੫	ਲਘੂ ਆਦੰਤ
੦	੦	੧	੧	੨	੩	ਗੁਰੂ ਆਦਿ ਲਘੂ ਅੰਤ
੦	੦	੧	੧	੨	੩	ਲਘੂ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਅੰਤ

- 1 ਪਹਿਲੀ ਪਾਲ ਵਿਚ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਅੰਗ ਲਿਖੇ ।
- 2 ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਸੁਚੀ ਅੰਗ ।
- 3 ਅਗਾਹਾਂ ਓਵੇਂ ਹੀ ਸੁਚੀ ਅੰਗ ।

ਸੂਚੀ, ਸੌਤੀ ਸੁੰਨ ਏਕਾ¹ ਜੋਤਾ ਕਰ । ਲਿਖ ਦੋਇ ਏਕੇ ਫੇਰ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਅੱਠਵੀਂ² ਚਿ ਭੇਦ ਨੌਵੀਂ ਚਿ ਸੁੰਨ ਏਕਾ ਭਰ । ਬ੍ਰਿੱਤ ਭੇਦ ਆਦਿ³ ਗੁਲ ਅੰਤ ਗੁਰੂ⁴ ਆਦਿ ਅੰਤ, ਲਘੂ⁵ ਗੁਲ ਆਦਿ-ਅੰਤ⁶ ਲਘੂ ਜਾਨ ਸਭਿ ਘਰ ॥ ੪੦ ॥

ਇਹ ਮਰਕਟੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰੀ :-

੬ ਮਾਤਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ੧੦ ਗੁਣੀ ਕੋਠੀਆਂ ਬਣਾਕੇ ਪਹਿਲੀ ਪਾਲ ਵਿਚ ਮਾਤਰਾਂ, ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਸੂਚੀ ਤੀਜੀ ਵਿਚ ਆਦਿ ਸੁੰਨ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਏਕਾ ਫੇਰ ਸੂਚੀ ਅੰਗ, ਚੌਥੀ ਵਿਚ ਸੂਚੀ ਅੰਗ, ਪੰਜਵੀਂ ਦੇ ਆਦਿ ਸੁੰਨ ਫੇਰ ਸੂਚੀ ਅੰਗ, ੬ਵੀਂ ਵਿਚ ੧ ਲਿਖਕੇ ਫੇਰ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਲਿਖੇ, ੭ਵੀਂ ਵਿਚ ਸੁੰਨ(੦) ਫੇਰ ੧ ਫੇਰ ਸੁੰਨ ਫੇਰ ੧ ਲਿਖਕੇ ਸੂਚੀ ਅੰਗ, ੮ਵੀਂ ਦੇ ਆਦਿ ਦੇ ਏਕੇ, ਹੋਰ ਸੂਚੀ ਅੰਗ, ੯ਵੀਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋਹ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਫੇਰ ੧, ਫੇਰ ਸੂਚੀ ਅੰਗ, ੧੦ ਵੀਂ ਵਿਚ ਫੇਰ ਏਹੀ ਲਿਖੇ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ੬ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ੧੩ ਭੇਦ ਹਨ, ੫ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਆਦਿਗੁਰੂ, ੧੩ ਦੇ ਲਘੂ ਆਦਿ, ੮ ਦੇ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ੮ ਲਘੂ ਅੰਤ, ੨ ਦੇ ਗੁਰੂ ਆਦਿ ਅੰਤ, ੫ ਦੇ ਲਘੂ ਆਦਿ ਅੰਤ, ੩ ਦੇ ਗੁਰੂ ਆਦਿ, ਅੰਤ ਲਘੂ, ੩ ਦੇ ਲਘੂ ਆਦਿ, ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਹੈ ॥ ਇਤਿ ॥

ਸੂਚਨਾ - ਕਈ ਗ੍ਰੰਥਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪਾਤਾਲ ਮੱਕੜੀ ਭੀ ਦੱਸੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਡ (ਚੌਥਾ) ਪ੍ਰਤਿ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ।

[ਏਕਾਵਲੀ ਮੱਕੜੀ, ਲੱਛਣ]

ਗਦਜ - ਜਿਸ ਦੁਆਰ ੬ ਇਕੱਲੀ ਹੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਆਦਿ ਅੰਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਉਹ ਏਕਾਵਲੀ ਮੱਕੜੀ ਹੈ -

- 1 ਫੇਰ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ।
- 2 ਗੁਲ ਦਾ ਮੇਲ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀ ਹੈ ਇਹਦਾ ਅਰਥ ਹੈ :-
ਗੁਰੂ ਆਦਿ, ਲਘੂ ਆਦਿ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਤ, ਲਘੂ ਅੰਤ ।
- 3 ਇਹਦਾ ਭੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ :-
ਗੁਰੂ ਆਦੰਤ ਅਤੇ ਲਘੂ ਆਦੰਤ ।
- 4 ਗੁਰੂ ਆਦਿ-ਲਘੂ ਅੰਤ ।
- 5 ਇਹ ਮੇਲ ਪਿਛਲੇ ਆਦ ਅੰਤ ਨਾਲ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਅਰਥ ਹੋਇਆ :-
ਲਘੂ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਅੰਤ
- 6 ਪਿਛਲੀ ਮਕੜੀਆਂ ਵਿਚ ੧ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਸ਼ਟ ਮਾਤ੍ਰਾ ਤਕ ਸਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬ੍ਰਿੱਤ ਭੇਦ ਆਦਿਕ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਪੁੱਛੀ ਹੋਈ (ਏਕੱਲੀ ਹੀ) ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਬ੍ਰਿੱਤ ਭੇਦ ਆਦਿਕਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

[ਰੀਤੀ] ਕਬਿੱਤ

ਮਾਤ੍ਰਾ ਬਣਾਇ ਲਘੂ ਸੂਚੀ ਅੰਕ ਸੀਸ ਧਾਰ ਦਸ ਕੋਠੇ ਖੜੇ ਲਿਖ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਕ ਆਦਿਮੇ ।
 ਦੂਜੇ ਭੇਦ, ਚੌਥੇ ਛੇਵੇਂ ਦੂਜੀ ਮੱਤ ਸੀਸ ਅੰਗ, ਤੀਜੀ ਅੰਗ ਤੀਜੇ ਪੰਜੇ ਅੱਠਵੇਂ ਸੁਪਾਦਮੇ ।
 ਚੌਥਾ ਠੇਵੇਂ ਦਸਵੇਂ 'ਚ ਪੰਜਵਾਂ ਸੁ ਸਤਵੇਂ 'ਚ ਅੰਗ ਲਿਖ ਭਰ ਕੋਠੇ ਐਸੀ ਹੀ ਮੁਯਾਦ ਮੈਂ ।
 ਜੇਹੜੀ ਮੱਤ ਪੁੱਛੀਏ ਉਸੇ ਦੇ ਕਵਿ 'ਕੇਹਰ' ਸੁ ਲਘੂ ਆਦਿ ਅੰਤ ਆਦਿ ਆਦਿ ਔਣ ਯਾਦ ਮੈਂ ॥੪੧॥

ਇਹ ਇਉਂ ਕੀਤਾ - ੧੦ ਕੋਠੇ ਖੜੇ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਕ (ਜੋ ੫ ਮਾਤ੍ਰਾ ਹੈ), ਉਤਲੇ ਕੋਠੇ ਰਖਿਆ, ਦੂਜੇ ਭੇਦ ਰਖੇ, ਚੌਥੇ ਛੇਵੇਂ 'ਕੋਠੇ' 'ਚ ਅੰਤ ਵਲੋਂ ਸੂਚੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅੰਗ (੫) ਰਖਿਆ, ਛੇਕੜੋਂ ਤੀਜਾ ਹੀ ਅੰਗ (੩) ਤੀਜੇ ਪੰਜਵੇਂ, ਅਠਵੇਂ ਕੋਠੇ, ਚੌਥਾ ੯ ਤੇ ਦਸਵੇਂ, ਅਤੇ ਪੰਜਵਾਂ ੭ਵੇਂ ਰੱਖਿਆ । ਇਉਂ ਪੂਰਤੀ ਕਰਕੇ ਉਤਲਾ ਫਲ ਸਣੇ ਸਣੇ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ।

॥ਇਤਿ (ਏਕਾਵਲੀ) ਮੱਕੜੀ ॥

{ ੧ ੨ ੩ ੫ ੮ }
 { | | | | | }

ਦੇਖੋ ਬੰਨਗੀ ੫ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਏਕਾਵਲੀ :-

੫	ਬਿਠਿ
੮	ਭੇਦ
੩	ਗੁਰੂ ਆਦਿ
੫	ਲਘੂ ਆਦਿ
੩	ਗੁਰੂ ਅੰਤ
੫	ਲਘੂ ਅੰਤ
੧	ਗੁਰੂ ਆਦੰਤ
੩	ਲਘੂ ਆਦੰਤ
੨	ਲਘੂ ਆਦਿ ਲਘੂ ਅੰਤ
੨	ਲਘੂ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਅੰਤ

ਮਾਤ੍ਰਕ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਲਘੁ ਦੱਸਣ ਦੀ
 ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਖਾਲੀ ਰੀਤੀ । ਦੋਹਿਰਾ
 ਸਰਬ ਛੰਦ ਦੀ ਮੱਤ ਚੋਂ ਵਰਣ ਕਟਿ ਗੁਰ ਆਨ ।
 ਗੁਰੁ ਵਰਣ ਕਰ ਦੁੱਗਣੇ ਕਟਿ ਲਘੁ ਪਹਿਚਾਨ ॥ ੪੨ ॥

ਅਰਥ - ਛੰਦ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਚੋਂ ਉਹਦੇ ਵਰਣ ਘਟਾਕੇ ਗੁਰੂ ਕਢੋ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਰਣ ਨੂੰ ਦੂਣਾ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਚੋਂ ਕੱਟੋ, ਤਾਂ ਜੋ ਪਿਛੇ ਰਹੇ ਉਹ ਲਘੁ ਜਾਣੋਂ । ਜੈਸੇ -

"ਬਿਪਤ ਬਿਦਾਰਨ ਦਸਮ ਗੁਰੁ ਬੀਰਨ ਬੀਰ ਅਖੰਡ । ਰਿਦੇ ਧਾਰ ਖਲ ਖੰਡਨੋ ਖੰਡਨ ਕਰੂੰ ਪਖੰਡ" । ਇਸ ਦੋਹਰੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਲਘੁ ਇਉਂ ਜਾਣੇ ਕਿ - ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਭ ਮਾਤਰਾਂ ੪੮ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਖਰ ੩੭ ਹਨ ਤਾਂ ੪੮-੩੭=੧੧ ਗੁਰੂ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਆਂ ਨੂੰ ਦੂਣਾ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਮਾਤਰਾਂ ਚੋਂ ਘਟਾਇਆ ਤਾਂ (੪੮-੨੨) ੨੬ ਲਘੁ ਹਨ । ਗਿਣਕੇ ਦੇਖੋ ।

ਮਾਤ੍ਰਕ ਸਮ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੇ ਗੁਰੁ ਪੂਰੇ ਹੋਏ ।

ਮਾਤ੍ਰਕ ਅਰਥ ਸਮ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੀ
 ਸੰਖਿਆ ਜਾਨਣ ਦੀ ਰੀਤੀ

ਦੋਹਿਰਾ

ਟੈਂਕ ਮਤ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਗੁਣੇਂ ਜਿਸਤ ਦੀ ਨਾਲ ।
 ਮਤ ਸਮ ਅਰਥ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੀ ਛੰਦ ਸੰਖਿਆ ਭਾਲ ॥ ੪੩ ॥

ਅਰਥ - ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਛੰਦ ਸੰਖਿਆ (ਸੂਚੀ ਅੰਗ) ਹੋਵੇ ਉਹਨੂੰ ਜਿਸਤ (ਦੂਜੀ ਤੁਕ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਛੰਦ ਸੰਖਿਆ ਨਾਲ ਗੁਣੋਂ ਤਾਂ ਉਤ੍ਰ ਆਵੇਗਾ ।

[ਬੰਨਗੀ]

ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ੫ ਮਾਤਰਾਂ ਹਨ, ਦੂਜੀ ਵਿਚ ੬, ਤਾਂ ੫ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ੮ ਅਤੇ ੬ ਦੀ ੧੩ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਛੰਦ ਸੰਖਿਆ (੧੩×੮=) ੧੦੪ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਭੀ ਜਾਣੋਂ । ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਬਿਸਥਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ॥

ਮਾਤ੍ਰਕ ਬਿਖਮ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੀ ਛੰਦ
 ਸੰਖਿਆ ਜਾਨਣ ਦੀ ਰੀਤੀ

ਦੋਹਰਾ

ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਮਤ ਭੇਦ ਵਿਚ ਅਗਲੀ ਦੇ ਮਤ ਭੇਦ ।

ਗੁਣੇਂ ਸਰਬ ਤੁਕ ਅੰਤ ਤਕ ਬਿਖਮ ਸੰਖਿਆ * ਬੇਦ ॥ ੪੪ ॥

ਅਰਥ - ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਸੂਚੀ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਦਿਆਂ ਭੇਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਣਿਆਂ ਤਾਂ ਓਸ ਗੁਣਨ ਫਲ ਨੂੰ ਤੀਜੇ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਨਾਲ ਗੁਣਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੌਥੀ ਦਿਆਂ ਨਾਲ, ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅੰਤ ਤਕ ਗੁਣਿਆਂ, ਜੋ ਫਲ ਆਇਆ ਉਹੀ ਉਤ੍ਰ ਹੈ :

[ਬੰਨਗੀ]

ਪਹਿਲੀ ਕਿਸੇ ਤੁਕ ਵਿਚ ੪ ਮਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ੬, ਤੀਜੀ ਵਿਚ ੫, ਚੌਥੀ ਵਿਚ ੬, ਪੰਜਵੀਂ ਵਿਚ ੫, ਛੇਵੀਂ ਵਿਚ ੬ ਹੋਣ ਤਾ ਇਉਂ ਕਰੋ -

$$੫ \times ੧੩ = ੬੫$$

$$੬੫ \times ੮ = ੫੨੦$$

$$੫੨੦ \times ੧੩ = ੬੭੬੦$$

$$੬੭੬੦ \times ੮ = ੫੪੦੮੦$$

$$੫੪੦੮੦ \times ੧੩੩ = ੭੦੦੪੦$$

ਚਿਤ੍ਰ

ਮਾਤ੍ਰਾ	੪, ੬, ੫, ੬, ੫, ੬,	ਉਤਰ
ਕ੍ਰਿਯਾ	$੫ \times ੩ \times ੮ \times ੧੩ \times ੮ \times ੧੩ =$	੭੦੩੦੪੦

ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਜੋ ਅਣਗਿਣਤ ਹੀ ਰੂਪ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭੀ ਪ੍ਰਤਿ ਹਨ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਦੱਸਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ।

ਮਾਤ੍ਰਕ ਪ੍ਰਤਿ ਸਭ ਪੂਰੇ ਹੋਏ ।

(ੲ) ਦੇਸ । ਵਰਣ ਬ੍ਰਿੱਤ ਵਰਣਨ ।

ਗਦਯ - ਉਤੇ ਮਾਤ੍ਰਕ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਗੁਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਵਰਣ ਬ੍ਰਿੱਤ ਦੱਸਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਗਣਕ ਵੀ ਹਨ । ਵਰਣ ਬ੍ਰਿੱਤ ਭੀ (ਮਾਤ੍ਰਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ) ਸਮ, ਅਰਧ-ਸਮ, ਬਿਖਮ, ਪ੍ਰਕਰਣ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

[ਵਰਣ ਸਮ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੀ ਪਛਾਣ] ਚੌਪਈ

ਆਦਿ ਚਰਣ ਜਿਉ ਲਘੁ ਗੁਰ ਆਇ । ਓਹੀ ਕਰਮ ਹੋ ਚਾਰੋ ਪਾਇ ।

ਉਸਨੂੰ ਵਰਣ ਬ੍ਰਿੱਤ ਸਮ ਜਾਨ । ਨਾ ਤੋ ਬਿਖਮਾਦਿਕ ਬ੍ਰਿੱਤ ਮਾਨ ।

ਅਰਥ - ਚੌਹਾ ਤੁਕਾਂ ਵਿੱਚ ਲਘੁ ਗੁਰੂ ਓਹਨੀਂ ਹੀ ਥਾਈਂ ਹੋਣ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਹਨ) ਓਹ ਵਰਣ ਸਮ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦਾ ਛੰਦ ਹੈ ।

[ਵਰਣਕ ਅਰਧ ਸਮ ਪਹਿਚਾਨ] ਦੋਹਿਰਾ

ਪ੍ਰਿਥਮ ਚਰਣ ਦੇ ਲਘੁ ਗੁਰੂ ਮਿਲਨ ਤੀਸਰੇ ਨਾਲ ।

ਦੂਜਾ ਚੌਥੇ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਓਹ ਅਰਧ ਸਮ ਭਾਲ ॥ ੨ ॥

ਅਰਥ - ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਦੇ, ਅਰ ਦੂਜੇ ਚੌਥੇ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਥਾਉਂ ਮਿਲਣ ਓਹ ਅਰਧ ਸਮ ਦਾ ਛੰਦ ਹੈ ।

[ਵਰਣਕ ਬਿਖਮ ਪ੍ਰਕਰਣ ਸਾਰ]

ਗਦਯ - ਵਰਣਕ ਬਿਖਮ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੇ ਛੰਦ ਦੀ ਇਹ ਸਿਆਣ ਹੈ, ਕਿ ਉਸਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਅਰ ਨਿਯਮ ਘੱਟ ਵੱਧ (ਮਗਰ ਅੱਡੋ ਅੱਡ ਤੁਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗਣਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਵਰਣ ਕਸਮ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੇ ਗੁਰ ਵਰਣਨ ।

(੧) ਪ੍ਰਸਤਾਰ (ਵਰਣਕ) ਲੱਛਣ

ਗਦਯ - ਜਿਤਨੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਜਿਤਨੇ ਭੇਦ ਅਤੇ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਓਹ ਦਿਖੌਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

[ਸਿੱਧੀ ਉਤਰਵੀਂ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਕਰਨ ਰੀਤੀ] ਦ੍ਰਮਲਾ :-

ਜਿਤਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਕਰੇ ਉਤਨੀ ਗੁਰ ਰੇਖਨ * ਬੰਕ ਬਨਾ ।
 ਰਖ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਤਲ ਏਕ ਲਘੁ ਫਿਰ ਉਪਰ ਦੇ ਸਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾ ।
 ਜਿਤਨੇ ਫਿਰ ਅੰਗ ਘਟੇ ਤੁਕ ਮੇਂ ਉਤਨੇ ਗੁਰ ਸੇ ¹ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟੇ ਗਿਣਪਾ ।
 ਜਬ ਹੀ ਲਘੁ ਅੰਤ ਬਣੇ ਸਭ ਹੀ ਤਦ ਲੋ ਗਿਣਕੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਬਢਾ ॥੩॥

੩-੪ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੀ ਬੰਨਗੀ :-

SSS	੧	SSSS
।SS	੨	।SSS
S।S	੩	S।SS
।।S	੪	।।SS
SS।	੫	SS।S
।S।	੬	।S।S
S।।	੭	S।।S
।।।	੮	।।।S
	੯	SSS।
	੧੦	।SS।
	੧੧	S।S।
	੧੨	।।S।
	੧੩	SS।।
	੧੪	।S।।
	੧੫	S।।।
	੧੬	।।।।

* ਬੰਨਗੀ 1 ਪਿੱਛੇ ਅਰਥਾਤ ਖੱਬੇ ।

ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ੩ ਵਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ੩ ਵਰਣ ਗੁਰੂ (SSS) ਕਰਕੇ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਹੇਠ ਲਘੂ (I) ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾਇਆ, ਫੇਰ ਅੱਗੇ ਉਤਲਾ ਹੀ ਉਤਾਰ (SS) ਉਤਾਰਿਆ ਤਾਂ '।SS' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ, ਫੇਰ ਤੀਜੇ ਲਈ ਆਦਿ ਗੁਰੂ (ਜੋ ਦੂਜੇ ਥਾਉਂ ਹੈ) ਹੇਠਾਂ ਲਘੂ (I) ਰੱਖ ਕੇ ਉਤਲਾ ਗੁਰੂ (S) ਉਤਾਰ ਕੇ ਬੁੜਦਾ ੧ ਵਰਣ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ (S) ਪਾਇਆ ਤਾਂ 'S।S' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ। ਚੌਥੇ ਲਈ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਹੇਠ ਲਘੂ (I) ਰੱਖ ਕੇ ਫੇਰ ਉਤਲਾ ਉਤਾਰ (।S) ਉਤਾਰ ਕੇ '।।S' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ। ਫੇਰ ਗੁਰੂ (ਜੋ ਅੰਤ ਹੈ) ਹੇਠਾਂ ਲਘੂ ਰੱਖ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ੨ ਗੁਰੂ ਪਾ ਕੇ 'SS।' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ। ਛੇਵੇਂ ਲਈ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਹੇਠਾਂ ਲਘੂ ਰੱਖ ਕੇ ਉਤਲਾ ਰੂਪ (S।) ਉਤਾਰ ਕੇ '।S।' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ, ਫੇਰ ਗੁਰੂ (ਜੋ ਗੱਭੇ ਹੈ) ਹੇਠਾਂ ਲਘੂ ਰੱਖਕੇ ਉਤਲਾ ਹੀ ਲਘੂ (।) ਉਤਾਰ ਕੇ ਖੱਬੇ ਗੁਰੂ ਪਾ ਕੇ ਸੱਤਵਾਂ 'S।।' ਇਹ ਬਣਾਇਆ, ਫੇਰ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਹੇਠ ਲਘੂ ਰੱਖ ਕੇ ਫੇਰ ਉਤਾਰ (।।) ਉਤਾਰ ਕੇ ੮ ਵਾਂ '।।।' ਇਹ ਸਭ ਲਘੂ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋਈ। ੩ ਵਰਣ ਦੇ ੮ ਅਤੇ ੪ ਦੇ ੧੬ ਰੂਪ ਹੋਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਭੀ ਜਾਣੋਂ। ਏਹਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਭੇਦ, ਸੁਚੀ ਅੰਗ, ਬ੍ਰਿਤਾਂਗ, ਉਦਿਸ਼ਟਾਂਗ; ਪੁਰਣਾਂਗ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਤ ਸੰਖਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਦੇਖੋ ੩ ਤੇ ੪ ਵਰਣ ਦੀ ਵੰਨਗੀ

	੧੬	SSSS
	੧੫	।SSS
	੧੪	S।SS
	੧੩	।।SS
	੧੨	SS।S
	੧੧	।S।S
	੧੦	S।।S
	੯	।।।S
SSS	੮	SSS।
।SS	੭	।SS।
S।S	੬	S।S।
।।S	੫	।।S।
SS।	੪	SS।।
।S।	੩	।S।।
S।।	੨	S।।।
।।।	੧	।।।।
ਰੂਪ	ਗਿਣਤੀ	ਰੂਪ

[ਚੜ੍ਹਵਾਂ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਢੰਗ] ਦੋਹਿਰਾ

ਆਦਿ ਲਘੂ ਸਿਰ ਗੁਰ ਧਰੋ ਅੱਗੇ ਨਕਲ ਚੜ੍ਹਾਇ ।
ਬੁੜਦਾ ਖੱਬੇ ਕਰ ਲਘੂ ਹਟੀਏ ਗੁਰੂ ਲਿਆਇ ॥ ੪ ॥

੩ ਵਰਣ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਸਭ ਲਘੂ (।।।) ਦਾ ਰੱਖ ਕੇ ਆਦਿ ਲਘੂ ਸਿਰ ਗੁਰੂ (S) ਰੱਖ ਕੇ ਅੱਗੇ ਹੇਠਲਾ ਉਤਾਰ (।।) ਚੜ੍ਹਾਇਆ, ਤਾਂ ਦੂਜਾ 'S।।' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ, ਫੇਰ ਤੀਜਾ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਦਿ ਲਘੂ (ਜੋ ਗੱਭੇ ਹੈ) ਸਿਰ ਗੁਰੂ ਰੱਖ ਕੇ ਅੱਗੇ ਨਕਲ (।) ਰਖੀ, ਫੇਰ ਖੱਬੇ ਲਘੂ (।) ਰੱਖ ਕੇ ੩ ਵਰਣ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਤਾਂ '।S।' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ, ਫੇਰ ਚੌਥੇ ਵਿਚ ਆਦਿ ਲਘੂ ਸਿਰ ਗੁਰੂ ਰੱਖ ਕੇ ਅੱਗੇ ਉਤਾਰ (S।) ਰਖਿਆ ਤਾਂ 'SS।' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ ਫੇਰ ਪਵਾਂ, ਲਘੂ ਸਿਰ ਗੁਰੂ (S) ਰੱਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ੨ ਲਘੂ ਪਾ ਕੇ '।।S' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ, ਫੇਰ ਛੇਵਾਂ ਆਦਿ ਲਘੂ ਸਿਰ ਗੁਰੂ (S) ਧਰਕੇ ਅੱਗੇ ਹੇਠਲਾ ਹੀ ਉਤਾਰ (।S) ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਤਾਂ 'S।S' ਇਉਂ ਬਣਿਆ, ਫੇਰ ੭ਵਾਂ ਲਘੂ (ਜੋ ਗੱਭੇ ਹੈ) ਸਿਰ ਗੁਰੂ ਰੱਖ ਕੇ ਅੱਗੇ ਨਕਲ (S) ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਖੱਬੇ ਲਘੂ (।) ਲਾ ਕੇ '।SS' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ, ਫੇਰ ਅੱਠਵੇਂ ਲਈ ਆਦਿ ਲਘੂ ਸਿਰ ਗੁਰੂ ਧਰਕੇ ਅੱਗੇ ਉਤਾਰ (SS) ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ 'SSS' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ, ਸੋ ੩ ਵਰਣ ਦੇ ੮ ਅਤੇ ੪ ਵਰਣ ਦੇ ੧੩ ਰੂਪ ਹੋਏ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਭੀ ਜਾਣੋਂ ।

[ਉੱਤ੍ਰਵਾਂ ਵਰਣ ਪੁੱਠ ਥਾ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਕਰਨ ਰੀਤੀ]

ਕਬਿੱਤ

ਵਰਣ ਸਥਾਨ ਪੁੱਠੇ ਆਦਿ ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਲਿਖ, ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਹੇਠ ਲਘੂ 'ਕੇਹਰਿ ਸੰਵਾਰਦੇ ।
 ਰੱਖੀ ਜਾਓ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਉਤਲਾ ਉਤਾਰ ਸਭ ਬੁਝਵਾਂ ਵਰਣ ਜੇੜ੍ਹਾ ਗੁਰੂ ਸੱਜੇ ਡਾਰ ਦੇ ।
 ਆਦਿ ਮੱਧ ਕਿਸੇ ਭੇਦ ਇਕ ਹੀ ਜਾਂ ਹੋਇ ਗੁਰੂ ਓਸ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਨੂੰ ਪਾਸਾਰਦੇ ।
 ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਆਦਿ ਜੇੜ੍ਹੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਔਣ ਸੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਭੇਦ ਕੋਈ ਏਸ 'ਚ ਵਿਚਾਰਦੇ ॥੫॥

ਇਹਦੇ ੩ ਵਰਣ ਦਾ ਪੁੱਠ ਥਾ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਇਉਂ ਕੀਤਾ :-

ਪਹਿਲੇ ਸਰਬ ਗੁਰੂ (SSS) ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਰੱਖਿਆ, ਫੇਰ ਦੂਜੇ ਲਈ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਹੇਠ ਲਘੂ (।) ਰੱਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ਉਤਲਾ ਹੀ ਉਤਾਰ ਰਖਿਆ ਤਾਂ 'SS।' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ, ਫੇਰ ਅੰਤ ਗੁਰੂ (ਜੋ ਗੱਭੇ ਹੈ) ਹੇਠ ਲਘੂ (।) ਰੱਖਿਆ, ਖੱਬੇ ਨਕਲ (S) ਉਤਾਰੀ, ਸੱਜੇ ਗੁਰੂ ਬੁਝੇ ਵਰਣ ਦਾ ਲਾ ਕੇ 'S।S' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ । ਫੇਰ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਹੇਠ ਲਘੂ (।) ਰੱਖ ਕੇ ਖੱਬੇ (S।) ਉਤਲਾ ਉਤਾਰਕੇ 'S।।' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ, ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਹੇਠ ਲਘੂ (।) ਰੱਖ ਕੇ ਸੱਜੇ ਬੁਝਦੇ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ੨ ਗੁਰੂ (SS) ਰੱਖ ਕੇ '।SS' ਇਹ ਪਵਾਂ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ । ਫੇਰ ੬ਵੇਂ ਦੇ ਲਈ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਹੇਠ ਲਘੂ (।) ਰੱਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ਉਤਲਾ ਹੀ (।S) ਰੂਪ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ '।S।' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ, ਫੇਰ ਅੰਤ ਗੁਰੂ (ਜੋ ਗੱਭੇ ਹੈ) ਹੇਠ ਲਘੂ (।) ਰੱਖਕੇ ਖੱਬੇ ਉਤਲਾ ਲਘੂ (।) ਉਤਾਰ ਕੇ ਸੱਜੇ ਗੁਰੂ ਬੁਝਦਾ) ਪਾ ਕੇ '।।S' ਇਹ ਰੂਪ ੭ਵਾਂ ਬਣਾਇਆ । ਫੇਰ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਹੇਠ ਲਘੂ (।) ਲਿਖਕੇ ਖੱਬੇ

ਉਤਲੇ ਹੀ ਲਘੂ (11) ਉਤਾਰ ਕੇ '111' ਇਹ ੮ਵਾਂ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ੪ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ੧੩ ਰੂਪ ਬਣਾਏ, ਹੋਰ ਭੀ ਏਵੇਂ ਹੀ ਜਾਣੋਂ।

ਅੱਗੇ ਵੰਨਗੀ ਦੇਖੋ ੩-੪ ਵਰਣ ਦੀ :-

SSS	੧	SSSS
SS1	੨	SSS1
S1S	੩	SS1S
S11	੪	SS11
1SS	੫	S1S1
1S1	੬	S1S1
11S	੭	S11S
111	੮	S111
	੯	1SSS
	੧੦	1SS1
	੧੧	1S1S
	੧੨	1S11
	੧੩	11SS
	੧੪	11S1
	੧੫	111S
	੧੬	1111

ਇਹਦੇ ਭੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਆਦਿ ਹੈ ਓਹ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੇ ਅੰਤ ਹੈ, ਜੇਹੜਾ ਇਹਦੇ ਅੰਤ ਹੈ ਉਹਦੇ ਆਦਿ ਹੈ, ਜੈਸੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ੩ ਵਰਣ ਦੇ ੨ ਜੇ ਰੂਪ ਦੇ ਅੰਤ ਲਘੂ ਹੈ, ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਦੇ ਆਦਿ ਲਘੂ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹਦੇ ਥਾਉਂ ਪੁੱਠੇ ਹਨ।

[ਉਤਰਵਾਂ ਵਰਣ ਪੁਠਗੋਣ ਕਰਨ ਰੀਤੀ]

ਕਬਿੱਤ

ਪੁਠਗੋਣ ਵਰਣਾਂ 'ਚਿ ਧਾਰ ਸਭ ਆਦਿ ਲਘੂ ਦੂਜੇ ਰੂਪ 'ਆਦਿ ਲਘੂ' ਪੈਰ ਗੁਰੂ ਡਾਰੀਏ ।
 ਉਤਲਾ ਉਤਾਰ ਸੱਜੇ ਬੁਤੇ ਲਘੂ ਡਾਰ ਖੱਬੇ ਆਦਿ ਅੰਤ ਔਣ ਲਘੂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਖਿਲਾਰੀਏ ।
 ਏਕ ਹੀ ਜਾ ਅੰਤ ਲਘੂ ਓਸ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰੇ ਆਵੇ ਜੇ ਤਾਂ ਮੱਧਿ ਓਸੇ ਹੇਠੋਂ ਵਿਸਤਾਰੀਏ ।
 ਆਦਿ ਅੰਤ ਦੋ ਦੋ ਲਘੂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰੇ ਸਭ ਗੁਰੂ ਔਣ ਪਰ ਪੁਰਣ ਵਿਚਾਰੀਏ ॥੬॥

III	੧	IIII
SII	੨	SIII
ISI	੩	ISII
SSI	੪	SSII
IIS	੫	IIS I
SIS	੬	SIS I
ISS	੭	ISS I
SSS	੮	SSS I
੩ ਵਰਣ	੯	IIIS
	੧੦	SII S
	੧੧	IS I S
	੧੨	SS I S
	੧੩	I I S S
	੧੪	S I S S
	੧੫	I S S S
	੧੬	S S S S

੪ ਵਰਣ

ਇਸ ੩ ਵਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਸਭ ਲਘੂ (III) ਦਾ ਰੱਖ ਕੇ ਦੂਜੇ ਲਈ ਆਦਿ ਲਘੂ ਹੇਠ ਗੁਰੂ (S) ਰੱਖਕੇ ਅੱਗੇ ਉਤਲਾ ਹੀ (II) ਰੱਖ ਕੇ 'SII' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ, ਫੇਰ ਆਦਿ ਲਘੂ (ਜੋ ਗੱਭੇ ਹੈ) ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਰੱਖ ਕੇ ਸੱਜੇ ਉਤਲਾ ਲਘੂ ਪਾ ਕੇ ਬੁੜਦਾ ਲਘੂ (I) ਖੱਬੇ ਪਾ ਕੇ 'IS' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ, ਫੇਰ ਆਦਿ ਲਘੂ ਹੇਠ ਗੁਰੂ (S) ਰੱਖ ਕੇ ਉਤਲਾ ਉਤਾਰ (SI) ਰੱਖ ਕੇ 'SSI' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ, ਫੇਰ ਆਦਿ ਲਘੂ (ਜੋ ਛੇਕੜ ਹੈ) ਹੇਠ ਗੁਰੂ (S) ਰੱਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ਦੇ ਲਘੂ (II) ਬੁੜਦੇ ਰੱਖ ਕੇ 'IIS' ਇਹ ਪਵਾਂ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ। ਫੇਰ ਆਦਿ ਲਘੂ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਰੱਖ ਕੇ ਅੱਗੇ ਓਹੀ ਰੂਪ (IS) ਲਿਖ ਕੇ 'SIS' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਯਾ, ਫੇਰ ਲਘੂ ਹੇਠ (ਜੋ ਗੱਭੇ ਹੈ) ਗੁਰੂ ਰੱਖ ਕੇ ਸੱਜੇ ਉਤਲਾ ਹੀ ਰੂਪ (S) ਲਿਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ਲਘੂ (I) ਪਾ ਕੇ 'ISS' ਇਹ ਸੱਤਵਾਂ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ। ਫੇਰ ਅੱਠਵੇਂ ਲਈ ਆਦਿ ਲਘੂ ਹੇਠ ਗੁਰੂ (S) ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ ੨ ਗੁਰੂ ਉਤਾਰ ਕੇ 'SSS' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਮੁੱਕੀ। ੩ ਵਰਣ ਦੇ ੮ ਰੂਪ ਅਤੇ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ੪ ਵਰਣ ਦੇ ੧੩ ਰੂਪ ਹੋਏ, ਏਵੇਂ ਹੀ ਹੋਰ ਜਾਣੋਂ। ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਜੋ ਛੇਕੜਲਾ ਰੂਪ ਹੈ ਓਹ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੁਠਗੇਣ ਹੈ।

ਉਤਰਵਾਂ ਵਰਣਕ ਦੁਹਰਾ ਪੁੱਠਾ,

ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ

ਕਬਿੱਤ

ਲਘੂ ਧਰ ਆਦਿ ਰੂਪ ਅੰਤ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਭਾਰ ਖਬੇ ਸੇ ਉਤਾਰ ਸੱਜੇ ਬੁੜ ਲਘੂ ਰਾਖੀਏ।
ਆਦਿ ਅੰਤ ਹੋਇ ਲਘੂ ਪਿਛਲੇ ਦੇ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਇਕ ਲਘੂ ਆਦਿ ਪੂਰੇ ਓਸੇ ਤੋਂ * ਅਕਾਖੀਏ।
ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅੰਤ ਤਾਂ ਪਸਾਰੇ ਫਾਫੀ ਲਘੂ ਹੇਠੋਂ ਸਭ ਗੁਰੂ ਔਣ ਜਦੋਂ ਭੇਦ ਅੰਤ ਆਖੀਏ।
ਉਤਲਾ ਸੂਰੂਪ ਆਵੇ ਹੇਠ ਕਵਿ 'ਕੇਹਰਿ' ਸੁ ਬਾਨ ਅਤੇ ਗਿਣਤੀ ਦੁ ਭਾਂਤ ਪੁੱਠ ਚਾਖੀਏ ॥ ੭ ॥

[ਹੇਠਾਂ ੩ ਵਰਣ ਦੀ ਬੰਨਗੀ ਦੇਖੋ]

ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਸਭ ਲਘੂ (III) ਦਾ ਰੱਖ ਕੇ ਅੰਤ ਲਘੂ ਹੇਠ ਗੁਰੂ (S) ਲਿਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ਉਤਾਰ (II) ਉਤਾਰ ਕੇ 'IIS' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਯਾ, ਤਾਂ ਤੀਜੇ ਲਈ ਅੰਤ ਲਘੂ (ਜੋ ਗੱਭੇ ਹੈ) ਹੇਠ ਗੁਰੂ (S) ਰੱਖਕੇ ਖੱਬੇ ਨਕਲ ਉਤਾਰ ਕੇ ਸੱਜੇ ਬੁੜਦਾ ਲਘੂ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ 'IS' ਏਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ। ਏਵੇਂ ਹੀ ਹੋਰ ਜਾਣੋਂ। ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਥਾਉਂ ਅਤੇ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਠੇ ਹਨ।

੧	III
੨	IIS
੩	ISI
੪	ISS
੫	SII
੬	SIS
੭	SSI
੮	SSS

* ਜੇ ਲੋੜ ਹੋਵੇ।

[ਚੜ੍ਹਵਾਂ ਪੁੱਠ ਥਾਉਂ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਤੀ] ਦੋਹਿਰਾ

ਅੰਤ ਲਘੂ ਸਿਰ ਗੁਰ ਧਰੋ ਖੱਬੇ ਨਕਲ ਸਵਾਰ ।

ਬੁੜੇ ਅਗਾੜੀ ਗੁਰ ਧਰੋ ਇਉਂ ਪੁੱਠ ਬਲ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ॥ ੮ ॥

[ਦੇਖੋ ਬੰਨਗੀ ੩ ਵਰਣ ਦਾ ਪੁੱਠ ਥਾਉਂ ਪ੍ਰਸਤਾਰ] :-

ਇਹਦੇ ਵਿਚ ੩ ਵਰਣ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਸਰਬ ਲਘੂ (III) ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ ਅੰਤ ਲਘੂ ਸਿਰ ਗੁਰੂ (S) ਧਰਕੇ ਖੱਬੇ ਹੇਠਲਾ ਹੀ ਰੂਪ (II) ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ 'IIS' ਇਹ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਬਣਿਆ, ਫੇਰ ਅੰਤ ਲਘੂ (ਜੋ ਦੂਜੇ ਥਾਂ ਹੈ) ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਰੱਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ਹੇਠਲਾ ਹੀ (I) ਰੱਖ ਕੇ ਸੱਜੇ ਲਘੂ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ 'IS' ਇਹ ਬਣਾਯਾ । ਫੇਰ ਅੰਤ ਲਘੂ ਸਿਰ ਗੁਰੂ ਰੱਖ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹੇਠਲਾ ਹੀ ਰੂਪ (IS) ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਇਹ 'ISS' ਰੂਪ ਸਿੱਧ ਹੋਯਾ, ਫੇਰ ਲਘੂ ਸਿਰ ਗੁਰੂ (S) ਰੱਖ ਕੇ ਅੱਗੇ ਬੁੜਦੇ ੨ ਲਘੂ (II) ਰੱਖਕੇ 'SII' ਇਹ ਪ ਵਾਂ ਰੂਪ ਬਣਾਯਾ, ਫੇਰ ੬ ਵੇਂ ਲਈ ਅੰਤ ਲਘੂ ਸਿਰ (ਗੁਰੂ S) ਰੱਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ਹੇਠਲਾ

੮	SSS
੭	SSI
੬	SIS
੫	SII
੪	ISS
੩	ISI
੨	IIS
੧	III

'SI' ਇਹ ਰੂਪ ਰੱਖ ਕੇ 'SIS' ਇਹ ਬਣਾਯਾ, ਫੇਰ ਲਘੂ ਉਤੇ (ਜੋ ਗੱਭੇ ਹੈ) ਗੁਰੂ ਰੱਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ਗੁਰੂ (S) ਹੀ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਬੁੜਦਾ ਲਘੂ (I) ਪਾ ਕੇ 'SSI' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਯਾ, ਫੇਰ ਅੰਤ ਲਘੂ ਸਿਰ ਗੁਰੂ ਰੱਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ੨ ਗੁਰੂ ਲਿਖ ਕੇ 'SSS' ਇਹ ਰੂਪ ਅੱਠਵਾਂ ਬਣਾਯਾ, ਏਵੇਂ ਹੀ ਹੋਰ ਜਾਣੋ ।

[ਚੜ੍ਹਵਾਂ ਪੁੱਠ ਗੇਣ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਕਰਨ ਰੀਤੀ] ਦੋਹਿਰਾ

ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਸਿਰ ਲਘੂ ਧਰੋ ਅੱਗੇ ਨਕਲ ਕਰੇਹਿ ।

ਬੁੜੇ ਪਿਛਾੜੀ ਗੁਰ ਕਰੋ ਉਲਟ ਗੇਣ ਕਰ ਲੇਹਿ ॥ ੯ ॥

[ਬੰਨਗੀ ਦੇਖੋ ੩ ਵਰਣ ਦੀ, ਪੁੱਠ ਗਿਣਤੀ ਦੀ]

ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਸਭ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਕਰਕੇ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਸਿਰ ਲਘੂ ਧਰਕੇ ਅੱਗੇ ਓਹੀ ਰੂਪ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ 'ISS' ਇਹ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਬਣਾਯਾ, ਫੇਰ ਆਦਿ ਗੁਰੂ (ਜੋ ਗੱਭੇ ਹੈ) ਉੱਤੇ ਲਘੂ ਰੱਖ ਕੇ ਸੱਜੇ ਅਗਲਾ ਹੀ ਰੂਪ (S) ਰੱਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ਗੁਰੂ ਪਾਯਾ ਤਾਂ ਇਹ 'SIS' ਤੀਜਾ ਰੂਪ

੮	III
੭	SII
੬	ISI
੫	SSI
੪	IIS
੩	SIS
੨	ISS
੧	SSS

ਬਣਾਯਾ, ਫੇਰ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਉਤੇ ਲਘੂ ਰੱਖ ਕੇ ਅੱਗੇ ਹੇਠਲਾ ਹੀ ਰੂਪ ਰੱਖ ਕੇ '।।S' ਇਹ ਚੌਥਾ ਰੂਪ ਬਣਾਯਾ, ਏਵੇਂ ਹੀ ਹੋਰ ਜਾਣੋਂ ।

[ਚੜ੍ਹਵੇਂ ਦੀ ਦੂਹਰੀ ਪੁੱਠੀ ਕਰਨ ਰੀਤੀ] ਦੋਹਿਰਾ

ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਸਿਰ ਲਘੂ ਧਰੋ ਖੱਬੇ ਨਕਲ ਸੁਜਾਨ ।

ਬੁੜੇ ਅਗਾੜੀ ਗੁਰੂ ਧਰੋ ਦੂਹਰੀ ਉਲਟ ਪਛਾਨ ॥ ੧੦ ॥

[ਦੇਖੋ ਬੰਨਗੀ ੩ ਵਰਣ ਦੀ ਦੂਹਰੀ ਪੁੱਠੀ]

ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਹੇਠ ਵਲੋਂ ਪਹਿਲਾ ਰਤ ਸਰਬ ਗੁਰੂ (SSS) ਦਾ ਰੱਖਿਆ, ਫੇਰ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਸਿਰ ਲਘੂ ਧਰਕੇ ਖੱਬੇ ਨਕਲ ਹੀ (SS) ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ (SSI) ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਯਾ, ਫੇਰ ਅੰਤ ਗੁਰੂ (ਜੋ ਗੱਭੇ ਹੈ) ਉਤੇ ਲਘੂ ਲਾ ਕੇ ਖੱਬੇ ਹੇਠਲਾ ਹੀ ਗੁਰੂ (S) ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਬੁੜਦਾ ੧ ਗੁਰੂ ਸੱਜੇ ਪਾਕੇ (SIS) ਇਹ ਤੀਜਾ ਰੂਪ ਬਣਾਯਾ, ਫੇਰ ਚੌਥੇ ਲਈ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਉਤੇ ਲਘੂ (।) ਲਾ ਕੇ ਖੱਬੇ ਹੇਠਲਾ ਹੀ (SI) ਰੂਪ ਲਿਖ ਕੇ (SII) ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਯਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅੱਗੇ ਜਾਣੇ । ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਨਾਲੇ ਤਾਂ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੁੱਠੀ ਹੈ, ਨਾਲੇ ਥਾਉਂ ਪਹਿਲੀ ਨਾਲੋਂ ਪੁੱਠੇ ਹਨ ।

੮	।।।
੭	।।S
੬	।S।
੫	।SS
੪	S।।
੩	S।S
੨	SSI
੧	SSS
੩ ਵਰਣ	

॥ਇਤੀ ਵਰਣ ਪ੍ਰਸਤਾਰ॥

(੨) ਵਰਣ ਸੰਖਿਆ ਲੱਛਣ ।

ਗਦੜ - ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਹੀ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ (ਅਰਥਾਤ ਐਨੇ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਐਨੇ ਰੂਪ ਹਨ) ਮਲੂਮ ਹੋਵੇ ਉਹ ਵਰਣ ਸੰਖਿਆ ਹੈ ।

[ਰੀਤੀ] ਦੋਹਿਰਾ

ਉਸਤੋ ਪਹਿਲੇ ਵਰਣ ਦੀ ਛੰਦ ਸੰਖਿਆ ਜੋਇ ।

ਓਦੂੰ ਦੂਣੀ ਸੰਖਿਆ ਇਸ਼ਟ ਵਰਣ ਦੀ ਹੋਇ ॥ ੧੧ ॥

[ਹੇਠ ਬੰਨਗੀ ਦੇਖੋ ਕੋਠੇ]

ਵਰਣ	੧	੨	੩	੪	੫	੬	੭	੮	੯	੧੦	੧੧
ਰੂਪ	੨	੪	੮	੧੬	੩੨	੬੪	੧੨੮	੨੫੬	੫੧੨	੧੦੨੪	੨੦੪੮

ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਕੋਠੇ ੧ ਵਰਣ ਦੇ ੨ ਰੂਪ ਹਨ, ਤਾਂ ੨ ਦੇ (੨×੨) ੪ ਹਨ, ੩ ਦੇ ੮ ਹਨ, ੪ ਵਰਣ ਦੇ ੧੬ ਹਨ, ਏਵੇਂ ਹੀ ਹੋਰ ਜਾਣੋਂ ।

(੨) ਰੀਤੀ । ਦੋਹਰਾ

ਵੰਡ ਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਗੁਣ ਸੋਲ੍ਹੇ ਲਭਯ ਸਮਾਨ ।

ਬਚਿਆਂ ਦੁਣੇ ਫੇਰ ਗੁਣ ਵਰਣ ਸੰਖਿਆ ਆਨ ॥ ੧੨ ॥

[ਦੇਖੋ ਕੋਠਾ ੧੦-੧੬ ਵਰਣ ਦੀ ਭੇਦ ਸੰਖਿਆ ਦਾ]

੧੦	੧੦=੨ ਬਾਕੀ ੨ = ੧੬×੧੬×੪ (੨ ਰਹੇ ਦੀ ਸੰਖਿਆ)
ਵਰਣ	੪
	੧੦੨੪ ਉੱਤ
੧੬	੧੬ = ੪ = ੧੬ × ੧੬ × ੧੬ × ੧੬ = ੪੦੯੬ ਉੱਤ
ਵਰਣ	੪

ਇਹਦੇ ਵਿਚ ੧੦ ਵਰਣ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਇਉਂ ਕੱਢੀ ਕਿ ੧੦ ਨੂੰ ੪ ਉਤੇ ਵੰਡਿਆ ਤਾਂ ੨ ਲਭਯ ਆਏ ੨ ਪਿਛੇ ਰਹੇ, ਫੇਰ ਦੋ ਸੋਲ੍ਹੇ (ਲਭਯ ਜਿੰਨੇ) ਆਪੇ ਵਿਚ ਗੁਣੇ ਤਾਂ ੨੫੬ ਹੋਏ, ਫੇਰ ਇਹਦੇ ਨਾਲ (ਦੋ ਪਿਛੇ ਰਹੇ ਦੀ ਸੰਖਿਆ) ੪ ਨੂੰ ਗੁਣਿਆਂ ਤਾਂ ੧੦੨੪ ਉਤਰ ਹੈ । ਏਵੇਂ ਹੀ ਸੋਲਾਂ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ੪ ਉਤੇ ਵੰਡਿਆ ੪ ਲਭਯ ਆਏ ਤਾਂ ੪ ਵਾਰ ਸੋਲ੍ਹੇ ਆਪੇ ਵਿਚੀ ਗੁਣੇ ਸੋ ੪੦੯੬ ਉਤ੍ਰ ਆਯਾ ।

ਸੂਚਨਾ - ਇਹ ਗੱਲ ਯਾਦ ਰੱਖੋ ਕਿ ਇਹ ਕ੍ਰਿਯਾ ਤਾਂ ਕਰਨੀ ਜਦ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ੪ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਹੋਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ੪ ਤੱਕ ਦਾ ਐਵੇਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਏਦੂੰ ਉਲਟ "ਐਨੀ ਬ੍ਰਿਤ ਸੰਖਿਆ ਕਿੰਨੇ

ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਹੈ" ? ਦੇ ਉਤ੍ਰ ਦੀ ਰੀਤੀ

ਦੋਹਰਾ

ਬਾਰੰਬਾਰ ਬ੍ਰਿਤਾਂਗ ਨੂੰ ਦੋ ਤੇ ਵੰਡ ਮੁਕਾਇ ।

ਜਿੰਨੀ ਵਾਰਾਂ ਵੰਡੀਏ ਓਨੇ ਵਰਣ ਬਤਾਇ ॥ ੧੩ ॥

[ਬੰਨਗੀ]

੧੨੮ ਸੰਖਿਆ	$\frac{੧੨੮}{੨} = \frac{੬੪}{੨} = \frac{੩੨}{੨} = \frac{੧੬}{੨} = \frac{੮}{੨} = \frac{੪}{੨} = \frac{੨}{੨} = ੦ = ੭$ ਉਤ੍ਰ
੫੧੨ ਸੰਖਿਆ	$\frac{੫੧੨}{੨} = \frac{੨੫੬}{੨} = \frac{੧੨੮}{੨} = \frac{੬੪}{੨} = \frac{੩੨}{੨} = \frac{੧੬}{੨} = \frac{੮}{੨} = \frac{੪}{੨} = \frac{੨}{੨} = ੦ = ੯$ ਉਤ੍ਰ

ਇਹਦੇ ਵਿਚ ੧੨੮ ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਵਰਣ ਇਉਂ ਕੱਢੇ । ੧੨੮ ਨੂੰ ੨ ਤੇ ਵੰਡਿਆ ੬੪ ਰਹੇ, ਫੇਰ ੨ ਤੇ ਵੰਡਿਆ ੩੨ ਰਹੇ । ਫੇਰ ੨ ਤੇ ਵੰਡਿਆ ੧੬ ਰਹੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀ ਸੰਖਿਆ ਮੁਕਾਈ ਤਾਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ੭ ਵਾਰ ਵੰਡ ਪਈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਤਰ ੭ (ਵਰਣ) ਆਏ, ਏਵੇਂ ਹੀ ੫੧੨ ਸੰਖਿਆ ਦੇ ੯ ਵਰਣ (ਉਤ੍ਰ) ਆਏ ।

ਸਮੁਚਜ - ਇਕ ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਸਭ ਵਰਣ ਤੱਕ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕੱਢਣ ਦੀ ਰੀਤੀ ।

ਦੋਹਰਾ

* ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅੰਗ ਬ੍ਰਿਤਾਂਗ ਨੂੰ ਦੂਣਾ ਕਰ ਦੋ ਕੱਟ ।

ਇਕ ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਓਸ ਤਕ ਸਰਬ ਸੰਖਿਆ ਖੱਟ ॥ ੧੪ ॥

[ਦਿਖੇ ਬੰਨਗੀ ੫ ਅਤੇ ੭ ਵਰਣ ਤੱਕ ਸਭ ਦੀ ਸੰਖਿਆ]

੫ ਵਰਣ ਤੱਕ	੫ ਦੀ ਬ੍ਰਿਤ ਸੰਖਿਆ = $੩੨ \times ੨ = ੬੪ - ੨ = ੬੨$ ਉਤ੍ਰ
੭ ਵਰਣ ਤੱਕ	੭ ਦੀ ਬ੍ਰਿਤ ਸੰਖਿਆ = $੧੨੮ \times ੨ = ੨੫੬ - ੨ = ੨੫੪$ ਉਤ੍ਰ

ਇਹਦੇ ਵਿਚ ੫ ਵਰਣ ਦੀ ਸਭ ਸੰਖਿਆ ਇਉਂ ਕੱਢੀ ਕਿ ੫ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ੧੨੮ ਹੈ ਉਹਨੂੰ ਦੂਣਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ੨੫੬ ਹੋਏ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ੨ ਘਟਾਏ ਤਾਂ ੨੫੪ ਉਤ੍ਰ ਆਏ, ਏਵੇਂ ਹੀ ਵਰਣ ਦੀ ਜਾਣੋਂ ।

* ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅੰਗ ਬ੍ਰਿਤਾਂਗ ਤਤਪੁਰਖ ਸਮਾਸ ਹੈ (ਭਾਵੇਂ ਦੀਰਘ ਹੀ ਹੈ) ਇਹਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅੰਗ ਦੀ ਬ੍ਰਿਤ ਸੰਖਿਆ ਹੈ ।

(੩) ਵਰਣ ਸੂਚੀ ਵਰਣਨ ਲੱਛਣ

ਗਦਯ - ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣ ਬ੍ਰਿਤ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਵਿਚ ਆਦਿ ਅੰਤ ਲਘੂ ਆਦਿ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਆਦਿਕ ਦੀ ਸੰਖਿਆ (ਗਿਣਤੀ) ਜਾਣੀ ਜਾਏ ਉਹ ਸੂਚੀ ਹੈ ।

ਦੇਖੋ ਕੌਨਾ ੩ ਵਰਣ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਾ

	ਆਦਿ ਅੰਤ ਲਘੂ	ਆਦਿ ਲਘੂ ਅੰਤ ਲਘੂ	
੩ ਵਰਣ ਦੀ ਸੂਚੀ	੨	੪	੮ ਸੂਬ ਸੰਖਯਾ
	ਆਦਿ ਅੰਤ ਗੁਰੂ	ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਅੰਤ ਗੁਰੂ	

[ਰੀਤੀ]

ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਇਉਂ ਕੀਤਾ, ਤਿੰਨ ਲੰਮੇ ਕੋਠੇ *ਬਣਾਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ੨-੪-੮ ਅੰਗ ਲਿਖੇ, ਫਿਰ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਮਲੂਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਕੋਠੇ ਦੇ ਅੰਗ ਤਾਂ ੩ ਦੀ ਬ੍ਰਿਤ ਸੰਖਿਆ ਹੈ ਉਹ ਤੇ ਖੱਬੇ ਕੋਠੇ ਦੇ ਅੰਗ ਜਿੰਨੇ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਆਦਿ ਅਤੇ ਅੰਤ ਲਘੂ ਹੈਨ ਐਨਿਆਂ ਦੇ ਹੀ ਆਦਿ ਅਤੇ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਹੈ, ਉਹ ਤੇ ਖੱਬੇ ਕੋਠੇ ਦੇ ਅੰਗ ਜਿੰਨੇ ਭੇਦਾਂ (੨) ਦੇ ਆਦਿ ਅੰਤ ਲਘੂ ਹੈ, ਅਤੇ ਓਨਿਆਂ ਦੇ ਹੀ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਹੈ । ਦੇਖੋ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਵਿਚੋਂ ।

੧	SSS
੨	ISS
੩	SIS
੪	IIS
੫	SSI
੬	ISI
੭	SII
੮	III

॥ਇਤੀ ਵਰਣ ਸੂਚੀ ॥

੪ ਵਰਣ ਪਾਤਾਲ ਵਰਣਨ ਲੱਛਣ ।

ਗਦਯ - ਹਰੇਕ ਵਰਣ ਬ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਖਿਆ ਭੇਦਾਂ ਵਿਚ ਲਘੂ ਆਦਿ ਲਘੂ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਅੰਤ ਸਰਬ ਗੁਰੂ ਸਰਬ ਕਲਾ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਹੋਵੇ ਉਹ ਵਰਣ ਪਾਤਾਲ ਹੈ ।

[ਰੀਤੀ] ਦੇਹਿਰਾ

ਆਦਿ ਵਰਣ ਫਿਰ ਭੇਦ ਲਿਖ ਅਧਕਤ ਤੀਜੀ ਪਾਲ ।

ਪਹਿਲੀ ਤੀਜੀ ਗੁਣ ਕਰੇ ਚੌਥੀ ਪਾਲ ਪਾਤਾਲ ॥ ੧੫ ॥

* ੩ ਵਰਣ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣੋਣ ਲਈ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ੮ ਤੱਕ ਅੰਗ ਲਿਖੇ ।

[ਦੇਖੋ ਬੰਨਗੀ ਪ ਵਰਣ ਦਾ ਪਾਤਾਲ]

੧	੨	੩	੪	੫	ਵਰਣ ਸੰਖਿਆ
੨	੪	੮	੧੬	੩੨	ਬ੍ਰਿਤ ਸੰਖਿਆ
੧	੨	੪	੮	੧੬	ਲਘੂ ਆਦਿ ਲਘੂ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਅੰਤ
੧	੪	੧੨	੩੨	੮੦	ਸਰਬ ਲਘੂ ਸਰਬ ਗੁਰੂ

ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਪਾਲ ਵਿਚ ਵਰਣ, ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਤ ਸੰਖਿਆ, ਤੀਜੀ ਵਿਚ ਏਦੂੰ ਅਧਕਤੀ ਅੰਗ, ਚੌਥੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਪਾਲ ਦੇ ਅੰਗ ਗੁਣ ਗੁਣ ਕੇ ੧-੪-੧੨-੩੨-੮੦ ਲਿਖੇ। ਇਹਨਾਂ ਪਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਫਲ ਜਾਣੋ ਜੋ ਛੇਕਤਲੇ ਕੋਠਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਗਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

॥ਇਤੀ॥

(੫) ਵਰਣ ਉਦਿਸ਼ਟ ਸਿੱਧਾ ਵਰਣਨ ਲੱਛਣ

ਗਦਜ - ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਆਹ ਰੂਪ 'ਵਰਣ ਪ੍ਰਸਤਾਰ' ਵਿਚ ਫਲਾਨਾ ਹੈ ਉਹ ਵਰਣ ਉਦਿਸ਼ਟ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

[ਰੀਤੀ] ਦੋਹਿਰਾ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਭੇਦ ਦੇ ਸਿਰ ਧਰੋ ਸੂਚੀ ਦੇ ਅਰਧੰਗ ।

ਲਘੂ ਸਿਰ ਅੰਗ ਨਯੋਗ ਵਿਚ ਜੋੜੋ * ਉਦੰਗ ॥ ੧੬ ॥

ਅਰਥ - ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਭੇਦ ਦੇ ਉਤੇ ਸੂਚੀ ਦੇ ਅੱਧੇ ਅੰਗ ਸਣੇ ੨ ਲਿਖੋ, ਫਿਰ ਲਘੂ ਦੇ ਸਿਖਰ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ੧ ਹੋਰ ਜੋੜੋ ਉਹ ਅੰਗ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਊਗਾ।

੪	੧ ੨ ੪ ੮	ਉਤ੍ਰ	੫	੧ ੨ ੪ ੮ ੧੬	ਉਤ੍ਰ
ਵਰਣ	S S S		ਵਰਣ	S S	
	= ੨ + ੧ =	੩		= ੧+੨+੮+੧ =	੧੨ਵਾਂ
		ਤੀਜਾ			

* ਅੰਗ ਉਦਯ ਹੋਊਗਾ।

ਇਹਦੇ ਵਿਚ ੪ ਵਰਣ 'S | SS' ਇਸ ਰੂਪ ਦਾ ਉਦਿਸ਼ਟ ਇਉਂ ਕਵਿਆ :-

ਇਸ ਦੇ ਉਤੇ ਸੂਚੀ ਦੇ ਅੱਧੇ ਅੰਗ ੧-੨-੪-੮ ਸਣੇ ਹਰੇਕ ਵਰਣ ਉਤੇ ਲਾਏ ਤਾਂ ਲਘੂ ਦੇ ਸਿਰ ਇਕੋ ਹੀ ਅੰਗ ਜੋੜ ਹੈ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ੧ ਜੋੜਿਆ ਤਾਂ ੩ ਹੋਏ ਸੋ ਇਹ ਤੀਜਾ ਰੂਪ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ ਵਰਣਾਂ ਦਾ '।S।S' ਆਹ ਰੂਪ ਲਿਖ ਕੇ ਸੂਚੀ ਦੇ ਅੱਧੇ ਅੰਗ ਲਿਖ ਕੇ ਲਘੂ ਦੇ ਸਿਖਰ ਅੰਗ (੧,੨,੮) ਵਿਚ ੧ ਜੋੜ ਕੇ ੧੨ਵਾਂ ਰੂਪ ਨਿਸਚੈ ਕੀਤਾ ।

੨ ਦੂਜੀ ਰੀਤੀ

ਆਦਿ ਜਿਵੇਂ ਅਧ ਭੇਦ ਲਿਖ ਗੁਰ ਸਿਰ ਅੰਗਾਂ ਜੋੜ ।

ਸਭ ਸੰਖਯਾ 'ਚੋਂ ਕੱਟਕੇ ਵਰਣੋ ਦਿਸ਼ਟ ਨਿਚੋਣ ॥ ੧੭ ॥

[ਦੇਖੋ ਵੰਨਗੀ ਪ ਤੇ ੬ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦੀ]

ਏਸ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਪ ਵਰਣ ਦੇ 'S | S | S' ਐਸ ਰੂਪ ਦਾ ਉਦਿਸ਼ਟ ਐਉਂ ਕੱਵਿਆ ਕਿ ਰੂਪ ਲਿਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਅੱਗੇ ਵਾਂਗ ੧-੨-੪-੮-੧੬ (ਸੂਚੀ ਦੇ ਅਧ ਅੰਗ) ਲਿਖ ਕੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ੧-੪-੧੬ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਪ ਵਰਣ ਦੀ ਬ੍ਰਿੱਤ ਸੰਖਿਆ '੩੨' ਵਿਚੋਂ ਘਟਾਯਾ ਤਾਂ (੩੨-੨੧=) ੧੧ਵਾਂ ਰੂਪ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ, ਏਵੇਂ ਹੀ ੬ ਵਰਣ ਦਾ ਜਾਣੋਂ ।

ਪ	੧ ੨ ੪ ੮ ੧੬	ਉਤ੍ਰ	੬	੧ ੨ ੪ ੮ ੧੬ ੩੨	ਉਤ੍ਰ
ਵਰਣ	S S S		ਵਰਣ	S S S	
	੧+੪+੧੬=੨੧			੧+੪+੮=੧੩	
	= ਪ ਦੀ ਸੰਖਿਆ			੬੪(੬ਵਰਣ ਦੀ	
	੩੨-੨੧ =	੧੧		ਸੰਖਿਆ)-੧੩ =	੫੧

[ਤੀਜੀ ਰੀਤੀ] ਕਾਲਿਕਾ ਛੰਦ

ਸਾਜ ਰੂਪ ਹੋਇ ਐਸ ਭਾਂਤ ਅੰਗ ਧਾਰੀਯੇ ।

ਅੰਤਲੇ ਲਘੂ ਦੁਅੰਗ ਦੂਣ ਫੇਰ ਡਾਰੀਯੇ ।

ਹੋ * ਲਘੂ ਉਰੇ ਗੁਰੂ ਦੁਣਾਇ ਇਕ ਕੱਟ ਲੈ ।

ਅੰਤ ਅੰਗ ਖਾਇ ਜੋ ਉਦਿਸ਼ਟ ਉਤ੍ਰੁ ਖੱਟ ਲੈ ॥੧੮॥

* ਜੇ ਲਘੂ ਤੋਂ ਉਰੇ ਗੁਰੂ ਹੋਵੇ ।

ਦੇਖੋ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ੪-੫-੬ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ

੪ ਵਰਣ	੧੧ ੬ ੩ ੨ $S S $	ਉੱਤ੍ਰ ੧੧ਵਾਂ
੫ ਵਰਣ	੫ ੩ ੨ $S S S S =$	੫ਵਾਂ
੬ ਵਰਣ	੪੬, ੨੩, ੧੨, ੬, ੩, ੨ $ S S $	੪੬ਵਾਂ

੪ ਵਰਣ ਦੇ 'S|S|' ਐਸ ਰੂਪ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਐਉਂ ਮਲੂਮ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਭੇਦ ਲਿਖੇ ਫੇਰ ਅੰਤ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਲਘੂ ਹੈ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ੨ ਦਾ ਅੰਕ ਲਿਖ ਕੇ ਉਰਲੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਤੇ (੨×੨-੧) ੩ ਲਿਖਿਆ, ਫੇਰ ੩ ਨੂੰ ਦੂਣਾ ਕਰਕੇ (੬) ਉਰਲੇ ਲਘੂ ਸਿਰ ਲਿਖਿਆ, ਫੇਰ ੬ ਨੂੰ ਦੂਣਾ ਕਰਕੇ ਤੇ ਇਕ ਘਟਾ ਕੇ ਉਰਲੇ ਗੁਰੂ ਉਤੇ ੧੧ ਲਿਖੇ, ਏਹ ਛੇਕੜਲਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹੈ, ਇਹੀ ਉੱਤਰ ਹੈ। ੫ ਵਰਣ ਦੇ 'SS|SS' ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਲਘੂ' ਅੰਤ ਵੱਲੋਂ ਤੀਜੇ ਥਾਉਂ ਹੈ ਇਹਦੇ ਉਤੇ ਹੀ ਕ੍ਰਿਆ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਅਰਥਾਤ ੨ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ੩ ਨੂੰ ਦੂਣਾ ਕਰਕੇ ੧ ਘਟਾ ਕੇ ਉਰਲੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿਰ ੫ ਲਿਖੇ, ਏਹੀ ਛੇਕੜਲਾ ਅੰਗ ਹੈ, ਸੋ ਉਤਰ ਹੈ। ਏਵੇਂ ਹੀ ਹੋਰ ਜਾਣੋਂ।

[ਪੁੱਠ ਬਾਨ ਉਦਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਵੰਗ] ਦੋਹਿਰਾ

ਅੱਧ ਭੇਦ ਪੁੱਠ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ, ਤੇ, ਲਘੂ ਸਿਖਰਲੇ ਜੋੜ।

ਜੋੜ ਇੱਕ ਫਿਰ ਉਲਟ ਬਲ ਉਤ੍ਰ ਉਦਿਸ਼ਟ ਨਿਚੋੜ ॥੧੯॥

ਦੇਖੋ ਵੰਨਗੀ ੪-੫ ਵਰਣ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਦੀ :-

੪ ਵਰਣ	੮ ੪ ੨ ੧ $ S = ੧+੪+੮+੧=$	ਉੱਤ੍ਰ ੧੪ਵਾਂ
੫ ਵਰਣ	੧੬ ੮ ੪ ੨ ੧ $ S S = ੧+੮+੧੬+੧=$	ਉੱਤ੍ਰ ੨੬ਵਾਂ

ਏਸਦੇ ੪ ਵਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਇਉਂ ਕੱਢੀ ਕਿ ਭੇਦ ਦੇ ਉਤੇ ਨਾਲੋਂ ਅੱਧ ਅੰਗ ਪੁੱਠੇ ਲਾ ਕੇ '੮੪੨੧'

॥੬॥ ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ, ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਲਘੂਆਂ ਦੇ ਸਿਖਰ ੧-੪-੮ ਹਨ, ਇਹਨਾ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਲੋਂ ੧ ਜੋੜਿਆ ਤਾਂ ੧੪ ਹੋਏ ਸੋ ੧੪ਵਾਂ ਹੈ । ਇਵੇਂ ਹੀ ਹੋਰ ਜਾਣੋਂ ।

[ਪੁੱਠ ਗੇਣੋਂ ਦਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਰੀਤੀ] ਦੋਹਰਾ

ਅੱਧ ਭੇਦ ਲਿਖ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਿਖਰਲੇ ਜੋੜ ।
ਜੋੜ ਇੱਕ ਪੁਠ ਗਿਣਨ ਸੋ ਉਤ੍ਰ ਉਦਿਸ਼ਟ ਨਿਚੋੜ ॥੨੦॥

ਦੇਖੋ ਬੰਨਗੀ ੪-੫ ਵਰਣ ਦੀ

੪	੧ ੨ ੪ ੮	ਉਤ੍ਰ
ਵਰਣ	$1 S S S = ੮+੪+੨+੧ =$	੧੫ਵਾਂ
੫	੧ ੨ ੪ ੮ ੧੬	
ਵਰਣ	$1 S 1 S S = ੧੬+੮+੨+੧ =$	੨੭ਵਾਂ

'੧੨੪੮'

ਚਾਰ ਵਰਣ ਦੇ ਲਈ $1 S S S$ ਆਹ ਰੂਪ ਬਣਾ ਕੇ ਗੁਰੂਆ ਦੇ ਸਿਖਰ ੮-੪-੨ ਜੋੜਕੇ ੧ ਆਪਣੀ ਵਲੋਂ ਜੋੜਿਆ = ' $1 S S S$ ' ਇਹ ਰੂਪ ੧੫ ਹੋਇਆ, ਇਵੇਂ ਹੀ ੫ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ' $1 S 1 S S$ ' ਇਹ ਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਝਿਆ ਕਿ

'੧੨੪੮ ੧੬'

ਸੂਚੀ ਦੇ ਅੱਧ ਅੰਗ ਲਾ ਕੇ $1 S 1 S S$ ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿਖਰਲੇ ੧੬-੮-੨ ਜੋੜਕੇ ੧ ਵਿੱਚ ਜੋੜਿਆ ਤਾਂ ੨੭ ਵਾਂ ਰੂਪ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ।

[ਦੁਹਰਾ ਪੁੱਠਾ ਉਦਿਸ਼ਟ, ਰੀਤੀ] ਦੋਹਰਾ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਰੂਪ ਤੇ ਅੰਗ ਅਧ ਪੁੱਠੇ ਗੁਰ ਸਿਰ ਜੋੜ ।
ਜੋੜ ਇੱਕ ਫਿਰ ਦੁਹਰਾ ਪੁੱਠੋਦਿਸ਼ਟ ਨਿਚੋੜ ॥੨੧॥

ਦੇਖੋ ਬੰਨਗੀ ੪ ਵਰਣ ਦੇ 'S S | S' ਇਸ ਰੂਪ ਦੀ :-

੪	੮. ੪. ੨. ੧	ਉਤ੍ਰ ੧੪ ਵਾਂ
ਵਰਣ	S S S = ੧+੪+੮+੧ =	

ਇਹਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਸੂਚੀ ਦੇ ਅੱਧੇ ਅੰਗ ਲਿਖਕੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਿਖਰਲੇ ੧+੪+੮ ਜੋੜਕੇ ੧ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਜੋੜਿਆ ਤਾਂ ੧੪ਵਾਂ ਰੂਪ ਕੱਢਿਆ ।

(੬) ਵਰਣ ਨਸ਼ਟ ਵਰਣਨ । ਲੱਛਣ

ਗੱਦਯ - ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਮਲੂਮ ਹੋਵੇ ਕਿ ਵਰਣ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਫਲਾਣੀ ਗਿਣਤੀ (ਪਵੀ ੬ਵੀਂ) ਦਾ ਰੂਪ ਇਹ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਸਿੱਧੀ ਰੀਤੀ । ਕੁੰਡਲੀਆ

ਧਰੀਏ ਲਘੁ ਵਿਚਾਰ ਸਭ ਇੱਛਤ ਵਰਣ ਸਮਾਨ ।
 ਸਿਰ ਸੂਚੀ ਅਧ ਅੰਗ ਫਿਰ, ਫਾਡੀ ਦੂਣੇ ਠਾਨ ।
 ਫਾਡੀ ਦੂਣੇ ਠਾਨ ਓਸ 'ਚੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਘਟਾਵੇ ।
 ਪਿੱਛੇ ਰਹੇ ਜੁ ਅੰਗ ਲਘੁ ਸਿਖਰੰਗ ਸਮਾਵੇ ।
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੇਠਲੀ ਮੱਤ ਸਰਬ ਨੂੰ ਦੀਰਘ ਕਰੀਏ ।
 ਵਰਣ ਨਸ਼ਟ ਜੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸੁ ਲਿਖ ਉੱਤਰ ਧਰੀਏ ॥ ੨੨ ॥

ਦੇਖੋ ਵੰਨਗੀ ੫ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ੮ਵੇਂ ਰੂਪ ਦੀ :-

	੧.੨.੪.੮.੧੬ = ੧੬×੨=੩੨
੫	= ੩੨-੮=੨੪= ' S S' ਉਤ੍ਰ
ਵਰਣ	SS = ੨੪ ਜੋੜ ਹੈ ੮ ਤੇ ੧੬ ਦਾ

ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ੫ ਲਘੁ ਪਹਿਲੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸਦੇ ਉੱਤੇ ਸੂਚੀ ਦੇ ਅੱਧੇ ਅੰਗ ਲਿਖੇ ਤਾਂ ਛੇਕੜਲਾ ਅੰਗ ੧੬ ਹੈ, ਇਹਨੂੰ ਦੂਣਾ ਕਰਕੇ (੩੨) ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅੰਗ (੮) ਘਟਾਇਆ ਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ੨੪ ਰਹੇ, ਹੁਣ ਦੇਖਿਆ ਕਿ '੨੪ ਅੰਗ' ਲਘੂਆਂ ਦੇ ਸਿਖਰਲੇ ਕੇਹੜੇ ਕੇਹੜੇ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਜੋੜ ਹੈ ? ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਠੀਕ ਜੋੜ ੮ ਅਤੇ ੧੬ ਅੰਗ ਦਾ ਹੀ ਹੈ । ਸੋ ੮ ਅਤੇ ੧੬ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਦੀਰਘ ਕਰਿਆ ਤਾਂ '|||SS' ਇਹ ਰੂਪ ੮ ਵਾਂ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ।

ਦੂਜੀ ਰੀਤੀ, ਦਵੈਯਾ

ਜਿਤਨੇ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਚਹੇ ਲਘੂ ਉਤਨੇ ਲਾਵੇ ।
 ਅਧੇ ਸੂਚੀ ਲਾ ਕੇ ਪੂਰਨ, ਅੰਗੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਘਟਾਵੇ ।
 ਬਚਦੇ ਤੋਂ ਜੋ ਖੱਬੇ ਘਟਦੇ, ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਸਭੇ ਘਟਾਲੇ ।
 ਘਟਦੇ ਅੰਗ ਤਲੇ ਗੁਰ ਕਰਦੇ, ਐਸੇ ਨਸ਼ਟ ਸੁਖਾਲੇ ॥੨੩॥

ਦੇਖੋ ਵੰਨਗੀ ਪ ਵਰਣ ਦੇ ੬ ਵੇਂ ਰੂਪ ਦੀ :-

ਪ	੧.੨.੪.੮.੧੬	
ਵਰਣ		ਉਤ੍ਰ
ਦਾ	$S \ SS = ੩੨-੬=੨੬$	
ਛੇਵਾਂ	$= ੨੬-੧੬=੧੦, ੧੦-੮=੨, ੨-੨=੦=$	$ S SS$

ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਵਰਣਾਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਲਘੂ ਰੇਖਾਂ ਲਿਖਕੇ ਉਤੇ ਸੂਚੀ ਦੇ ਅੱਧੇ ਅੰਗ ਲਾ ਕੇ ਛੇਕੜਲੇ ਅੰਗ '੩੨' ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂਗ '੬' ਘਟਾਏ ਤਾਂ ੨੬ ਰਹੇ ਫੇਰ, ੨੬ ਵਿਚੋਂ ੧੬ ਘਟਾਏ ਤਾਂ ੧੦ ਰਹੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ (੧੬) ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਨੂੰ ਦੀਰਘ ਕੀਤਾ, ਫੇਰ ੧੦ ਵਿਚੋਂ ੮ ਘਟਾਏ ਤਾਂ ੨ ਰਹੇ, ੮ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਨੂੰ ਦੀਰਘ ਕੀਤਾ, ਫੇਰ ੨ ਵਿਚੋਂ ੨ ਘਟਾ ਕੇ ਉਹਦੇ ਹੇਠਲਾ ਦੀਰਘ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ '|S|SS' ਇਹ ਰੂਪ ਸਿੱਧ ਹੋਯਾ ।

ਤੀਜੀ ਨਸ਼ਟ ਰੀਤੀ (ਦੋਹਿਰਾ)

* ਅੱਧ ਚੁ ਬਾਯਾ ਅੱਠਵਾਂ ਸੌਲੁ ਬਤੀਹਾ ਆਦਿ ।

ਸਭ ਦੇ ਟੌਕ ਰੁ ਜਿਸਤ ਹੈ ਗੁਰੂ ਲਘੂ ** ਮਰਯਾਦਿ ॥੨੪॥

ਅਰਥ - ਵਰਣ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਮ ਸਥਾਨ ਅੱਧਕਤਾਂਸ, ਉਸਤੋਂ ਉਰਲਾ ਚੌਥਾਇਆ, ਉਸਤੋਂ ਖੱਬਾ ਅੱਠਵਾਂ, ਉਸਤੋਂ ਉਰਲੇ ਸੌਲ੍ਹੇ ਤੇ ਬੱਤੀਏ ਆਦਿਕ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਸੌ ਜਿਸ ਵਰਣ ਦਾ ਜੇਹੜਾ ਰੂਪ ਲੱਭਣਾ ਹੋਵੇ ਉਸਦੇ ਭੇਦ ਗਿਣਕੇ ਓਹਨਾਂ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਕਰੇ, 'ਪਹਿਲਾ' ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਟੌਕ ਅਤੇ 'ਦੂਜਾ' ਜਿਸਤ

* ਇਸ ਮੂਰਤ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਨਵੀਨ ਹੈ ।

** ਛੰਦ ਦੀ ਚਾਲ ਵਾਸਤੇ ਰ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਪੜਿਆ ਹੈ ।

ਕਹਾਉਗਾ, ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੁਬਾਈਆਂ ਕਰੇ, ਏਹ ਭੀ ਟੌਂਕ ਅਤੇ ਜਿਸਤ ਕਹਾਉਣਗੀਆਂ, ਅਰਥਾਤ ਪਹਿਲੀ ਟੌਂਕ, ਦੂਜੀ ਜਿਸਤ ਤੀਜੀ ਟੌਂਕ ਚੌਥੀ ਜਿਸਤ ਆਦਿਕ। ਫੇਰ ੮ ਹਿੱਸੇ ਕਰਕੇ ਏਵੇਂ ਹੀ ਟੌਂਕ ਅਤੇ ਜਿਸਤ ਭੇਦ ਜਾਣੇ, ਫੇਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸੰਖਿਆ ਜੇ ਟੌਂਕ ਅਧਕਤ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਲਾਓ, ਜੇ ਜਿਸਤ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਲਘੂ ਲਾਓ, ਫੇਰ ਦੇਖੋ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸੰਖਿਆ ਕੇਹੜੀ ਚੌਥਾਈ ਵਿੱਚ ਹੈ ? ਜੇ ਟੌਂਕ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਅੰਤਲੇ ਤੋਂ ਉਰਲਾ ਅੱਖਰ ਗੁਰੂ ਕਰੋ, ਜੇ ਜਿਸਤ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਲਘੂ ਲਿਖੋ, ਇਵੇਂ ਹੀ ੮ ਵੇਂ ਅਤੇ ੧੬ ਆਦਿਕਾਂ ਦੇ ਭੇਦ ਨਾਲ ਜਿੰਨੇ ਵਰਣ ਹੋਣ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਲਾਓ।

ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ੪ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ੧੧ਵਾਂ ਰੂਪ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ? ਤਾਂ ਉਤਰ ਇਉਂ ਦਿੱਤਾ ਕਿ '੧੧' ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ੧੬ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਦੂਜੀ ਅਧਕਤੀ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹਦਾ ਫੇਕੜਲਾ ਵਰਣ ਲਘੂ (l) ਲਾਇਆ, ਫੇਰ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਚੌਥਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਤੀਜੀ ਵਿੱਚ ੧੧ ਹੈ, ਸੋ ਚੌਥਾਈ ਟੌਂਕ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ (S) ਦੂਜਾ ਵਰਣ ਲਿਖਿਆ, ਫੇਰ ਤੀਜਾ ਵਰਣ ਬਣੋਣ ਲਈ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ੧੧ ਵਾਂ ਭੇਦ ੬ਵੇਂ (ਜਿਸਤ) ਜੋੜੇ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਲਘੂ (l) ਲਿਖਿਆ, ਫੇਰ ੧੧ ਸੰਖਿਆ ਟੌਂਕ ਸੋਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਚੌਥਾ ਵਰਣ ਗੁਰੂ ਲਿਖ ਕੇ 'S l S l' ਇਹ ਰੂਪ ਦਸਿਆ।

[ਚੌਥੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਰੀਤੀ] ਕਬਿੱਤ

ਟੌਂਕ ਭੇਦਾ ਆਦਿ 'ਗੁਰੂ' 'ਲਘੂ' ਜਾਣ ਜਿਸਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਨੁਸਾਰ ਰੱਖੇ ਮੀਰੀ ਥਾਂ ਵਿਚਾਰ ਅਰ।

ਅੱਧ ਕਰੇ ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਚਾਰ ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਏਵੇਂ ਅੱਗੇ ਰੱਖੀਏ ਸਵਾਰ ਕਰ।

ਸੰਖਿਆ ਜੇ ਟੌਂਕ ਹੋਵੇ ਅੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋਇ ਸਕੇ ਏਕਾ ਜੋੜ ਕਾਰ ਕਰੇ ਸਮ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕਰ।

ਏਕਾ ਰਹੇ ਅੰਤ ਆਵੇ ਸੰਖਿਆ ਜੇ ਮੁੜ ਏਹੀ ਬੁੜੇ ਜੇੜਾ 'ਗੁਰੂ' ਲਿਖ ਨਸ਼ਟ ਤਿਆਰ ਕਰ ॥੨੫॥

ਵੰਨਗੀ ੬ ਵਰਣ ਦੇ ੧੧ਵੇਂ ਤੇ ੨੫ਵੇਂ ਰੂਪ ਦੀ :-

ਸੁਚਨਾ - ੬ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ੧੧ਵਾਂ ਰੂਪ ਇਉਂ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ੧੧ (ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸੰਖਿਆ) ਟੌਂਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਦਿ ਅੱਖਰ ਗੁਰੂ (S) ਰਖਿਆ, ਫੇਰ ੧੧ ਵਿੱਚ (ਟੌਂਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ) ੧ ਜੋੜ ਕੇ ੨ ਉਤੇ ਵੰਡਿਆ ਤਾਂ ੬ ਆਏ, ਸੋ ਇਹ ਜਿਸਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲਘੂ ਰਖਿਆ। ਫੇਰ ੬ ਨੂੰ ੨ ਉਤੇ ਵੰਡਿਆ ਤਾਂ ੩ ਆਏ, ਇਹ ਟੌਂਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੇਠਾਂ ਗੁਰੂ ਰਖਿਆ, ਫੇਰ ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ੧ ਜੋੜ ਕੇ ੨ ਉਤੇ ਵੰਡਿਆ ਤਾਂ ੨ ਆਏ, ਇਸਦੇ ਹੇਠਾਂ (ਜਿਸਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲਘੂ (l) ਰਖਿਆ। ਫੇਰ ੨ ਨੂੰ ੨ ਉਤੇ ਵੰਡਿਆ ੧ ਆਇਆ, ਇਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਗੁਰੂ (S) ਰਖਿਆ ਤਾਂ

੧+੧ ਜੋੜੀਏ ਤਾਂ ਮੁੜ ਮੁੜ ਓਹੀ ਕ੍ਰਿਆ ਹੋਊਗੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਮੁਕਾ ਕੇ ਬੁੜਦੇ ੧ ਅੱਖਰ ਦਾ ਗੁਰੂ (S) ਹੀ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ 'S1S1SS' ਇਹ ਰੂਪ ਹੋਯਾ ਏਵੈ ਹੀ ੨੫ਵਾਂ ਜਾਣੇ ।

[ਵਰਣ ਪੁੱਠਬਾਉਂ ਨਸ਼ਟ ਰੀਤੀ] ਦੋਹਿਰਾ-

ਲਘੁ ਵਰਣ ਲਿਖ ਛੇਕੜੇ ਸੂਚੀ ਅੱਧ ਲਗਾਇ ॥
ਅੰਤ ਅੰਗ ਦੁਗਨਾਇ ਕੇ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਘਟਾਇ ॥ ੨੬ ॥

ਫੇਰ ਦੋਹਿਰਾ

ਘਟੇ ਅੰਗ 'ਚੋ' ਘਟ ਸਕੇ ਜੋ ਜੋ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ।
ਗੁਰੂ ਕਰੇ ਮਤ ਹੇਠਲੀ ਬਲ ਪੁਠ ਨਸ਼ਟ ਪ੍ਰਸੰਗ ॥ ੨੭ ॥

(ਵੰਨਗੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਵੇਖੋ)

ਇਹਦੇ ੪ ਵਰਣ ਦਾ ਪਵਾਂ ਰੂਪ ਇਉਂ ਕੱਢਿਆ ਕਿ '।।।।' ਲਘੁ ਵਰਣ ਲਿਖੇ, ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਸੂਚੀ ਨਾਲੋਂ ਅੱਧੇ ਅੰਗ ਲਾ ਕੇ ਅੰਤ (੮) ਨੂੰ ਦੁਗਨਾ ਕਰਕੇ ੫ (ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂਗ) ਘਟਾਏ ਤਾਂ ੧੧ ਆਏ, ਇਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੜਾ ਅੰਗ ੮ ਘਟਾਇਆਂ ੩ ਰਹੇ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ੨ ਘਟਾਏ ੧ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਵਿਚੋਂ ੧ ਘਟਾਇਆ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਇਹਨਾਂ ਘਟੇ ਹੋਏ ਅੰਗਾਂ (੮, ੨, ੧) ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਵਰਣ ਗੁਰੂ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਪਵਾਂ 'S1SS' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ । ਏਵੇਂ ਹੀ ਪ ਵਰਣ ਦਾ ਪਵਾਂ ਕੱਢਿਆ, ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਅੰਤ ਅੰਗ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਣਾ ਕਰਕੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ੫ ਘਟਾਏ, ੨੭ ਰਹੇ, ਏਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ੧੩ ਘਟਾਏ ੧੧ ਰਹੇ, ਏਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ੮ ਘਟਾਕੇ ੩ ਰਹੇ, ੩ ਵਿਚੋਂ ੨ ਘਟਾਏ ੧ ਰਿਹਾ, ੧ ਵਿਚੋਂ ੧ ਘਟਾਕੇ ਕ੍ਰਿਆ ਮੁਕਾਈ, ਏਹਨਾਂ ਅੰਗਾਂ (੧੬, ੮ ਆਦਿ) ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਗੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ 'SS1SS' ਇਹ ਰੂਪ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ।

$\begin{array}{l} 99 \text{ ਵਾਂ } (99), 99 \\ S2 \end{array} + = (16), 16 \\ S2 \end{array} + = (13), 13 \\ S2 \end{array} + = (9), 9 \\ S2 \end{array} + = (8), 8 \\ S2 \end{array} + = (7), 7 \\ S2 \end{array} + = (6), 6 \\ S2 \end{array} + = (5), 5 \\ S2 \end{array} + = (4), 4 \\ S2 \end{array} + = (3), 3 \\ S2 \end{array} + = (2), 2 \\ S2 \end{array} + = (1), 1 \\ S2 \end{array} + = (0), 0$	$\begin{array}{l} 24 \text{ ਵਾਂ } (24), 24 \\ S2 \end{array} + = (12), 12 \\ S2 \end{array} + = (8), 8 \\ S2 \end{array} + = (6), 6 \\ S2 \end{array} + = (4), 4 \\ S2 \end{array} + = (2), 2 \\ S2 \end{array} + = (1), 1 \\ S2 \end{array} + = (0), 0$
---	--

ਦੇਖੋ ਵੰਨਗੀ ੪-੫ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਭੇਦ ਦਾ ਪੁੱਠਥਲ ਵਰਣ ਨਸ਼ਟ -

੪ ਵਰਣ	੮ ੪ ੨ ੧ $੮ \times ੨ = ੧੬ - ੫ = ੧੧ - ੮ = ੩ - ੨ = ੧ - ੧ = ੦ = S I S S$ ਉਤ੍ਰ
੫ ਵਰਣ	੧੬ ੮ ੪ ੨ ੧ = $੧੬ \times ੨ = ੩੨ - ੫ = ੨੭ - ੧੬ = ੧੧ - ੮ = ੩ - ੨ = ੧ - ੧ = ੦ = S S I S S$

[ਵਚਣ ਪੁੱਠ ਗਿਣਤੀ ਨਸ਼ਟ ਰੀਤੀ] ਦੋਹਿਰਾ

ਲਘੁ ਵਰਣ ਅਧ ਭੇਦ ਲਿਖ ਪੁਸ਼ਨੋਂ ਇੱਕ ਘਟਾਇ ।

ਉਸ ਥੀ ਘਟੇ ਜੁ ਅੰਗ ਤਲ, ਵਰਣ ਗੁਰੂ ਹੋ ਜਾਏ ॥ ੨੮ ॥

ਵੰਨਗੀ ੪-੫ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਏਵੇਂ ਭੇਦ ਦੀ :-

ਚਾਰ ਵਰਣ	੧ ੨ ੪ ੮ = $੬ - ੧ = ੫ - ੪ = ੧, ੧ - ੧ = ੦ = 'S I S I'$ ਉਤ੍ਰ
੫ ਵਰਣ	੧ ੨ ੪ ੮ ੧੬ $੬ - ੧ = ੫ - ੪ = ੧, ੧ - ੧ = ੦ = 'S I S I I'$ ਉਤ੍ਰ

੪ ਵਰਣ ਦਾ ਏਵਾਂ ਰੂਪ ਇਉਂ ਕੱਢਿਆ :- ਚਾਰ ਲਘੁ ਵਰਣ (IIII) ਕਰਕੇ ਉਤੇ ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਅੱਧੇ ਅੰਗ ਅੰਗ ਲਾ ਕੇ ਪੁਸ਼ਨਾਂਕ '੬' ਵਿਚੋਂ ੧ ਘਟਾਇਆ ਪ ਰਹੇ, ਇਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗ ੪ ਘਟਾਇਆ ੧ ਰਿਹਾ, ਫੇਰ ੧ ਵਿਚੋਂ ੧ ਘਟਾ ਕੇ ਕੁਝ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਏਹਨਾਂ (੪,੧) ਘਟੇ ਹੋਏ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਵਰਣ ਗੁਰੂ ਕੀਤੇ ਤਾਂ 'S I S I' ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ, ਏਵੇਂ ਹੀ ੫ ਵਰਣ ਦਾ ਜਾਣੋਂ ।

[ਵਰਣ ਦੁਹਰਾ ਪੁੱਠਾ ਨਸ਼ਟ, ਰੀਤੀ]

ਰੂਪ ਚੌਪਈ

ਲਘੂ ਸਿਰ ਅਧ ਅੰਗ ਪੁੱਠੇ ਧਰੀਯੇ ।
ਇਕ ਘਟ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋ ਅੰਗ ਰਿਣ ਕਰਯੇ ।
ਜਿਸ ਲਘੂ ਦਾ ਸਿਰ ਅੰਗ ਘਟਾਵੇ ।
ਗੁਰ ਕਰ ਦੁਹਰੀ ਨਸ਼ਟ ਸਜਾਵੇ ॥ ੨੮ ॥

ਦੇਖੋ ੪-੫ ਵਰਣ ਦੇ ੮ਵੇਂ ਰੂਪ ਦੀ ਵੰਨਗੀ :-

੪ ਵਰਣ	੮ ੪ ੨ ੧ । । । = ੮-੧=੭, ੭-੪=੩, ੩-੨=੧, ੧-੧=੦ '।।SSS' ਉਤ੍ਰ
੫ ਵਰਣ	੧੬ ੮ ੪ ੨ ੧ । । । । । = ੮-੧=੭, ੭-੪=੩, ੩-੨=੧, ੧-੧=੦ '।।SSS' ਉਤ੍ਰ

੪ ਵਰਣ ਦਾ ੮ਵਾਂ ਰੂਪ ਇਉਂ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਲਘੂ ਵਰਣ ਲਿਖਕੇ ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਅੱਧੇ ਅੰਗ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਲਾਏ, ਫੇਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂਗ (੮) ਵਿਚੋਂ ੧ ਘਟਾਇਆ ੭ ਰਹੇ, ੭ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ੪ ਘਟਾਇਆ ਪਿੱਛੇ ੩ ਰਹੇ, ੩ ਵਿਚੋਂ ੨ ਘਟਾਏ ੧ ਰਿਹਾ, ੧ ਵਿਚੋਂ ੧ ਘਟਾਇਆ ਤਾਂ ਸ਼ੁੰਨ, ਏਹਨਾ (ਘਟੇ ਹੋਏ) ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਲਘੂਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ '।SSS' ਇਹ ਉਤਰ ਆਇਆ, ਏਵੇਂ ਹੀ ੫ ਵਰਣ ਦਾ ਜਾਣੋਂ ।

।ਇਤਿ ਨਸ਼ਟ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ॥

(੭) ਵਰਣ ਮੇਰੂ ਵਰਣਨ, ਲੱਛਣ ।

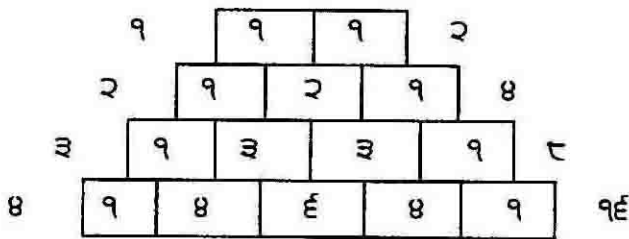
ਗੋਦਯ - ਵਰਣ ਬ੍ਰਿੱਤ ਦੇ ਸਭ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਲਘੂਆਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮੇਰੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

[ਮੇਰੂ ਕਰਨ ਰੀਤੀ] ਕਬਿੱਤ

ਕੋਠੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਬਣਾਇ ਆਦਿ ਹੇਠ ਤਿੰਨ, ਚਾਰ ਕਰ ਫੇਰ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਨੁਸਾਰ ।
ਸੱਜੇ ਲਿਖ ਵਰਣ ਬਾਹਰ ਖੱਬੇ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਏਕਾ ਅੰਗ ਸਾਰੇ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਕੋਠਿਆਂ 'ਚ ਧਾਰ ।

ਦੇਇ ਤਿੰਨ ਆਦਿ ਦੇਹੀਂ ਵਲੀਂ ਦੂਜੇ ਕੋਠਿਆਂ 'ਚਿ ਲਿਖ ਦੇ ਦੋ ਜੋੜ ਉਤੋਂ ਰਹਿੰਦੇ ਭਰੀਏ ਸੰਵਾਰ ।
ਸਭ ਗੁਰੂ ਆਦਿ ਰੂਪ ਏਕ ਸਭ ਲਘੂਆਂ ਦਾ ਹੇਠਲੇ ਕਹਿਣ ਕੋਠੇ ਮੇਰੂ ਵਰਣ ਵਿਚਾਰ ॥ ੩੦ ॥

ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਮੇਰੂ :-

੪ ਗੁਰੂ, ੩ ਗੁਰੂ, ੨ ਗੁਰੂ, ੧ ਗੁਰੂ, ਸ਼ਕਲਘੂ,

ਸੂਚਨਾ - ਪਹਿਲਾਂ ੨ ਕੋਠੇ ਬਣਾਏ, ਫੇਰ ਤਿੰਨ ਕੋਠੇ ਦੀ ਲਾਇਨ ਬਣਾਈ, ਫੇਰ ੪ ਅਤੇ ੫ ਦੀ ਬਣਾਈ । (ਜਿੰਨੇ ਵਰਣ ਸੀ ਓਨੀਆਂ ਹੀ ਪਾਲਾਂ ਬਣਾਈਆਂ) ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਬਾਹਰ ਵਰਣ ਅਤੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਬ੍ਰਿੱਤ ਅੰਗ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਅੰਗ ਭਰੇ ਕਿ ਅੰਦਰਲੇ ਕੋਠਿਆਂ ਵਿਚ ੧ ਹੀ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ਅੰਦਰਲੇ ਦੋ ਦੋ ਕੋਠੇ ਮਿਲਾ ਕੇ ਹੇਠਲੇ ਇਉਂ ਭਰੇ ਕਿ ਉਤਲੇ ੨ ਏਕੇ ਰਲਾ ਕੇ ਹੇਠ ਦੂਆ (੨) ਅੰਗ ਲਿਖਿਆ, ਫੇਰ ੨+੧ ਕਰਕੇ ਹੇਠਾਂ ੩ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ੩+੧ ਕਰਕੇ ੪ ਲਿਖੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਰ ਭਰੇ, ਤਾਂ ਹੇਠਲੀ ਪਾਲ ਦੇ ਅੰਗ ੧-੪-੬-੪-੧ ਹਨ, ਏਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਮਾਲੂਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ੪ ਵਰਣ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਸਰਬ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੈ, ੪ ਭੇਦਾਂ ਵਿਚ ੩ ਗੁਰੂ ਹਨ, ੬ ਭੇਦਾਂ ਵਿਚ ੨ ਗੁਰੂ ਹਨ, ੪ ਭੇਦਾਂ ਵਿਚ ੧ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ੧ ਭੇਦ ਸਭ ਲਘੂ ਦਾ ਹੈ । ਏਵੇਂ ਹੀ ਹੋਰ ਜਾਣੋ ।

[ਉਲਟ ਮੇਰੂ ਲੱਖਣ]

ਗੱਦਯ - ਉਤਲੇ ਮੇਰੂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਜੀਹਦੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ੧ ਗੁਰੂ ਫੇਰ ੧ ਗੁਰੂ ਫੇਰ ੩ ਗੁਰੂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਧਦੇ ਹੀ ਜਾਣ ਓਹ ਉਲਟ ਮੇਰੂ ਹੈ ।

ਚੀਤੀ ਕਬਿੱਤ

ਆਦਿ ਪਾਲ ਦੇਇ ਘਰ ਹੇਠ ਤਿੰਨ ਫੇਰ ਸੱਜੇ ਇਕ ਇਕ ਵੱਧ ਭੁੱਲ ਵਰਣ ਬਣਾਵਯੋ ।
ਏਕਾ ਲਿਖ ਮੀਰੀਂ ਘਰੀਂ ਵਰਣ ਸਜਾਇ ਦੂਜੀ, ਵਾਡੀ ਸਭ ਕੋਠਿਆਂ 'ਚਿ ਏਕਤਾ ਟਿਕਾਵਯੋ ।
ਸਿਖਰੰਗ ਜੋੜ ਖੱਬੇ ਭਰੇ ਖਾਲੀ ਕੋਠਿਆਂ 'ਚਿ, ਸਭ ਲਘੂ ਇੱਕ ਗੁਰੂ ਆਦਿਕ ਲਿਆਵਯੋ ।
ਇੱਕ ਗੁਰੂ ਵੱਧ ਆਵੇ ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਹਰੇਕੁ ਘਰੁ ਵਰਣ ਉਲਟ ਗੇਣ ਮੇਰੂ ਸੇ ਬਤਾਵਯੋ ॥ ੩੧ ॥

ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਵਰਣ ਦਾ ਮੇਰੂ :-

ਵਰਣ ੧ -	੧	੧			
ਵਰਣ ੨ -	੧	੨	੧		
ਵਰਣ ੩ -	੧	੩	੩	੧	
ਵਰਣ ੪ -	੧	੪	੬	੪	੧
	ਸਰਬ	੧	੨	੩	੪.
	ਲਘੂ	ਗੁਰੂ	ਗੁਰੂ	ਗੁਰੂ	ਗੁਰੂ

ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ੨ ਕੋਠਿਆਂ ਦੀ ਪਾਲ, ਫਿਰ ੩ ਕੋਠਿਆਂ ਦੀ, ਫੇਰ ੪ ਦੀ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਇਕ ਕੋਠਾ ਵੱਧ ਵੱਧ ੨ ਦੀਆਂ ਪਾਲਾਂ ਵਰਣ ਸਮਾਨ ਹੀ ਬਣਾਈਆਂ, ਫੇਰ ਸਭਨਾਂ ਪਾਲਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕੋਠਿਆਂ ਵਿੱਚ ੧ ਹੀ ਲਿਖਿਆ, ਅੰਤ ਦੇ ਕੋਠਿਆਂ ਵਿੱਚ ੩੧ ਹੀ ਲਿਖਿਆ, ਵਿਚਲੇ ਕੋਠਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਤਲੇ ਦੋਵੇਂ ਅੰਗ (੧+੧) ਜੋੜ ਕੇ ਹੇਠਲੇ ਵਿੱਚ ੨ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ੨+੧ (ਖੱਬਾ) ੩ ਹੇਠਲੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਫੇਰ ੩+੧ ਕਰਕੇ ੪ ਹੇਠ ਲਿਖੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਰ ਭਰੇ । ਹੇਠਲੀ ਪਾਲ ਵਿੱਚ ੧-੪-੬-੪-੧ ਅੰਗ ਆਏ, ਏਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ੧ ਭੇਦ ਵਿੱਚ ਸਰਬ ਲਘੂ ਹਨ, ੪ ਭੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ੧ ਗੁਰੂ ਹੈ, ੬ ਭੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ੨ ਗੁਰੂ ੪ ਭੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ੩ ਗੁਰੂ ਤੇ ੧ ਭੇਦ ਵਿੱਚ ੪ ਗੁਰੂ ਹਨ ।

(੮) ਖੰਡ ਮੇਰੂ ਵਰਣਨ, ਲੱਛਣ

ਗੱਦਯ - ਉਤਲੇ ਦੋਹਾਂ ਮੇਰੂਆਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੋਵੇਂ ਕੰਮ ਸਰ ਜਾਣ ਓਹ ਖੰਡ ਮੇਰੂ ਹੈ ।

ਰੀਤੀ ਕਬਿੱਤ

ਪੁੱਛੇ ਹੋਏ ਵਰਣਾਂ ਤੋਂ ਕੋਠਾ ਇਕ ਹੋਰ ਗਿਣ ਲਿਖ ਲੰਬੀ ਪਾਲ ਸਭ ਕੋਠਿਆਂ 'ਚ ਪਾਇਏਕ ।
 ਖੱਬੇ ਛੱਡ ਘਰ ਇਕ ਦੂਜਿਓ ਆਰੰਭ ਜੈਸੇ ਸੱਜਿਓ ਹਟਾਇ ਇਕ ਇਕ ਪਾਲੀ ਜੇ ਹਰੇਕ ।
 ਦੋਇ ਤਿੰਨ ਆਦਿ ਅੰਗ ਲਿਖੇ ਮੀਰੀ ਕੋਠਿਆਂ 'ਚ ਸਿਖਰੋਂ ਮਿਲਾਇ ਟੇਵਾ ਖਾਲੀ ਭਰੀਏ ਅਨੇਕ ।
 ਅੰਤ ਕੋਠੀ ਰੂਪ ਹੈ ਪਛਾਣੋ ਖੰਡ ਮੇਰੂ ਕਰ ਮਾਤ੍ਰਕ ਸਮਾਨ ਜਾਣੋ ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਦਾ ਬਿਬੇਕ ॥ ੩੨ ॥

ਦੇਖੋ ਬੰਨਗੀ, ੪ ਵਰਣ ਦਾ ਖੰਡ ਮੇਰੂ :-

੧	੧	੧	੧	੧	੧ ਗੁਰੂ
	੨	੩	੪		੨ ਗੁਰੂ
	੩	੬			੩ ਗੁਰੂ
	੪				੪ ਗੁਰੂ

੪ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਖੰਡ ਮੇਰੂ ਬਣੋਣ ਲਈ ਇਕ ਕੋਠਾ ਵੱਧ ਅਰਥਾਤ ੫ ਕੋਠਿਆਂ ਦੀ ਪਾਲ ਬਣਾਈ, ਫੇਰ ਆਦਿ ਅੰਤ ਇਕ ਕੋਠਾ ਛੱਡ ਕੇ ਪਾਲ ਬਣਾਈ, ਫੇਰ ਅੰਤੋਂ ਇਕ ਇਕ ਛੱਡ ਕੇ ਦੋ ਪਾਲਾਂ ਬਣਾਈਆਂ, ੪ ਵਰਣ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ੪ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਲਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਪਾਲ ਵਿਚ ਸਬ ਕੋਠੀ ੧ ਹੀ ਰਖਿਆ, ਹੇਠਲੀਆਂ ਦੇ ਮੀਰੀ ਕੋਠਿਆਂ ਵਿਚ ੨-੩-੪ ਲਿਖੇ $੨+੧$ (ਉਤੋਂ ਸੱਜਾ) = ੩ ਕਰਕੇ $੩+੧=੪$ ਕਰਕੇ ਦੂਜੀ ਦੇ ਕੋਠੀ ਭਰੇ, ਫੇਰ ਤੀਜੀ ਵਿਚ $੩+੩=੬$ ਕਰਕੇ ਦੂਜੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਲਿਖੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਦੇ ਅੰਤਲੇ ਕੋਠਿਆਂ ਵਿਚ ੧-੪-੬-੪ ਅੰਗ ਹਨ, ਏਹਨਾਂ ਤੋਂ ੧ ਗੁਰੂ ੨ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ੩ ਗੁਰੂ ਹਨ ਅਤੇ ੪ ਗੁਰੂ ਏਨੇ ਹੀ ਭੇਦਾਂ ਵਿਚ ਸਣੇ ੨ ਜਾਣੇ।

[ਤਿਮਰ ਲੰਗ ਮੇਰੂ ਰੀਤੀ] ਕਬਿੱਤ

ਪੁੱਛੇ ਹੋਏ ਵਰਣਾਂ ਤੋਂ ਤਿਗੁਣੇ ਬਣਾਇ ਕੋਠੇ ਹੇਠਲੀ ਚਿ ਇਕ ਦੋਇ ਤਿੰਨ ਆਦਿ ਧਰੀਏ ।
 ਮਧਲੀ 'ਚਿ ਅੰਤ ਵਲੋਂ ਇਕ ਦੋਇ ਆਦਿ ਧਰੇ ਤੀਸਰੀ ਦੇ ਆਦਿ ਘਰ ਹੇਠਲਾ ਉਭਾਰੀਯੇ ।
 ਉਤਲੀ ਦੇ ਪੈਲੇ ਨਾਲ ਗੁਣ ਦੂਜਾ ਗੱਭਲੀ ਦਾ ਹੇਠਲੇ ਤੇ ਵੰਡ ਕਰ ਅਗਲਾ ਸੰਵਾਰੀਯੇ ।
 ਭਰੀਏ ਅਗਾਤੀ ਐਸੇ ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਤਿਮਰ ਲੰਗ ਆਦਿ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਸੇ ਵਿਚਾਰੀਯੇ ॥ ੩੩ ॥

ਦੇਖੋ ੬ ਵਰਣ ਦੇ ਤਿਮਰ ਲੰਗ ਦੀ ਵੰਨਗੀ :-

੧ ਸਰਬ ਲਘੂ ਦਾ ਰਿਹਾ

੧ ਗੁਰੂ	੨ ਗੁਰੂ	੩ ਗੁਰੂ	੪ ਗੁਰੂ	੫ ਗੁਰੂ	੬ ਗੁਰੂ
੬	੧੫	੨੦	੧੫	੬	੧
੬	੫	੪	੩	੨	੧
੧	੨	੩	੪	੫	੬

ਸੁ - ਇਹਦੇ ਲਈ ੩ ਪਾਲਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਹੇਠਲੀ ਪਾਲ ਵਿਚ ੧ - ੨-੩-੪-੫-੬- (ਵਰਣਾਂ ਜਿੰਨੇ) ਅੰਗ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ਗਭਲੀ ਵਿਚ ਏਹੀ ਅੰਗ ਛੇਕੜੋਂ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ਉਤਲੀ ਇਉਂ ਭਰੀ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਗਭਲੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਲਿਖਿਆ, ਫੇਰ ਏਸੇ ਪਹਿਲੇ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਗੁਣਕੇ ($੬ \times ੫ = ੩੦$ ਕਰਕੇ) ਤੀਜੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੰਗ ਉਤੇ ਵੰਡਕੇ ਦੂਜੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ੧੫ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ਪਹਿਲੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ੧੫×੪ (ਦੂਜੀ ਦਾ ਤੀਜਾ) = $੬੦ \div ੩$ (ਹੇਠਲੀ ਦਾ ਤੀਜਾ) = ੨੦ ਤੀਜੇ ਵਿਚ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ $੨੦ \times ੩ \div ੪ = ੧੫$ ਫੇਰ $੧੫ \times ੨ \div ੫ = ੬$ ਅਤੇ $੬ \times ੧ \div ੬ = ੧$ ਲਿਖਿਆ, ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਮਾਲੂਮ ਹੋਯਾ ਕਿ ੧ ਭੇਦ ਸਭ ਗੁਰੂ ਦਾ, ੬ ਭੇਦ ਪ ਗੁਰੂ ਦੇ, ੧੫ ਭੇਦ ਖ ਗੁਰੂ ਦੇ ੨੦ ਭੇਦ ੩ ਗੁਰੂ ਦੇ ੧੫ ਭੇਦ ੨ ਗੁਰੂ ਦੇ ਅਤੇ ੬ ਭੇਦ ੧ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੈ, ੧ *ਭੇਦ ਸਰਬ ਲਘੂ ਦਾ ਆਪ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ।

ਏਹ ਲੇਖਾ ਇਉਂ ਸਮਝੋ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਦੇ ਅੰਤ ਦਾ ਅੰਗ ੧ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਤੀਜੀ ਦੇ ਛੇਕੜਲੇ ਅੰਗ '੬' ਨਾਲ ਮੇਲ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਪਹਿਲੀ ਦੇ ਫਾਡੀ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ੬ ਨੂੰ ਤੀਜੀ ਦੇ ਫਾਡੀ ਖੱਬੇ ਪ ਅੰਗ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕੇ ਕਰੋ ਕਿ ੧ ਭੇਦ ੬ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੈ, ੬ ਭੇਦ ਪ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹਨ, ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅਗਲੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਮੇਲੋ ਅਥਵਾ 'ਪਹਿਲੀ ਦੇ ਅੰਤ ਦਾ ਦੂਜੀ ਦੇ ਆਦਿ ਦਾ ਏਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੇਲ ੨ ਕੇ ਲੇਖਾ ਜਾਣੇ । ਸਰਬ ਲਘੂ ਦਾ ੧ ਭੇਦ ਅਵੱਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸੋ ਉਤੋਂ ਸਮਝ ਕੇ ਓਹਦਾ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ।

(੯) ਵਰਣ ਪਤਾਕਾ ਵਰਣਨ, ਲੱਛਣ

ਗੱਦਯ - ਜੀਹਦੇ ਨਾਲ ਵਰਣ ਮੇਰੂ ਨਾਲ ਕੱਢੇ ਹੋਏ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਜੇਹੜੇ ਭੇਦੀਂ (ਪਵੇ ਜਾਂ ੬ਵੇਂ ਆਦਿ ਦੇ) ਲਘੂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਥਾਉਂ ਲੱਭੀਏ ਓਹ ਪਤਾਕਾ ਹੈ ।

[ਇਹਦੇ ਬਣੌਣ ਦਾ ਢੰਗ]

ਕੋਠਾ ਇਕ ਵੱਧ ਹੀ ਬਣਾਇ ਪੁਛੇ ਵਰਣਾਂ ਤੋਂ ਹੇਠ ਵਲੋਂ ਇੱਕ ਧਰ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਧਾਰੀਏ ।
 ਸਿਖਰੰਗ ਬਿਨਾਂ ਸੱਜੇ ਸਭ ਦੇ ਵਧਾਇ ਪਾਲਾ ਮੇਰੂ ਭੇਦਾਂ ਤੁੱਲ ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਪਸਾਰੀਏ ।
 ਮੀਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਛੱਡ ਹੇਠਲੇ ਘਟਾਇ ਭਰੇ ਦੂਯੋਂ ਤੀਯੋਂ ਕੱਟ ਏਵੇਂ ਪਾਲੀਏ ਸਵਾਰੀਏ ।
 ਘਟ ਜਾਏ ਅੰਗ ਕੇਰਾ ਲਿਆਵੀਏ ਨਾ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਮਾਤ੍ਰਕ ਪਤਾਕਾ ਸਮ ਫਲ ਨੂੰ ਚਿਤਾਰੀਏ ॥ ੬੪ ॥

* ਜੇਕਰ ਉਤਲੀ ਪਾਲੀ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜੀਏ ਤਾਂ ੬੩ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸੋ ੬ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ੬੪ ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ੧ ਭੇਦ ਬੁਝਿਆ ਜੋ ਕਿ ਸਰਬ ਲਘੂ ਦਾ ਹੈ।

ਦੇਖੋ ਪ ਵਰਣ ਦੀ ਪਤਾਕਾ ਦੀ ਬੰਨਗੀ :-

IIII	੩੨	ਸਰਬ ਲਘੂ									
IIIS	੧੬	੨੪	੨੮	੩੦	੩੧	੧ ਗੁਰੂ					
IISS	੮	੧੨	੧੪	੧੫	੨੦	੨੨	੨੩	੨੬	੨੭	੨੯	੨ ਗੁਰੂ
IISSS	੪	੬	੭	੧੦	੧੧	੧੩	੧੯	੧੮	੨੧	੨੫	੩ ਗੁਰੂ
ISSSS	੨	੩	੫	੯	੧੭	੪ ਗੁਰੂ					
SSSSS	੧	ਸਰਬ (੫) ਗੁਰੂ									

ਸੂਚਨਾ :- ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਈ ਕਿ ਲੋੜੀਂਦੇ ਵਰਣ ਤੋਂ ੧ ਕੋਠਾ ਵੱਧ ਕਰਕੇ ਖੜਵੇਂ, ਕੋਠੇ ਬਣਾਏ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੇਠਲੇ ਵਿਚ ਏਕਾ *ਲਿਖਕੇ ਫੇਰ ਉਤਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਤ ਅੰਗ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ਉਤਲਾ ਅੰਗ (੩੨) ਛੱਡ ਕੇ ਹੇਠਲੇ ਅੰਗ (੧੬) ਤੋਂ ੪ ਕੋਠੇ ਹੋਰ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵਧਾਏ ਤਾਂ ਏਸ ਪਾਲ ਵਿੱਚ ੫ ਕੋਠੇ ਬਣ ਗਏ, ਕਿਉਂਕਿ ੫ ਵਰਣ ਦੇ ਮੇਰੂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਅੰਗ ਛੇਕੜੋਂ ੧ ਹੈ, ਸੋ ਉਹਦੇ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਉਤਲਾ ਕੋਠਾ (੩੨ ਅੰਗ ਵਾਲਾ) ਹੈ, ਅੱਗੇ ਮੇਰੂ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਅੰਗ ੫ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ੧੬ ਅੰਗ ਦੇ ਸਾਮਹਣੇ ੪ ਕੋਠੇ ਬਣਾ ਕੇ ੫ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ, ਫੇਰ ਮੇਰੂ ਦੀ ਤੀਜੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ੧੦ ਪੂਰੇ ਅੰਗ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹਦੇ ਤੀਜੇ ਅੰਗ (੮) ਦੇ ਅੱਗੇ ੯ ਕੋਠੇ ਹੋਰ ਬਣਾ ਕੇ ੧੦ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਭ ਪਾਲਾਂ ਦੇ ਕੋਠੇ ਮੇਰੂ ਦੇ ਸਭ ਕੋਠਿਆਂ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਤੁੱਲ ਸਣੇ ਸਣੇ ਬਣਾਏ। ਫੇਰ ਏਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗ ਇਉਂ ਭਰੇ ਕਿ ੩੨ ਦੇ ਹੇਠਲਾ ਅੰਗ ਛੱਡ ਕੇ ੩੨ ਵਿੱਚੋਂ ਹੇਠਲੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਘਟਾ ਕੇ ਸਭ ਕੋਠਿਆਂ ਵਿਚ (੩੨-੮=੨੪, ੩੨-੪=੨੮, ੩੨-੨=੩੦, ੩੨-੧=੩੧,) ਭਰੇ, ਫੇਰ ੧੬ ਵਿੱਚੋਂ ਹੇਠਲਾ '੮' ਛੱਡ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਅੰਗ ਘਟਾ ਕੇ (੧੬-੪=੧੨, ੧੬-੨=੧੪, ੧੬-੧=੧੫,) ਦੂਜੀ ਪਾਲ ਭਰੀ, ਜੇਹੜੇ ਕੋਠੇ ਖਾਲੀ ਰਹੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ੧੬ ਅੰਗ ਦੇ ਅਗਲੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ੪, ੨, ੧ ਅੰਗ ਘਟਾ ਕੇ ੨੦, ੨੨, ੨੩, ੨੬, ੨੭, ੨੯ ਭਰੇ, ਫੇਰ ਅੱਠ ਵਿਚ ਹੇਠਲਾ ੪ ਛੱਡ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਅੰਗ ਘਟਾ ਕੇ ਭਰੇ, ਜੇਹੜੇ ਖਾਲੀ ਰਹੇ ਉਹ ੧੨, ੧੪ ਆਦਿਕਾਂ ਵਚੋਂ ਘਟਾ ਘਟਾ ਕੇ ਭਰੇ। ਇਹ ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਜੇ ਅੰਗ ਇੱਕ ਬਾਰ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਉਹ ਫੇਰ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਏਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਕ ਭੇਦ (੩੨ਵਾਂ) ਸਰਬ ਲਘੂ ਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਪਾਲ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ੫ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ੧੬, ੨੪, ੨੮, ੩੦, ੩੧ ਵੇਂ ਭੇਦ ਵਿਚ ੧ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਅਤੇ ੮, ੧੨, ੧੪, ੧੫,

* ਇਕ ਰੂਪ ਸਰਬ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਏਕਾ ਲਿਖਿਆ।

੨੦, ੨੨, ੨੩, ੨੬, ੨੭, ੨੯ਵੇਂ (੧੦) ਭੇਦ ਵਿਚ ੨ ਗੁਰੂ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਣੇ ੨ ਕਰਕੇ ੩, ੪ ਅਤੇ ੫ (ਸਰਬ) ਗੁਰੂ ਜਾਣੇ ॥

* ਇਤੀ ਪਤਾਕਾ ॥

(੧੦) ਵਰਣ ਮੱਕੜੀ ਵਰਣਨ ਲੱਛਣ

ਗਦਯ - ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵਰਣ ਬ੍ਰਿਤ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਤ ਸੰਖਿਆ, ਲਘੂ, ਗੁਰੂ ਆਦਿ, ਅੰਤ, ਅਤੇ ਲਘੂ ਗੁਰੂ ਆਦਿ, ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਗਿਣਤੀ, ਸਰਬ ਕਲਾ, ਅਤੇ ਪਿੰਡ, ਮਲੂਮ ਹੋਣ ਉਹ ਵਰਣ ਮੱਕੜੀ ਹੈ ।

[ਰੀਤੀ ੬ ਪੈਰੀ ਮਕੜੀ] ਕਬਿੱਤ

ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਵਰਣਾਂ ਤੋਂ ਛਿੰਗੁਣੇ ਬਣਾਇ ਕੋਠੇ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਲਿਖ ਪਹਿਲੀ ਪਾਲ ਭਰੀਏ ।
 ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਦੂਜੀ ਲਿਖ ਤੀਜੀ ਦੇ ਆਦਿ ਏਕਾ ਉਤਲੇ 'ਚਿ ਵਿਕਟ ਗੁਣਨ ਰੈਂਦੀ ਧਰੀਏ ।
 ਚੌਥੀ 'ਚ ਉਤਾਰ ਲਿਖ ਤਿਗੁਣੇ ਸੁ ਪੰਜਵੀਂ 'ਚਿ ਛੇਵੀਂ ਦੇ ਭਰਨ ਨੂੰ ਤਿਗਾਈ ਘਟਿ ਕਰੀਏ ।
 ਬ੍ਰਿਤ ਭੇਦ ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਕਲਾ ਸਭ ਵਰਣ ਸੁ ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਦਿਸਣ ਜਾਨੁ ਮੱਕੜੀ ਜਾ ਜੜੀਏ ॥ ੩੫ ॥

ਦੇਖੋ ਵੰਨਗੀ ਪ ਵਰਣ ਦੀ ੬ ਪੈਰੀ ਮੱਕੜੀ -

੧	੨	੩	੪	੫	ਬ੍ਰਿਤ ।
੨	੪	੮	੧੬	੩੨	ਭੇਦ ।
੧	੪	੧੨	੩੨	੮੦	ਗੁਰੂ ।
੧	੪	੧੨	੩੨	੮੦	ਲਘੂ ।
੩	੧੨	੩੬	੯੬	੨੪੦	ਕਲਾ ।
੨	੮	੨੪	੬੪	੧੬੦	ਵਰਣ ।

ਸੂਚਨਾ - ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਾਲ ਵਿਚ ਵਰਣ ਲਿਖੇ, ਦੂਜੀ ਵਿਚ ੨, ੪ ਆਦਿਕ ਸੰਖਿਆ ਅੰਗੇ ਲਿਖੇ, ਤੀਜੀ ਵਿਚ ਆਦਿ ੧ ਰੱਖ ਕੇ ਅਗਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਦੂਜੀ ਦੇ ਅੰਗ ਲਿਖੇ, ਤੀਜੀ ਵਿਚ ਆਦਿ ੧ ਰੱਖ ਕੇ ਅਗਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਦੂਜੀ ਦੇ ਅੰਗ 'ਹੇਠਲੇ ਨਾਲ ਉਤਲੇ ਦਾ ਸੱਜਾ' (ਵਿਕਟ) ਗੁਣ ਗੁਣ ਕੇ (2×2=੪, ੪×੩=੧੨ ਆਦਿ) ਅੰਗ ਭਰੇ, ਚੌਥੀ ਵਿਚ ਏਹੀ ਉਤਾਰ ਉਤਾਰਿਆ, ਪਵੀਂ ਵਿਚ ਚੌਥੀ ਨੂੰ ਤਿਗੁਣਾ

* ਇਹਦੀ ਦੂਜੀ ਰੀਤੀ ਭੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਠਨ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ।

ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ, ੬ਵੀਂ, ਪਵੀਂ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਤਿਹਾਈ ਕੱਟ ਕਰਕੇ ਭਰੀ, ਤਾਂ ਇਹ ਮਾਲੂਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਪਾਲ ਵਿਚ ੫ ਵਰਣ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਦੇ ਛੇਕੜਲੇ ਕੋਠੇ ਦੇ ਅੰਗ ਜਿੰਨੇ ਵਰਣ ਦੇ ਭੇਦ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭ ਪਾਲਾਂ ਦੇ ਫਾਡੀ ਕੋਠਿਆਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਲਘੂ, ਕਲਾ, ਵਰਣ ਸਣੇ ੨ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ।

[ਅੱਠਭੁਜੀ ਮੱਕੜੀ ਰੀਤੀ] ਕਬਿੱਤ

ਅੱਠ ਗੁਣੀ ਕੋਠੀਆਂ ਬਣਾਇ ਦਿੱਤੇ ਵਰਣਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪਾਲ ਵਰਣ ਭੇਦਕ ਦੂਜੀ ਧਾਰੀਏ ।
 ਏਕਾ ਧਰ ਆਦਿ ਫੇਰ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਤੀਈ ਚੌਥੀ, ਪਹਿਲੀ ਚੌਥੀ ਗੁਣ ਛੇਵੀਂ ਪੰਜਵੀਂ 'ਚਿ ਡਾਰੀਏ ।
 ਛੇਵੀਂ ਅੰਗ ਤਿਗੁਣੇ ਬਣਾਇ ਲਿਖ ਸੱਤਵੀਂ 'ਚਿ ਸੱਤੀ 'ਚੋਂ ਤਿਹਾਈ ਕੱਟ ਅੱਠਵੀਂ ਪਸਾਰੀਏ ।
 ਬ੍ਰਿਤ, ਭੇਦ, ਅੰਤ, ਆਦਿ, ਲਘੂ, ਗੁਰੂ, ਦਿਸਣ ਸੁ ਕਲਾ, ਪਿੰਡ, ਅੱਠ ਭੁਜੀ ਮੱਕੜੀ ਵਿਚਾਰੀਏ ॥ ੩੬ ॥

ਦੇਖੋ ਵੰਨਗੀ ੫ ਵਰਣ ਦੀ ੮ ਭੁਜੀ ਮੱਕੜੀ ਦੀ :-

੧	੨	੩	੪	੫	ਬ੍ਰਿਤ
੨	੪	੮	੧੬	੩੨	ਭੇਦ
੧	੨	੪	੮	੧੬	੦। ਲਘੂ ਅੰਤ
੧	੨	੪	੮	੧੬	੦ S ਗੁਰੂ ਅੰਤ
੧	੪	੧੨	੩੨	੮੦	।੦ ਲਘੂ ਆਦਿ
੧	੪	੧੨	੩੨	੮੦	S੦ ਗੁਰੂ ਆਦਿ
੩	੧੨	੩੬	੯੬	੨੪੦	ਕਲਾ ।
੨	੮	੨੪	੬੪	੧੬੦	ਪਿੰਡ

ਸੂਚਨਾ : ਇਹਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਾਲ ਵਿਚ ਵਰਣ ਲਿਖਕੇ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਤ ਅੰਗ, ਤੀਜੀ, ਚੌਥੀ ਦੇ ਆਦਿ ੧ ਲਿਖ ਕੇ ਫੇਰ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਲਿਖੇ, ਪਵੀਂ ੬ਵੀਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਚੌਥੀ (ਅਥਵਾ ਤੀਜੀ) ਦੇ ਅੰਗ ਗੁਣ ਗੁਣ ਕੇ ੧-੪-੧੨ ਆਦਿ ਲਿਖੇ, ਛੇਵੀਂ ਦੇ ਤਿਗੁਣੇ ਕਰ ਕੇ ੩-੧੨-੩੬ ਆਦਿਕ ੭ਵੀਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਛੇਵੀਂ ਦੀ ਤਿਹਾਈ ਕਟਕੇ ੮ਵੀਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਛੇਕੜਲੇ ਕੋਠਿਆਂ ਤੇ ਬ੍ਰਿਤ, ਭੇਦ, ਲਘੂ ਅੰਤ, ਗੁਰੂ ਅੰਤ, ਲਘੂ ਆਦਿ, ਗੁਰੂ ਆਦਿ, ਆਦਿਕ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਸੋ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ।

[੧੦ ਪੈਰੀ ਮੱਕੜੀ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ] ਕਬਿੱਤ

ਦਸ ਗੁਣੀ ਕੋਠਿਆ ਬਣਾਇ ਦਿਤੇ ਵਰਣਾਂ ਤੋਂ ਮੀਰੀ ਪਾਲ ਵਰਣ ਦੁਈ 'ਚਿ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਧਰ ।
 ਅੱਧ ਕਰ ਤੀਈ ਚੌਥੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸੰਵਾਰ ਛੇਵੀਂ, ਸੱਤੀਂ ਅੱਠੀਂ ਆਦਿ ਏਕਾ ਕਰ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਫਿਰ ।
 ਨੌਵੀਂ ਅਰੁ ਦਸਵੀਂ ਦੇ ਆਦਿ ਸੁੰਨ ਧਾਰ ਕਰ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਅੱਧ ਸਭ ਚੈਦ੍ਰੇ ਕੋਠਿਆ 'ਚਿ ਭਰ ।
 ਬ੍ਰਿਤ, ਭੇਦ, ਆਦਿ ਗੁਰੂ *ਲਘੂ ਅਰ ਅੰਤ **ਸੋਈ, ***ਗੁਰੂ ਆਦਿ ਅੰਤ ਲਘੂ, ****ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਲਘੂ ਗੁਰ ॥੩੭॥

ਦੇਖੋ ਵੰਨਗੀ ਪ ਵਰਣ ਦੀ -
 [ਪ ਵਰਣ ੧੦ ਪੈਰੀ ਮੱਕੜੀ]-

੧	੨	੩	੪	੫	ਬ੍ਰਿਤ
੨	੪	੮	੧੬	੩੨	ਭੇਦ
੧	੨	੪	੮	੧੬	੧੦ ਗੁਰੂ ਆਦਿ
੧	੨	੪	੮	੧੬	੧੦ ਲਘੂ ਆਦਿ
੧	੨	੪	੮	੧੬	੦ ੧ ਗੁਰੂ ਅੰਤ
੧	੨	੪	੮	੧੬	੦ ੧ ਲਘੂ ਅੰਤ
੧	੧	੨	੪	੮	੧੦੧ ਆਦਿ ਗੁਰੂ
੧	੧	੨	੪	੮	੧੦੧ ਆਦਿ ਲਘੂ
੦	੧	੨	੪	੮	੧੦੧ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਅੰਤ ਲਘੂ
੦	੧	੨	੪	੮	੧੦੧ ਆਦਿ ਲਘੂ ਅੰਤ ਗੁਰੂ

ਸੂਚਨਾ - ਇਹਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਾਲ ਵਿਚ ਵਰਣ, ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਲਿਖ ਕੇ ਤੀਜੀ ਤੋਂ ੬ਵੀਂ ਤਕ ਸੂਚੀ ਦੇ ਅੱਧੇ ਅੰਗ ਲਿਖੇ, ੭ਵੀਂ ਅਤੇ ੮ਵੀਂ ਦੇ ਆਦਿ ਏਕਾ ਲਿਖ ਕੇ ਫੇਰ ਸੂਚੀ ਦੇ ਅੱਧੇ ਅੰਗ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ੯ਵੀਂ ਅਤੇ ੧੦ਵੀਂ ਵਿਚ ਆਦਿ ਸੁੰਨ ਲਿਖ ਕੇ ੮ਵੀਂ ਦੀ ਹੀ ਨਕਲ ਲਿਖੀ ਤਾਂ ਛੇਕੜਲੇ ਕੋਠਿਆਂ ਤੋਂ ਬ੍ਰਿਤ, ਭੇਦ, ਗੁਰੂ

- * ਆਦਿ ਲਘੂ ।
- ** ਗੁਰੂ ਅੰਤ, ਲਘੂ ਅੰਤ ।
- *** ਆਦਿ ਗੁਰ, ਆਦਿ ਲਘੂ ।
- **** ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਆਦਿ ਲਘੂ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ।

ਆਦਿ, ਲਘੁ ਆਦਿ, ਗੁਰੂ ਅੰਤ, ਲਘੁ ਅੰਤ, ਆਦੰਤ ਗੁਰੂ ਆਦਿਕ ਸਣੇ ੨ (ਜੈਸੇ ਕਿ ਨਾਲ ਭੀ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ) ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ।

[ਇਕਾਵਲੀ ਮੱਕੜੀ, ਰੀਤੀ] ਕਬਿੱਤ

ਦਸ ਕੋਠੇ ਖੜੇ ਲਿਖ ਉਤਲੇ ਵਰਣ ਅੰਗ ਦੂਜੇ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਛੇਵੇਂ ਤੱਕ ਅੱਧ ਪਾਈਏ ।
 ਛੇਵੇਂ ਦਾ ਬਣਾਇ ਅੱਧ ਦਸਾਂ ਤੱਕ ਭਰ ਕਰ 'ਕੇਹਰਿ' ਸੁ ਮੱਕੜੀ ਏਕੱਲਭੀ ਬਣਾਈਏ ।
 ਬ੍ਰਿਤ ਭੇਦ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਲਘੁ ਅਰ ਅੰਤ ਸੋਈ ਗੁਰੂ 'ਆਦਿ ਅੰਤ' ਲਘੁ ਗੁਰੂ ਲਿਆਈਏ ।
 ਲਘੁ ਗੁਰੂ ਆਦਿ ਅੰਤ ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਪਛਾਣ ਕਰ ਪੁਛੇ ਹੋਏ ਵਰਣ ਇਕੱਲੇ ਦੇ ਬਣਾਈਏ ॥ ੩੮ ॥

ਦੇਖੋ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਵੰਨਗੀ ੪ ਵਰਣ ਦੀ -

੪	ਬ੍ਰਿਤ ।
੧੬	ਭੇਦ ।
੮	SO ਆਦਿ ਗੁਰੂ ।
੮	IO ਆਦਿ ਲਘੁ
੮	OS ਅੰਤ ਗੁਰੂ
੮	OI ਅੰਤ ਲਘੁ
੪	SOS ਆਦੰਤ ਗੁਰੂ
੪	IOI ਆਦੰਤ ਲਘੁ
੪	SOI ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਅੰਤ ਲਘੁ
੪	IOS ਆਦਿ ਲਘੁ ਅੰਤ ਗੁਰੂ

ਸੂਚਨਾ - ਦਸ ਕੋਠੇ ਖੜੇ ਕਰਕੇ ਉਤਲੇ ਵਿਚ ਵਰਣ ਅੰਗ ਲਿਖੇ, ਦੂਜੇ ਵਿਚ ੧੬ (ਸੂਚੀ ਅੰਗ) ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ਤੀਜੇ ਤੋਂ ਛੇਵੇਂ ਤੱਕ ਸੂਚੀ ਦੇ ਅੱਧੇ ਅੰਗ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ਚੌਥੇ ਕੋਠਿਆਂ ਵਿਚ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਭੀ ਅੱਧੇ (੪) ਅੰਗ ਭਰੇ, ਏਹਨਾਂ ਕੋਠਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਿਤ, ਭੇਦ, ਗੁਰੂ ਆਦਿਕ ਕੇਵਲ ੧ ਹੀ ਪੁੱਛੇ ਹੋਏ ਵਰਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਪਹਿਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਆਦਿ ਅੰਤ ਤਕ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਸੀ, ਏਵੇਂ ਹੀ ਹੋਰ ਲੈਣਾ ।

* [ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਮੱਕੜੀ ਰੀਤੀ] ਕਬਿੱਤ

ਨਵ ਗੁਣੀ ਕੋਠਿਆ ਬਣਾਇ ਦਿੱਤੇ ਵਰਣਾ ਤੋਂ ਪੈਹਲੀ ਪਾਲ ਵਰਣ ਦੂਜੀ 'ਚਿ ਸੁਚੀ ਅੰਗ ਧਰਿ ।
 ਅੱਧ ਕੱਟ ਤੀਜੀ ਫੇਰ ਚੌਥੀ ਆਦਿ ਏਕਾ ਧਰੇ ਤੀਸਰੀ ਦਾ ਅੱਧ ਭਰੇ ਅਗਲੀ ਸੰਵਾਰ ਕਰਿ ।
 ਪੰਜੀ ਆਦਿ ਸੁੰਨ ਫੇਰ ਅਗਲਾ ਉਤਾਰ ਰੂਪ ਮੀਰੀ ਦੂਜੀ ਗੁਣ ਕਰ ਛੇਵੀਂ ਪਾਲ ਘਰ ਭਰਿ ।
 ਸੱਤੀ ਲਿਖੇ ਅੱਧ ਫੇਰ ਤਿਗੁਣੇ ਸੁ ਅੱਠਵੀਂ 'ਚਿ ਅੱਧ ਕਰ ਏਸ ਦਾ ਭੀ ਨੌਵੀਂ ਦਾ ਸਜਾਇ ਘਰ ॥ ੩੯ ॥

ਏਹਦਾ ਫਲ । ਕਬਿੱਤ

ਪਹਿਲੀ ਪਾਲ ਬ੍ਰਿਤ ਦੂਜੀ ਸੰਖਿਆ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰੇ ਤੀਜੀ ਗੁਰੂ 'ਆਦਿ' ਲਘੂ, ਗੁਰੂ 'ਅੰਤ' ਲਘੂ ਚਾਰਿ ।
 ਆਦਿ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਅਰੁ ਲਘੂ ਕਰੇ ਚੌਥੀ ਪਾਲ ਪੰਜੀ ਕਰੇ ਆਦਿ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਲਘੂ ਸਾਰਿ ।
 ਛੇਵੀਂ 'ਚਿ ਵਰਣ ਸਭ ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਸੱਤਵੀਂ 'ਚਿ ਕਲਾ ਸਭ ਅੱਠਵੀਂ ਤੇ ਨੌਵੀਂ ਰਹੀ ਪਿੰਡ ਧਾਰਿ ।
 ਸਭ ਹੁੰਦੀ ਏਹੋ ਦੇਵੇ ਸਾਰ ਕਵਿ 'ਕੇਹਰਿ' ਸਮੁਚੜ ਸਭ ਤੋਂ ਸਿਰੋਮਣੀ ਏ ਮੱਕੜੀ ਵਿਚਾਰਿ ॥ ੪੦ ॥

ਦੇਖੋ ਵੰਨਗੀ ਪ ਵਰਣ ਦੀ ਸਿਰੋਮਣੀ ਮੱਕੜੀ :-

੧	੨	੩	੪	੫	ਬ੍ਰਿਤ
੨	੪	੮	੧੬	੩੨	ਭੇਦ (ਸੰਖਿਆ)
੧	੨	੪	੮	੧੬	ਗੁਰ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਅੰਤ S O S ਲਘੂ ਆਦਿ ਲਘੂ ਅੰਤ I O I
੧	੧	੨	੪	੮	ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਆਦਿ ਅੰਤ S I O S I ਲਘੂ ਗੁਰੂ ਆਦਿ ਅੰਤ I S O I S
੦	੧	੨	੪	੮	ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਅੰਤ ਲਘੂ S O I ਆਦਿ ਲਘੂ ਅੰਤ ਗੁਰੂ I O S
੨	੮	੨੪	੬੪	੧੬੦	ਸਰਬ ਵਰਣ
੧	੪	੧੨	੩੨	੮੦	ਗੁਰੂ, ਏਨੇ ਹੀ ਲਘੂ
੩	੧੨	੩੬	੯੬	੨੪੦	ਸਰਬ ਕਲਾ
੧	੬	੧੮	੪੮	੧੨੦	ਪਿੰਡ **
੧					
੨					

* ਇਹ ਮੱਕੜੀ ਵੀ ਨਵੀਨ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ ।

** ਲਘੂ ਅੱਖਰ ਦਾ ਅੱਧਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਿੰਡ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, (ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ) ⇨

ਸੂਚਨਾ - ਇਹਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਾਲ ਵਰਣ, ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਸੂਚੀ ਅੰਗ, ਤੀਜੀ ਵਿਚ ਸੂਚੀ ਦੇ ਅੱਧੇ ਅੰਗ, ਚੌਥੀ ਵਿਚ ਆਦਿ ੧ ਫੇਰ ਉਤਲੀ ਦਾ ਅੱਧ, ਪੰਜਵੀਂ ਵਿਚ ਆਦਿ ਸੁੰਨ ਫੇਰ ਉਤਲਾ ਉਤਾਰ, ੬ਵੀਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਦੂਜੀ ਗੁਣ ਕੇ ੨-੮-੨੪ ਆਦਿ, ਸੱਤਵੀਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅੱਧ ੧-੪-੧੨ ਆਦਿਕ, ੮ਵੀਂ ਵਿਚ ਤਿਗੁਣੇ ਇਹਦੇ ੩-੧੨-੩੬ ਆਦਿਕ, ਫੇਰ ੯ਵੀਂ ਵਿਚ ਅੱਧ ੧.੫, ੬, ੧੮ ਆਦਿਕ ਲਿਖੇ । ਇਸ ਦਾ ਫਲ ਛੇਕੜਲੇ ਕੋਠਿਆਂ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਬਰਾਬਰ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਣਨਾ, ਇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਉਤਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੱਕੜੀਆਂ ਦਾ ਤਾਤਪ੍ਰਯ ਹੈ ।

ਨੋਟ - ਪਤਾਲ ਮੱਕੜੀ ਭੀ ਕਈਆਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਮੰਨੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਪਾਤਾਲ ਪ੍ਰਤਯ ਅੱਡ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

॥ਇਤੀ ਮੱਕੜੀ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ॥

(੧੧) [ਕਾਮਧੇਨ ਪ੍ਰਤਯਯ ਲੱਛਣ] ਦੇਹਿਰਾ

ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੇ ਲਾਵਨਯਤਾ, ਸਰਬ ਗੁਰਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ।

ਕਾਮਧੇਨ ਸੋ ਜਾਨ ਗੁਰ ਜਿਸ ਬਿਨ ਸਭੇ ਅਸਾਰ ॥ ੧ ॥

ਅਰਥਾਤ - ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤਯਯਾਂ ਦੀ ਲਾਵਣਯਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ ਉਹ ਕਾਮਧੇਨ ਹੈ । ਜਦ ਤਕ ਪਿੱਛੇ ਕਹੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤਯਯਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤਦ ਤਕ ਉਹ ਸਭ ਨਿਸਫਲ ਹਨ ।

⇐
ਜੈਸੇ ੩ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਅੱਠਾਂ ਭੇਦਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਕੇ ਦੇਖੋ ਤਾਂ ੧੨ ਗੁਰੂ ਦਿਸਣਗੇ, ੧੨ ਹੀ ਲਘੂ ਦਿਸਣਗੇ, ਸੋ ੧੨ ਗੁਰੂਆ ਦੇ ੧੨ ਹੀ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ੧੨ ਲਘੂਆ ਦੇ ੬ ਪਿੰਡ (ਕੁਲ ੧੮) ਬਣ ਗਏ । ੬ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਅੱਠ ਭੇਦ ਏਹ ਹਨ :-

S	S	S
I	S	S
S	I	S
I	I	S
S	S	I
I	S	I
S	I	I
I	II	

(੧) ਮਾਤ੍ਰਕ ਸਮ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੇ ਮਧੁਭਾਰ ਛੰਦ ਦੇ

੧ ਚਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੀ ਵੰਨਗੀ

੧	SS-।S।
੨	।।S-।S।
੩	।S।-।S।
੪	S।।-।S।
੫	।।।।-।S।

ਸੂਚਨਾ - ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਇਉਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮਧੁ ਭਾਰ ਛੰਦ ਦੀਆਂ ੮ ਮਾਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੰਤਲੀਆਂ ੪ ਮਾਤਰਾਂ ਜਗਣ ਦੇ ਸ੍ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਯਮ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਅੰਤਲੀਆਂ ੪ ਮਾਤਰਾਂ ਨਿਪਾਤ (ਜਿਸ ਦਾ ਰੂਪ ਅੱਗੇ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧਿਆ ਨ ਜਾਵੇ) ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਹੀ ਰਹੀਆਂ, ਕੇਵਲ ਆਦਿਲੀਆਂ ੪ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ (ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੁਆਰਾ) ੫ ਰੂਪ ਸਿੱਧ ਹੋਏ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮਧੁਭਾਰ ਛੰਦ ਦੇ ਇਕ ਚਰਣ ਦੇ ੫ ਰੂਪ ਹਨ ਜੇ ਅਤਲੀਆਂ ੪ ਮਾਤਰਾਂ ਨਿਪਾਤ ਨਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਚਾਰ ੨ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਦੋ ਬੰਦ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ $(੫ \times ੫) = ੨੫$ ਰੂਪ ਚਾਹੀਦੇ ਸੀ ।

ਜੇਕਰ ਦੋ ਚਰਣ ਦੀ ਪਰਸਤਾਰ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨਿਪਾਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਦਿਲੀਆਂ ਚਾਰ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਹਰੇਕ ਭੇਦ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਭੇਦ ਗੁਣ ਗੁਣਕੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਕਰਨਾ ਚਹੀਏ । ਯਥਾ -

ਸੂਚਨਾ - ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਚਿਤਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਦੀਆਂ ੪ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ੫ ਹੀ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਦੂਜੀ ਤੁਕ ਦੀਆਂ ੪ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਲਗਾਯਾ ਤਾਂ ੫ ਰੂਪ ਬਣੇ, ਫੇਰ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਦੇ ਪੰਜਹੀਂ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਦੂਜੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ ੫ ਹੋਰ ਬਣੇ, ਫੇਰ ਪਹਿਲੀ ਦੇ ਪੰਜਾਂ ਨਾਲ ਦੂਜੀ ਦਾ ਤੀਜਾ ਫੇਰ ਚੌਥਾ ਅਤੇ ਪੰਜਵਾਂ ਰੂਪ ਲਗਾਇਆ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੇਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਰੂਪ ਲਾ ਕੇ ਅਤੇ ਨਿਪਾਤਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਵਿਚਾਲੇ ਛੱਡ ਕੇ ਦੋ ਚਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੇ ੨੫ ਰੂਪ ਬਣਾਏ, ਜੇਕਰ ਮਧੁ ਭਾਰ ਛੰਦ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਅੱਠ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਕੋਈ ਐਸਾ ਛੰਦ ਹੁੰਦਾ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤਮ ਯਾ ਗਭਲਾ ਰੂਪ ਗਣ ਦੇ ਬੰਧਣ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਨਾ ਇਕੋ ਚਰਣ ਦੇ ਹੀ ੨੫ ਰੂਪ ਬਣਦੇ, ਪਰ ਜੇ ਯਤੀ ਚਾਰ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ।

[ਬੰਨਗੀ]

੧	$S S-।S।+SS-।S।$	੧੬	$SS-।S।+S।।-।S।$
੨	$।।S-।S।+SS-।S।$	੧੭	$।।S-।S।+S।।-।S।$
੩	$।S।-।S।+SS-।S।$	੧੮	$।S।-।S।+S।।-।S।$
੪	$S।।-।S।+SS-।S।$	੧੯	$S।।-।S।+S।।-।S।$
੫	$।।।।-।S।+SSS-।S।$	੨੦	$।।।।-।S।+S।।-।S।$
੬	$SS-।S।+।।S+।S।$	੨੧	$SS-।S।+।।।।-।S।$
੭	$।।S-।S।+।।S-।S।$	੨੨	$।।S-।S।+।।।।-।S।$
੮	$।S।-।S।+।।S-।S।$	੨੩	$।S।-।S।+।।।।-।S।$
੯	$S।।-।S।+।।S-।S।$	੨੪	$S।।-।S।+।।।।-।S।$
੧੦	$।।।।-।S।+।।S-।S।$	੨੫	$।।।।-।S।+।।।।-।S।$
੧੧	$SS-।S।+।S।-।S।$		
੧੨	$।।S-।S।+।S।-।S।$		
੧੩	$।S।-।S।+।S।-।S।$		
੧੪	$S।।-।S।+।S।-।S।$		
੧੫	$।:।।-।S।+।S।-।S।$		

॥ਇਤੀ ਪ੍ਰਸਤਾਰ॥

[੨, ਸੰਖਿਆ ਕਰਨ ਰੀਤੀ]

ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਦੇ ਭੇਦਾਂਕ ਨਾਲ ਦੂਜੀ ਤੁਕ ਦੇ ਭੇਦਾਂਕ ਨੂੰ ਗੁਣੇ ਤੇ ਦੋ ਚਰਣ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਦੇ ਭੇਦਾਂਕ ਨਾਲ ਗੁਣਿਆ ੩ ਚਰਣਾਂ ਦੀ, ਏਵੇਂ ਹੀ ਚੌਥੀ ਦਿਆਂ ਨਾਲ ਗੁਣਿਆਂ ੪ ਚਰਣਾਂ ਦੀ ਸਮਝਣੀ । ਜੈਸੇ :-

ਮਧੁਭਾਰ ਛੰਦ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਦੀ ਛੰਦ ਸੰਖਿਆ ੫ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਦੀ ਭੀ ੫ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ (੫×੫) ੨੫ ਹੋਈ, ੩ ਚਰਣਾਂ ਦੀ (੨੫×੫) = ੧੨੫ ਅਤੇ ੪ ਦੀ (੧੨੫×੫=) ੬੨੫ ਹੈ । ਜੇ ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਪਾਤ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਦੀ ਹੀ ੨੫ ਹੁੰਦੀ।

[੩. ਉਦਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਰੀਤੀ]

ਨਿਪਾਤਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਛੱਡਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਉਦਿਸ਼ਟ ਮਾਤ੍ਰਕ ਸਮ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੇ ਉਦਿਸ਼ਟ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਰੋ। ਜੈਸੇ ਮਧੁਭਾਰ ਛੰਦ ਦੀ ਇਕ ਤੁਕ ਦੇ - "ਕਰਤੇ ਪ੍ਰਣਾਮ" ਇਸ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਉਦਿਸ਼ਟ ਇਉਂ ਕੀਤਾ। ਕਰਤੇ ਪ੍ਰਣਾਮ - ੧ ੨ ੩

॥S-।S।=੫-੩=੨ ਉਤ੍ਰ, ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਮਧੁਭਾਰ ਦੇ ਰੂਪ

੫ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜਾ ਹੈ। ਦੋ ਚਰਣਾਂ ਦੇ "ਕਰਤੇ ਪ੍ਰਣਾਮ। ਦਾਤੇ ਨਮਾਮ" ਏਸ ਰੂਪ ਦਾ ਉਦਿਸ਼ਟ ਇਉਂ ਕੀਤਾ, ਕਰਤੇ ਪ੍ਰਣਾਮ +

੧ ੨ ੩ * ੮ ੨ ੧ *

ਦਾਤੇ ਨਮਾਮ = ॥S-।S।+S S-।S।=੩+੮+੨੧=੩੨)

੫ ੧੩ ੩੪

੩੪-੩੨=੨ ਉਤ੍ਰ।

ਅਰਥਾਤ ਉਕਤ ਰੂਪ ਦੂਜਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਪ੍ਰਸਤਾਰ।

ਨੋਟ - ਇਸ ਵਿਚ ਬੁਟੀ ਵਾਲੇ ਨਿਪਾਤ ਸ਼ੁਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ੮ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਉਦਿਸ਼ਟ ਕੱਢਿਆ ਹੈ। ਏਵੇਂ ਹੀ ਹੋਰ ਚਰਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਤੇ ਉਦਿਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। "ਕਰਤੇ ਪ੍ਰਣਾਮ" ਆਦਿ ਵਰਣਾਂ ਤੋਂ "॥S" ਇਤਯਾਦੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਸ ਲਈ ਕਲਪੇ ਕਿ ਉਕਤ ਵਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਪੈ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਤੀ ਉਦਿਸ਼ਟ।

[੪. ਨਸ਼ਟ ਰੀਤੀ]

ਨਿਪਾਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਂ ਜਿੰਨੇ ਲਘੂ ਲਿਖ ਕੇ ਉਹੀ ਕ੍ਰਿਯਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਏ ਜੋ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੈਸੇ ਮਧੁਭਾਰ ਛੰਦ ਦੇ ਦੋ ਚਰਣਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਇਉਂ ਕੱਢਿਆ :-

੧ ੨ ੩ ੫ ੮ ੧੩ ੨੧ ੩੪

| | | | | | | |

= ੩੪-੨ = ੩੨-੨੧ = ੧੧-੮ = ੩

$$S O S O S O = 3-3=0$$

$$= 11S, SS=11S+SS=11S-1S1+S S-1S1 \text{ ਉਤ੍ਰ } ॥$$

ਨੋਟ - ਏਸ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਨਿਪਾਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਦਿਲੀਆਂ ਚਾਰ ਚਾਰ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ੮ ਮਾਤਰਾਂ (ਇਕੱਠੀਆਂ) ਸਮਝ ਕੇ ਨਿਯਮਾਨੁਸਾਰ "11S,SS,, ਇਹ ਰੂਪ ਕੱਢਿਆ। ਸੋ ਇਸਤੋਂ

$$11S-1S1+SS-1S1$$

ਕਰਤੇ ਪ੍ਰਣਾਮ+ਦਾ ਤੇ -ਨਮਾਮ "ਕਰਤੇ ਪ੍ਰਣਾਮ। ਦਾਤੇ ਨਮਾਮ" ਇਹ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਬਣੀਆਂ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਰ ਚਰਣ ਭੀ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ।

॥ਇਤੀ ਨਸ਼ਟ॥

[ਮਾਤ੍ਰਕ ਅਰਧ ਸਮ ਦੇ ਦੋਹੇ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕਰਨ ਰੀਤੀ]:-

ਦੋਹਿਰਾ

ਟਗਣ ਡਗਣ ਇਕ ਮੱਤ ਫਿਰ ਟਗਣ ਟੌਂਕ ਦੇ ਜਾਨ।

ਟਗਣ ਡਗਣ ਇਕ ਜਿਸਤ ਵਿਚ ਸੰਖਿਆ ਸਮੇਂ ਪਛਾਨ ॥ ੨ ॥

ਪੁਨਾ ਦੋਹਿਰਾ

ਸਭਨਾ ਤੇ ਭੇਦਾਕ ਲਿਖ * ਬਰਜੇ ਭੇਦ ਹਟਾਇ।

ਗੁਣੇ ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ ਤਕ ਛੰਦ ਸੰਖਿਆ ਆਇ ॥ ੩॥

ਅਰਥਾਤ ਦੋਹੇ ਵਿਚ ਸੰਖਿਆ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲੇ ਚਰਣ ਟਗਣ, ਫੇਰ ਡਗਣ, ਫੇਰ ਇਕ ਮਾਤ੍ਰਾ, ਫੇਰ ਟਗਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਟਗਣ ਡਗਣ ਅਤੇ ੧ ਮਾਤ੍ਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੀਜਾ ਚੌਥਾ ਚਰਣ ਸਮਝਣਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੋਹੇ ਵਿਚਲੇ ਗਣ ਨਿਖੇੜ ੨ ਕੇ ਲਿਖੇ (ਭਾਵੇਂ ਆਦਿ ਪਦ ੩ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਭੀ ਪਹਿਲਾਂ ੬ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ (ਟਗਣ) ਗਣ ਜੁਦਾ ਕਰੇ ਫੇਰ ੪ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਡਗਣ ਇਤਯਾਦਿਕ) ਫੇਰ ਗਣਾਂ ਉਤੇ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਸੂਚੀ ਅੰਕ ਲਿਖੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿੰਨੇ ਰੂਪ ਉਤਨੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਓਸ ਛੰਦ ਵਿਚ ਬਰਜਤ ਹੋਣ, ਓਨੇ ਹੀ ਰੂਪ ਛੱਡ ਕੇ ਲਿਖੇ। (ਸਾਰੇ ਦੋਹੇ ਦੇ ਇਵੇਂ ਹੀ ਬਣਾਕੇ) ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲੇ ਚਰਣ ਦਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਣ ਕੇ ਉਹਦੀ ਗੁਣਨ ਸੰਖਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦੀ ਨਾਲ, ਉਹਨੂੰ ਤੀਜੇ ਚਰਣ ਦੀ ਨਾਲ, ਫੇਰ ਓਹਨੂੰ ਚੌਥੇ ਦੀ ਨਾਲ ਗੁਣੇ ਤਾਂ ਦੋਹੇ ਦੀ ਛੰਦ ਸੰਖਿਆਂ ਨਿਕਲ ਆਉ।

* ਜਗਣ ਦਾ ਦੋਹਿਰੇ ਵਿਚ ਨਿਖੇਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ।

ਦੇਖੋ ਹੇਠਾਂ ਬੰਨਗੀ - ਦੋਹਿਰਾ

੧੩ ੪ ੧ ੨ ੧੩ ੪ ੧

ਬਿਪਤ ਬਿਦਾ-ਰਨ ਦਸ-ਮ-ਗੁਰ-ਬੀਰਨ ਬੀ-ਰ ਅਖੰ-ਡ

੧੩ ੪ ੧੨ ੧੩ ੪ ੧

ਰਿਦੇ ਧਾਰ ਖਾਲ ਖੰ-ਡਨੇ ਖੰਡਨ ਕਰ-ਨ ਪਖੰ-ਡ ॥

ਜਾਂ-

੧੩ ੪ ੧ ੨ ੧੩ ੪ ੧

IIII, IIII, II+SII, II, I

੧੩ ੪ ੧ ੨ ੧੩ ੪ ੧

ISSI, II, I, S+SIIII, II, I

ਪਹਿਲਾ = $੧੩ \times ੪ \times ੧ \times ੨ = ੧੦੪$

੨ ਜਾਂ = $੧੩ \times ੪ \times ੧ = ੫੨$

੩ ਜਾਂ = $੧੩ \times ੪ \times ੧ + ੨ = ੧੦੪$

੪ ਥਾਂ = $੧੩ \times ੪ \times ੧ = ੫੨$

= $੧੦੪ \times ੫੨ \times ੧੦੪ \times ੫੨ = '੨੯੨੪੬੪੬੪' ਛੰਦ ਸੰਖਿਆ ਹੈ ।$

ਸੂਚਨਾ - ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦੋਹਾ ਲਿਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਗਣ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਟਗਣ ਦੀਆਂ ਏਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ੧੩ ਰੂਪ ਉਤੇ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ਡਗਣ ਦੀਆਂ ੪ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ੫ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਓਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ੧ ਰੂਪ (ਜਗਣ ਦਾ) ਦੋਹੇ ਵਿਚ ਵਰਜਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ੪ ਰੂਪ ਉਤੇ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ੧ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਫੇਰ ੨ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਉਪਰ ਲਿਖੇ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਅਗਲੇ ਚਰਣ ਦੇ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਚਰਣ ਦੀ ਗੁਣਨ ਸੰਖਿਆ ੧੦੪ ਦੂਝੇ ਦੀ ੫੨, ਤੀਜੇ ਦੀ ੧੦੪ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਦੀ ੫੨ ਹੈ, ਏਹਨਾ ਨੂੰ ਆਪੇ ਵਿਚੀ (ਪਹਿਲੀ ਨਾਲ ਦੂਜੀ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਤੀਜੀ ਆਦਿਕ) ਗੁਣਿਆਂ ਤਾਂ '੨੯੨੪੬੪੬੪' ਇਹ ਉੱਤਰ ਆਇਆ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਰਨਾਂ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ।

(੨) ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਕਰਨ ਰੀਤੀ, ਦੋਹਿਰਾ

ਪਹਿਲੇ ਗਣ ਦੇ ਰੂਪ ਸਭ ਧਾਰ ਲਵੋ ਹਰ ਬਾਰ ।

ਹੋਰਾਂ ਇਕ ਇਕ ਵਧਿ ਕਰ ਬਰਜੇ ਠਡ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ॥ ੪ ॥

ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਛੰਦ ਵਿਚ ਜਿਕ੍ਰਿ ਗਣ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੋਵੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਜੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਛੰਡ ਕੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਰੂਪ ਲਿਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਕਰੋ । ਜੈਸੇ ਦੋਹੇ ਦੇ ਆਦਿ ੬ ਮਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ੧੩ ਰੂਪ ਹਨ, ਦੂਜਾ ਗਣ ੪ ਮਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ੫ ਭੇਦ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਕ ਭੇਦ (।S।) ਜਗਣ ਦਾ ਛੰਡ ਕੇ ੪ ਰੂਪ ਇਉਂ ਕਰੋ - ਕਿ ੬ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ੧੩ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਆਦਿ ਭੇਦ (੨ ਗੁਰੂ ਦਾ) ਆਵੇਗਾ, ਫੇਰ ੧੩ ਹੀ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ (੨੬ ਤੱਕ) ੨ ਭੇਦ ਅੰਤ ਗੁਰੂ (।।S) ਵਾਲਾ, ੩੯ ਤਕ ੧੩ ਹੀ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ) ਤੀਜਾ ਭੇਦ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ੫੨ ਤੱਕ (੧੩ ਨਾਲ) ਸਰਬ ਲਘੂ (।।।।) ਵਾਲਾ ਚੌਥਾ ਭੇਦ ਆਵੇਗਾ, ਫੇਰ ੫੨ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ੧੦੪ ਤਕ (੫੨ ਵਿਚ) ਆਦਿਲੇ ਦੋ ਗਣਾਂ ਦੇ ਉਹੀ ਰੂਪ ਆਉਣਗੇ । ਤੀਜਾ ਗਣ ਇਕ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੇਕੜਲੇ ਤਾਈਂ ਲਘੂ (।) ਹੀ ਰਹੂਗਾ ਅਤੇ ੪ ਥਾਂ ਗਣ ੨ ਵਸਤੂ ਹੈ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੱਧ ਤੱਕ (੫੨ ਤਕ) ਤਾਂ ਆਦਿ ਰੂਪ (ਦੋਨੋਂ ਗੁਰੂ) ਰਹੂ ਅਤੇ ਅੰਤਲੇ ਅੱਧੇ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਸਰਬ ਲਘੂ (।।) ਦਾ ਰਹੂਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਦੇ ਦੋ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ ।

ਦੇਖੋ ਵੰਨਗੀ ਦੋਹੇ ਦੇ ਇਕ ਚਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੀ -

੧	SSS-S	S-I-S	੧੧	।S।।।-S	S-I-S
੨	।।S S-S	S-I-S	੧੨	S।।।।-S	S-I-S
੩	।S। S-S	S-I-S	੧੩	।।।।।-S	S-I-S
੪	S।। S-S	S-I-S	੧੪	SSS-I	।S-I-S
੫	।।।। S-S	S-I-S	੧੫	।।SS-।।S	-I-S
੬	।SS I-S	S-I-S	੧੬	।S।S-I	।S-I-S
੭	S।S।-S	S-I-S	੧੭	S।।S-I	।S-I-S
੮	।।।S।-S	S-I-S	੧੮	।।।।S-I	।S-I-S
੯	S S ।।-S	S-I-S	੧੯	।SS।-I	।S-I-S
੧੦	।S।।-S	S-I-S	੨੦	S।S।-I	।S-I-S

੨੧	IIISi-IIIS -I-S	੪੩	SiIS- IIII-I-S
੨੨	SSII-IIIS -I-S	੪੪	IIIS- IIII-I-S
੨੩	IIISII-IIIS -I-S	੪੫	ISSI- IIII-I-S
੨੪	IIISII-IIIS -I-S	੪੬	SiSi- IIII-I-S
੨੫	SIIII-IIIS -I-S	੪੭	IIISi- IIII-I-S
੨੬	IIIIII-IIIS -I-S	੪੮	SSII- IIII-I-S
੨੭	SSS-S II-I-S	੪੯	IIISII- IIII-I-S
੨੮	IISS-S II-I-S	੫੦	ISIII- IIII-I-S
੨੯	ISIS-S II-I-S	੫੧	SIIII- IIII-I-S
੩੦	SiIS- S II-I-S	੫੨	IIIIII- IIII-I-S
੩੧	IIIS- S II-I-S	੫੩	SSS- S S- I-II
੩੨	ISSI- S II-I-S	੫੪	IISS- S S- I-II
੩੩	SiSi- S II-I-S	੫੫	ISIS- S S- I-II
੩੪	IIISi- S II-I-S	੫੬	SiIS- S S- I-II
੩੫	SSII- S II-I-S	੫੭	IIIS- S S- I-II
੩੬	IIISII- S II-I-S	੫੮	ISSI- S S- I-II
੩੭	ISIII- S II-I-S	੫੯	SiSi- S S- I-II
੩੮	SIIII- S II-I-S	੬੦	IIISi- S S- I-II
੩੯	IIIIII- S II-I-S	੬੧	SSII- S S- I-II
੪੦	SSS- IIII-I-S	੬੨	IIISII- S S- I-II
੪੧	IISS- IIII-I-S	੬੩	ISIII- S S- I-II
੪੨	ISIS- IIII-I-S	੬੪	SIIII- S S- I-II

੬੫	IIIIII- S S- I-II	੮੭	SSII- SII- I-II
੬੬	SSS- II S- I-II	੮੮	II SII- SII- I-II
੬੭	IISS- II S- I-II	੮੯	ISIII- SII- I-II
੬੮	ISIS- II S- I-II	੯੦	SIIII- SII- I-II
੬੯	SII S- II S- I-II	੯੧	IIIIII- SII- I-II
੭੦	IIII S- II S- I-II	੯੨	SSS- IIII- I-II
੭੧	ISSI- II S- I-II	੯੩	IISS- IIII- I-II
੭੨	SISI- II S- I-II	੯੪	ISIS- IIII- I-II
੭੩	IIIS I- II S- I-II	੯੫	SII S- IIII- I-II
੭੪	SSII- II S- I-II	੯੬	IIII S- IIII- I-II
੭੫	II S I- II S- I-II	੯੭	ISSI- IIII- I-II
੭੬	ISIII- II S- I-II	੯੮	SISI- IIII- I-II
੭੭	SIIII- II S- I-II	੯੯	IIIS I- IIII- I-II
੭੮	IIIIII- II S- I-II	੧੦੦	SSII- IIII- I-II
੭੯	SSS- SII- I-II	੧੦੧	II SII- IIII- I-II
੮੦	IISS- SII- I-II	੧੦੨	ISIII- IIII- I-II
੮੧	ISIS- SII- I-II	੧੦੩	SIII- IIII- I-II
੮੨	SII S- SII- I-II	੧੦੪	IIIIII- IIII- I-II
੮੩	IIII S- SII- I-II		
੮੪	ISSI- SII- I-II		
੮੫	SISI- SII- I-II		
੮੬	IIIS I- SII- I-II		

ਸੁਚਨਾ - ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਗਣ ਦੇ ੧੩ ਰੂਪ ਬਣਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਬਰਾਬਰ ਦੂਜੇ ਗਣ ਦਾ ਆਦਿ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ, ਫੇਰ ੨੬ ਤੱਕ ਆਦਿਲੇ ਦੇ ੧੩ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ, ਫੇਰ ਤੀਜਾ ਰੂਪ ਦੂਜੇ ਗਣ ਦਾ ਜਗਣ (I.SI) ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲੇ ਗਣ ਦੇ ੧੩ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ (੩੯ ਸੰਖਿਆ ਤੱਕ) ਦੂਜੇ ਗਣ ਦਾ ਖਬਾ ਰੂਪ (S.II) ਬਣਾਇਆ ਫੇਰ ੫੨ ਸੰਖਿਆ ਤੱਕ ਪਹਿਲੇ ਗਣ ਦੇ ੧੩ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਗਣ ਦਾ ਪਵਾਂ ਰੂਪ ਸਰਬ ਲਘੂ (IIII) ਦਾ ਲਾਇਆ, ਦੂਜਾ ਗਣ ਮੁੱਕ ਗਿਆ। ਅੱਗੇ ਇਕ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੁੱਲ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਲਘੂ (I) ਹੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲਾਯਾ, ਫੇਰ ਚੌਥਾ ਗਣ ਦੋ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੱਧਿਆਂ ਰੂਪਾਂ ਤੱਕ ਗੁਰੂ (S) ਲਾਇਆ, ਫੇਰ ਅੰਤ (੫੨ ਤੋਂ ੧੦੪) ਤੱਕ ਸਰਬ ਲਘੂ (II) ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲਿਆਂ ਗਣਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਭੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੀਤੀ, ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਚਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀ ਜਾਣੋ, ਬਹੁਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ।

(੩) ਉਦਿਸ਼ਟ ਰੀਤੀ

ਗੱਦਜ - ਜੇ ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਕਿ ਦੋਹਿਰੇ ਦਾ 'ਇਹ' ਭੇਦ ਕੌਣ ਸਾ ਹੈ ? ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੋ, ਦੋਹੇ ਦੇ ਬੰਦ (ਗਣ) ਟਗਣ ਆਦਿਕ (ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ) ਨਿਖੇੜ ਲਵੋ, ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਲਿਖੋ ਤਾਂ ਹੇਠਾਂ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੁਆਰਾ ਜੇਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋਵੇ ਉਹ ਅੰਗ ਲਿਖੋ, ਫੇਰ ਉਪਰਲੇ (ਸੂਚੀ) ਅੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠਲੇ ਅੰਗ (ਰੂਪਾਂ ਦੇ) ਘਟਾ ਕਰ ਉਹਨਾਂ (ਰੂਪਾਂ ਦੇ) ਦੋ ਅੰਗਾਂ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੋ, ਫੇਰ ਜੇਹੜਾ ਅੰਗ ਛੇਕੜਲੇ ਗਣ ਤੇ ਉੱਤੇ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਗਣ ਦੇ ਹੇਠਲੇ (ਰੂਪ ਅੰਗ) ਅੰਗ ਨਾਲ ਗੁਣ ਕੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲਾ ਅੰਗ ਘਟਾਓ, ਜੋ ਪਿੱਛੇ ਰਹੇ ਉਹਨੂੰ ਗਣ ਦੇ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਦੇ ਸਿਰ ਲਿਖੋ, ਫੇਰ ਉਸ ਉਪਰਲੇ ਅੰਗ ਦੂਜੇ (ਖੱਬੇ) ਗਣ ਦਾ ਸਿਖਰੰਗ ਗੁਣ ਕੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਓਸ (ਖੱਬੇ) ਗਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲਾ ਅੰਗ ਘਟਾ ਕੇ ਸਿਖਰ (ਪਹਿਲੇ ਵਾਂਗ) ਲਿਖੋ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਜਿਓਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਜਾਵੋ (ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਚਾਲ ਸੱਜਿਓਂ ਖੱਬੇ ਨੂੰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ) ਜੋ ਅੰਤਲਾ (ਸਿਖਰਲਾ) ਅੰਗ ਆਵੇਗਾ ਉਹ ਉਤਰ ਹੋਊਗਾ।

[ਦੇਖੋ ਵੰਨਗੀ] ਦੋਹਿਰਾ

ਬਿਪਤ ਬਿਨਾਸਨ ਦਸਮ ਗੁਰ, ਬੀਰਨ ਬੀਰ ਅਖੰਡ ।

ਰਿਦੇ ਧਾਰ ਖਲ ਖੰਡਨੋ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਪਖੰਡ ॥

ਉਦਿਸ਼ਟ ਚਿੱਤ੍ਰ

ਉੱਤ੍ਰ ਰੂਪ ਅੰਗ	੧੩੫੯੭੪੭੨	੧੦੪੫੯੬੦	੨੬੧੪੯੦	੨੬੧੪੯੦	੧੩੦੭੪੫	੧੦੦੫੮	੨੫੧੫
ਸੂਚੀ ਅੰਗ	੧੩	੪	੧	੨	੧੩	੪	੧
ਤੁਕ ਦੇ ਰੂਪ	IIIS, IIII,	IIII,	I,	II+,	SIIS,	IIIS,	I
ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਭੇਦ	੫	੪	੧	੨	੪	੨	੧
ਘਟੇ ਹੋਏ ਅੰਗ	੮,	੦	੦	੦+	੯	੨	੦
ਉੱਤ੍ਰ ਰੂਪ ਅੰਗ	੨੫੧੫	੧੯੪	੪੯	੪੯	੨੧	੨	੧
ਸੂਚੀ ਅੰਗ	੧੩	੪	੧	੨	੧੩	੪	੧
ਤੁਕ ਦੇ ਰੂਪ	ISSI,	IIIS,	I,	S,+S	IIII,	IIIS,	I
ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਭੇਦ	੬	੨	੧	੧+	੧੨	੨	੧
ਘਟੇ ਹੋਏ ਅੰਗ	੭	੨	੨	੧+	੧	੨	੦

ਹੱਲ' =੧ ੧=੦, ੪-੨=੨, ੧੩-੧੨=੧, ੨-੧=੧,

੧-੧=੦, ੪-੨=੨, ੧੩-੬=੭,

੧-੧=੦, ੪-੨=੨, ੧੩-੪=੯, ੨-੨=੦, ੧-੧=੦,

੪-੪=੦, ੧੩-੫=੮,

੧×੧=੧-੦=੦, ੧×੪=੪-੨=੨, ੨×੧੩=੨੬-੧=੨੫,

੨੫×੨=੫੦-੧=੪੯, ੪੯×੧=੪੯-੦=੪੯,

੪੯×੪=੧੯੬-੨=੧੯੪ ॥

=੧੯੪×੧੩=੨੫੨੨-੭=੨੫੧੫, ੨੫੧੫×੪=੧੦੦੬੦-੨=੧੦੦੫੮,

੧੦੦੫੮×੧੩=੧੩੦੭੫੪-੯=੧੩੦੭੪੫, ੧੩੦੭੪੫×੨-

੦=੨੬੧੪੯੦×੧-੦=੨੬੧੪੯੦, ੨੬੧੪੯੦×੪-੦=੧੦੪੫੯੬੦,

੧੦੪੫੯੬੦×੧੩-੮=੧੩੫੯੭੪੭੨ ਵਾਂ ਉੱਤਰ ।

ਸੂਚਨਾ - ਇਹ ਇਉਂ ਕੱਢਿਆ : - ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਗਣਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਨਿਖੇੜ ਕੇ (IIII S ਆਦਿਕ) ਲਿਖੇ, ਓਹਨਾਂ ਉਤੇ ੧੩ ਆਦਿਕ ਸੂਚੀ ਦੇ ਅੰਗ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਗਣਾਂ ਹੇਠ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅੰਗ (ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਕਲ ਐਸ ਰੂਪ ਦੀ ਹੈ) ੫-੪ ਆਦਿਕ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ਸੂਚੀ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਏਹਨਾਂ (ਰੂਪਾਂ ਦਿਆਂ) ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਘਟ ੨ ਕੇ ਹੇਠ ੮,੦ ਆਦਿਕ ਅੰਗ ਲਿਖੇ, ਫੇਰ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਜੇਹੜਾ ਪੰਗਤੀ ਦੇ ਛੇਕੜ ਗਣ (I) ਹੈ ਉਹਦੇ ਉਤਲੇ ੧ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਹੇਠਲੇ ੧ ਨਾਲ ਗੁਣਕੇ ਹੇਠਲੇ ੧ ਦੇ ਹੇਠਲਾ '0' ਘਟਾ ਕੇ ਉਸੇ (ਸਿਖਰਲੇ) ੧ ਦੇ ਉਤੇ (੧) ਪਾਇਆ, ਫੇਰ ਏਸ (ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰਲੇ) ੧ ਨੂੰ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਗਣ ਦੇ ਸਿਖਰੰਗ ੪ ਨਾਲ ਗੁਣ ਕੇ ਉਸੇ ਗਣ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲਾ ਅੰਗ ਉਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਘਟਾਇਆ ਤਾਂ ੨ ਰਹੇ, ਸੋ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ (ਉਸੇ ਗਣ ਦੇ) ਪਾਏ, ਫੇਰ ਦੋ ਨਾਲ ਤੀਜੇ ਗਣ ਉਪਰਲੇ ੧੩ ਗੁਣੇ ਤਾਂ ੨੬ ਹੋਣੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸੇ ਗਣ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਅੰਗ ੧ ਘਟਾਇਆ ਤਾਂ ੨੫ ਰਹੇ, ਸੋਈ ਉਸੇ ਗਣ ਦੇ ਉੱਪਰ ਪਾਏ, ਫੇਰ $25 \times 2 - 1 = 49$ ਚੌਥੇ ਗਣ ਦੇ ਸਿਖਰ ਪਾਏ । ਫੇਰ ੪੯ ਨੂੰ ੫ ਵੇਂ ਗਣ ਦੇ ਉਤਲੇ ੧ ਨਾਲ ਗੁਣ ਕੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚੋਂ '0' ਘਟਾਇਆ ਤਾਂ ੪੯ ਰਹੇ, ਸੋ ਪਵੇਂ ਗਣ ਦੇ ਉਪਰ ਪਾਏ, ਫੇਰ ੪੯ ਨੂੰ ੪ (ਜੋ ਛੇਵੇਂ ਗਣ ਉਪਰ ਹੈ) ਨਾਲ ਗੁਣਿਆਂ ਤਾਂ ੧੯੬ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਗਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲਾ ਅੰਗ ੨ ਘਟਾਇਆ ਤਾਂ ੧੯੪ ਰਹੇ, ਉਸੇ ਗਣ ਦੇ ਸਿਖਰ ਲਿਖੇ ਫੇਰ ੧੯੪ ਨਾਲ ੧੩ (ਜੇਹੜੇ ਸੱਤਵੇਂ ਗਣ ਉਤੇ ਹਨ) ਗੁਣ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ੭ (ਜੇਹੜੇ ਉਸੇ ਗਣ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਅੰਗ ਹਨ) ਘਟਾਏ ਤਾਂ ੨੫੧੫ ਰਹੇ, ਓਹ ਉਪਰ ਲਿਖੇ । ਇਹ ਪਿਛਲੀ ਪੰਗਤੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਹੋਈ, ਏਵੇਂ ਹੀ ੨੫੧੫ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅਗਲੀ ਪੰਗਤੀ ਭੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਅੰਤਲਾ ਅੰਗ ੧੩੫੯੭੪੭੨ ਆਇਆ, ਏਹੀ ਉਤਰ ਹੈ ।

(੪) ਨਸ਼ਟ ਰੀਤੀ

ਜੇ ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਕਿ ਦੋਹੇ ਦਾ ਫਲਾਨਾ ਭੇਦ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ? ਤਾਂ ਇਉਂ ਕਰੋ - ਅੱਗੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਗਣ ਆਦਿਕ ਗਣ ਮਥ ਛੱਡੋ ਅਤੇ ਪੁੱਛੇ ਹੋਏ ਅੰਗ ਨੂੰ ੧੩ ਉੱਤੇ (ਜੇਹੜੇ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਗਣ ਦੇ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਹਨ) ਵੰਡੋ ਫੇਰ ਜਿੰਨਾਂ ਲਭਯ ਆ ਕੇ ਬਾਕੀ ਰਹੇ ਓਹੀ ਸੂਰੂਪ ੬ ਕਲਾ (ਟਗਣ) ਦਾ ਲਿਖ ਲਵੋ, ਫੇਰ ਅਗਲੇ ਗਣ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣੋਣ ਲਈ ਜੇਹੜਾ ਪਿੱਛੇ ਲਭਯ ਆਇਆ ਸੀ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਰਲਾ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਦੂਜੇ ਗਣ (ਡਗਣ) ਦੇ ਸੂਚੀ ਅੰਗ (੪) ਉਤੇ ਵੰਡੋ, ਜੋ ਲਭਦ ਆ ਕੇ ਬਾਕੀ ਰਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪ ਹੀ ਉਸ ਗਣ ਦਾ ਜੇਹੜਾ ਹੋਵੇ ਲਿਖ ਲਵੋ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਭਯ ਰਹੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਰਲਾ ਰਲਾ ਕੇ ਓਹੀ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਦੇ ਜਾਓ ਅਤੇ ਸਾਰਾ (ਦੋਹਰੇ ਦਾ) ਰੂਪ ਬਣਾ ਲਵੋ । ਜਦ ਕਿਤੇ ਵੰਡਦੇ ਹੋਇਆਂ ਪੂਰੀ ਹੀ ਵੰਡ ਪਵੇ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਇਉਂ ਕਰਨਾ ਕਿ ਔਂਦੇ ਲਭਦ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਘੱਟ ਲਭਯ ਮੰਨਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਬਚਦੇ ਹੁੰਦਾ ਉਸੇ ਗਣ ਦਾ ਸੂਚੀ ਅੰਗ ਜਿੰਨਾਂ (ਅਰਥਾਤ ਜਿਹਦੇ ਉੱਤੇ ਵੰਡਦੇ ਹਾਂ) ਰੂਪ ਰੱਖ ਲੈਣਾ, ਜੈਸ ੬੫ ਨੂੰ ੧੩ ਉਤੇ ਵੰਡਦਿਆਂ ੫ ਔਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਲਭਯ ੪ ਹੀ ਮੰਨਕੇ

ਵਰਣ	ਕੇ	ਹ	ਰਿ	ਸ	ਤਿ	ਗੁ	ਰ	ਹਾ	ਥ	ਤੇ	ਛੁੱ	ਟੀ	ਤੇ	ਗਾ	ਜੇ	ਇ
ਰੂਪ	S							S		S+	S	S	S	S	S	
ਵਰਣ	ਜੈ	ਜੈ	ਕ੍ਰੈ	ਦੇ	ਦੇ	ਵ	ਤੇ		ਹੈ	ਹੈ	ਪਾ	ਪੀ	ਸੋ	ਇ		
ਰੂਪ	S	S	S,	S	S,		S	+	S	S	S	S	S	S		

ਹੁਣ ਨਿਸ਼ਚਯ ਲਈ ਇਸੇ ਦੋਹੇ ਦਾ ਉਦਿਸ਼ਟ ਬਣਾਯਾ । ਯਥਾ -

੨੫ ੨ ੧ ੧ ੧ ੧ ੧
 ੧੩ ੪ ੧ ੨ ੧੩ ੪ ੧
 S|||| ||S|S, SSS S S |
 ਕੇਹਰ ਸਤਿ' ਗੁਰਾਂ ਹਾਥ'ਤੇ ਛੁੱਟੀ ਤੇ' ਗਾ ਜੇ' ਇ ।
 ੧੨ ੨ ੧ ੧ ੧ ੧ ੧
 ੧ ੨ ੦ ੧ ੧੨ ੩ ੧

੧ ੧ ੧ ੧ ੧ ੧ ੧
 ੧੩ ੪ ੧ ੨ + ੧੩ ੪ ੧
 SSS S S | S SSS SSS S S |
 ਜੈ ਜੈ ਕ੍ਰੈ' ਦੇ ਦੇ ਵ'ਤੇ' ਹੈ ਹੈ ਪਾ' ਪੀ ਸੋ' ਇ ।
 ੧ ੧ ੧ ੧ ੧ ੧ ੧
 ੧੨ ੩ ੦ ੧ ੧੨ ੩ ੦

ਉਦਿਸ਼ਟ ਦਾ ਹਲ = ੧੩-੧੨-੧, ੪-੨=੨, ੧-੧=੦, ੨-੧=੧+੧੩-੧=੧੨, ੪-੧=੩, ੧-੧=੦} ੧੩-੧=੧੨ ੪-੧=੩, ੧-੧=੦, ੨-੧=੧+੧੩-੧=੧੨, ੪-੧=੩, ੧-੧=੦} ਫੇਰ ੧×੧-੦=੧, ੧×੪-੩=੧, ੧×੧੩-੧੨=੧, ੧×੨-੧=੧, ੧×੧-੦=੧, ੧×੪-੩=੧, ੧×੧੩-੧੨=੧, ੧×੨-੧=੧, ੧×੧-੦=੧, ੧×੪-੨=੨, ੨×੧੩=੨੬-੧=੨੫ ਉਤ੍ਰੁ ਆਯਾ ।

(੧) ਵਰਣ ਬਿੰਤ ਦੇ ਸਮ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਰ

੧	SSSS-SSSS	੨੨	ISIS-1SSS
੨	1SSS-SSSS	੨੩	S11S-1SSS
੩	S1SS-SSSS	੨੪	111S-1SSS
੪	11SS-SSSS	੨੫	SSSI-1SSS
੫	SS1S-SSSS	੨੬	1SSI-1SSS
੬	1S1S-SSSS	੨੭	S1S1-1SSS
੭	S11S-SSSS	੨੮	11S1-1SSS
੮	111S-SSSS	੨੯	SS11-1SSS
੯	SSSI-SSSS	੩੦	1S11-1SSS
੧੦	1SSI-SSSS	੩੧	S111-1SSS
੧੧	S1S1-SSSS	੩੨	1111-1SSS
੧੨	11S1-SSSS	੩੩	SSSS-1SSS
੧੩	SS11-SSSS	੩੪	1SSS-1SSS
੧੪	1S11-SSSS	੩੫	S1SS-S1SS
੧੫	S111-SSSS	੩੬	11SS-S1SS
੧੬	1111-SSSS	੩੭	SS1S-S1SS
੧੭	SSSS-1SSS	੩੮	1S1S-S1SS
੧੮	1SSS-1SSS	੩੯	S11S-S1SS
੧੯	S1SS-1SSS	੪੦	111S-S1SS
੨੦	11SS-1SSS	੪੧	SSSI-S1SS
੨੧	SS1S-1SSS	੪੨	1SSI-S1SS

੪੩	SISI-SISS	੫੪	ISIS-IISS
੪੪	IISI-SISS	੫੫	SIIS-IISS
੪੫	SSII-SISS	੫੬	IIIS-IISS
੪੬	ISII-SISS	੫੭	SSSI-IISS
੪੭	SIII-SISS	੫੮	ISSI-IISS
੪੮	IIII-SISS	੫੯	SISI-IISS
੪੯	SSSS-IISS	੬੦	IISI-IISS
੫੦	ISSS-IISS	੬੧	SSII-IISS
੫੧	SISS-IISS	੬੨	ISII-IISS
੫੨	IISS-IISS	੬੩	SIII-IISS
੫੩	SSIS-IISS	੬੪	IIII-IISS

ਜੇ ਇਕ ਚਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਰ (ਅੱਗੇ ਵਾਂਗ) ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਏ ਜਿਤਨੇ ਉਸ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਹੋਣ, ਅਤੇ ਜੇ ਦੋ ਚਰਣਾਂ ਦੀ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਰਣ ਮਿਲਾਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਏ। ਜੈਸੇ ਚਾਰ ਚਾਰਵਰਣ ਦੇ ਚਰਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਉਪਰ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ -

ਸੂਚਨਾ - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ੧੬ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਅਗਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ੪ ਵਰਣ ਦੇ ੧੬ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਦੂਜਾ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਚੌਥਾ ਰੂਪ ਲਿਖ ਕੇ ੬੪ ਰੂਪ ਬਣੇ ਹਨ, ਅੱਗੇ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹਰ ਇਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਚੌਥਾ ਪੰਜਵਾਂ ਆਦਿਕ (੧੬ ਰੂਪਾਂ ਪ੍ਰਯੰਤ) ਰਲਾ ੨ ਲਿਖਣ ਤੋਂ (੧੬×੧੬=) ੨੫੬ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਮਗਰ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਗਏ।

॥ ਇਤੀ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ॥

(੨) ਸੰਖਿਆ ਰੀਤੀ

ਪਹਿਲੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜਿਤਨੇ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਉਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਉੱਤੇ ਵੰਡੋ, ਜੇਹੜਾ ਅੰਗ ਹੱਥ ਆਵੇ ਉਤਨੇ ਹੀ ਸੋਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚੀਂ ਗੁਣ ਕੇ ਉੱਤਰ

ਲਵੇ, ਜੇ ਵੰਡ ਪੈ ਕੇ ਕੁਝ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਰਹੇ ਜਿੰਨੇ ਦੂਇਆਂ (੨) ਨੂੰ ਉਸ ਅੰਗ ਨਾਲ ਗੁਣੋਂ ਜੋ ਕਿ ਸੋਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਗੁਣਨਫਲ ਹੈ ।

੪ ਵਰਣ ਵਾਲੇ ਚਰਣ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦੀ ਵੰਨਗੀ :-

$੪ \div ੪ - ੧ = ੧$ ਉੱਤਰ ॥ ੮ ਵਰਣ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਯਥਾ -
 $੮ \div ੪ = ੨ = ੧ \times ੧ = ੨$ ਉੱਤਰ । ੧੦ ਵਰਣ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ।

$੧੦ \div ੪ = ੨ - ੨ = ੧ \times ੧ \times ੨ \times ੨ = ੧੦੨੪$ ਉੱਤਰ ॥

(੩) ਉਦਿਸ਼ਟ ਰੀਤੀ

ਸਭ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਵਰਣ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵਰਣੋ ਦਿਸ਼ਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਦਿਸ਼ਟ ਕਰੋ "ਚੇਤ ਨਾਥਾ । ਟੇਕੀ ਮਾਥਾ" ਇਹਦਾ ਉਦਿਸ਼ਟ ਇਉਂ ਕੀਤਾ :-

੧ ੨ ੪ ੮ ੧੬ ੩੨ ੬੪ ੧੨੮

$S \mid SS + SSSS = S \mid S \mid S \mid S \mid S \mid SS =$
 $੧ + ੪ + ੮ + ੧੬ + ੩੨ + ੬੪ + ੧੨੮ = ੨੫੩ = ੨੫੬ - ੨੫੬ - ੨੫੩ = ੩$ ਅਰਥਾਤ ਤੀਜਾ ਰੂਪ ।

ਸੂਚਨਾ - ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ੮ ਵਰਣ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ੨੫੬ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਕਤ ਤੀਜਾ ਰੂਪ ਹੈ ।

॥ਇਤਿ ਉਦਿਸ਼ਟ॥

(੪) ਨਸ਼ਟ ਰੀਤੀ

ਸਭ ਚਰਣਾਂ ਦੇ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਪੂਰਬ ਕਹੀ ਰੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਸ਼ਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ । ੬ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲੇ ੨ ਚਰਣਾਂ ਦਾ ੧੭੫੬ ਵਾਂ ਰੂਪ ਇਉਂ ਕੱਢਿਆ :-

੧ ੨ ੪ ੮ ੧੬ ੩੨ ੬੪ ੧੨੮ ੨੫੬ ੫੧੨ ੧੦੨੪ ੨੦੪੮

| | | | | + | | | | |

$= ੨੦੪੮ \times ੨ = ੪੦੯੬ - ੧੫੫੬ = ੨੩੪੦$ ਸੋ ਇਹ, ੪, ੩੨, ੨੫੬, ੪੮ ਦਾ ਜੋੜ ਹਨ $(੪ + ੩੨ + ੨੫੬ + ੨੦੪੮ = ੨੩੪੦)$ ਸੋ ਇਹਨਾਂ ਅੰਕਾਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਮਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੀਰਘ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ॥ S ॥ S+ ॥ S- ॥ S ਇਹ ਰੂਪ ਬਣੀਆਂ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਰੂਪ ਉਤੇ "ਨਰਦਾਨ ਕਰੇ । ਕੁਛ ਗਯਾਨ ਕਰੇ" ਇਹ ਛੰਦ ਪਿਆ ।

ਨੋਟ - ਗਣਕ ਛੰਦ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਉਤਨੇ ਵਰਣ ਸਮੁਦਾਯ ਦਾ ਆਪ ਹੀ ਰੂਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ, ਅਤੇ ਸੰਖਿਆ ੧ ਚਰਣ ਦੀ ੧, ਦੋ ਦੀ ੨, ਤਿੰਨ ਦੀ ੩ ਅਤੇ ੪ ਦੀ ਚਾਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਭ ਰੂਪ ਨਿਪਾਤ (ਬੰਨ੍ਹਵੇਂ) ਹਨ। ਉਦਿਸ਼ਟ ਦੁਆਰਾ ਇਹਦੀ ਭੇਦ ਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਨਸ਼ਟ ਦੁਆਰਾ ਇਹਦਾ ਰੂਪ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।

॥ਇਤਿ ਨਸ਼ਟ॥

ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ (ਸਭ ਪ੍ਰਕਰਣਾਂ ਦੇ) ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਮੇਰੂ ਆਦਿ ਭੀ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਪੋਥੀ ਵਿੱਚ ਇੰਨੇ ਹੀ ਦੱਸਣੇ ਯੋਗ ਸਮਝੇ ਗਏ ਹਨ ਓਹ ਕਿਤੇ ਫੇਰ (ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਭੇਦਾਂ ਨਾਲ) ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ।

[ਅਲੌਕਿਕ ਛੰਦਾਂ ਉਤੇ ਪ੍ਰਤਯਯਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ]

(ਮਾਤ੍ਰਕ ਸਮ ਪ੍ਰਕਰਣ)

ਉਚ ਅਪਾਰ ਬਿਅੰਤ ਸੁਆਮੀ ਕੌਣ * ਜਾਣੇ ਗੁਣ ਤੇਰੇ।

[ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ]

ਇਸ ਅਲੌਕਿਕ ਵਾਕਯ ਵਿਚ ੨੮ ਮਾਤ੍ਰਾ ਹਨ। ਸੋ ੨੮ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ੫੧੪੨੨੯ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਕਤ ਵਾਕਯ ਭੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਦੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਏਸ ਵਾਕਯ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕਿੰਨੀ ਹੈ ? ਅਰਥਾਤ ਪੂਰਬੋਕਤ ਭੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਕਿੰਨਵਾਂ ਭੇਦ ਹੈ ? ਤਾਂ ਓਸਦੇ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਦਿਸ਼ਟ ਕੀਤਾ -

ਨੋਟ - ਸਾਰੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਹੋਰ	੧
ਰੂਪ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸ਼੍ਰਮ ਛੱਡ ਕੇ	੮
ਰੀਤੀ ਮਾਤ੍ਰ ੧ ਤੁਕ ਦਾ ਹੀ ਉਦਿਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।	੫੫
ਨਿਸ਼ਚਯ ਲਈ ਉਲਟਾ ਕੇ 'ਨਸ਼ਟ' ਭੀ ਕਰ ਲੈਣਾ	੩੭੭
ਚਾਹੀਏ। ਅਰਥਾਤ ੫੩੩੦੨ ਵਾਂ ਰੂਪ ਇਸ	੯੮੭
ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੱਢਣਾ-	੨੫੮੪
	੧੭੭੧੧
	੧੨੧੩੯੩
	੩੧੭੮੧੧

	੪੬੦੯੨੭

* 'ਜਾ' ਨੂੰ ਲਘੁ ਪੜ੍ਹਕੇ ੨੮ ਮਾਤਰਾਂ ਹਨ।

bb੨੮bE	S	੨੮੮8bR
E੨E6੮b	S	੨b8੩੨b
R੮O੧੮		
੨੮E੩8		
bb੮੮b	S	੮R੩੨੮
੩8੨0b		
R੩੮੩		
E੨R੮	S	੨bb8
੮੨੨	S	੮੨Rb
੮੮E	S	0b੩
Eਏ੮		
88b		
R੧	S	੨੨
8E		
b੮		
੨	S	Eb
R		
E		
b	S	੮

=੫੧8੨੨੯-8੯0੯੨੭=੫੩੩0੨ ਉੱਤ੍ਰ

੨੮੮੮੬੬	-	੦ 5
੬੬੨੮੬੬	-	5 0
੨੬੮੩੨੬	-	0 0 5
੬੨੬੬੮੮	-	5 0
੬੮੦੬੮	-	
੨੩੬੩੮	-	
੮੬੩੨੮	-	0 5
੬੬੮੮	-	5 0
੩੮੨੦੬	-	
੬੩੮੩	-	
੬੨੬੮	-	0 5
੨੮੬੮	-	0 5
੮੨੬੬	-	0 5
੮੨੨	-	5 0
੦੬੩	-	0 5
੮੮੬	-	5 0
੬੬੮	-	
੨੨	-	0 5
੬੬	-	
੮੮	-	
੬੬	-	0 5
੨	-	5 0
੬	-	
੮	-	0 5
੬	-	

੫੧੪੨੨੯-੫੩੩੦੨ (ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂਗ)
 = ੪੬੦੯੨੭-੩੧੭੮੧੧ =
 ੧੪੩੧੧੬-੧੨੧੩੯੩ =
 ੨੧੭੨੩-੧੭੭੧੧ = ੪੦੧੨-
 ੨੫੪੮ = ੧੪੨੮-੯੨੭ =
 ੪੪੧-੩੭੭ = ੬੪-੫੫ = ੯-
 ੮ = ੧-੧ = ੦ = S| |S| |S| |SS,
 S| |S| |SS ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਆਏ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ
 “ਉਚ ਅਪਾਰ ਬੇਅੰਤ ਸੁਆਮੀ ਕੌਣ ਜਾਣੈ ਗੁਣ
 ਤੇਰੇ”। ਏਹ ਵਾਕਯ ਪਿਆ ।

ਅਰਧ ਸਮ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦਾ ਸਲੋਕ :-

"ਦੀਨ ਦਰਦ ਦੁਖ ਭੰਜਨਾ ਘਟਿ ਘਟਿ ਨਾਥ ਅਨਾਥ ।

ਸਰਣਿ ਤੁਮਾਰੀ ਆਇਓ ਨਾਨਕ ਕੇ ਪ੍ਰਭ ਸਾਥ ॥"

[ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਸਲੋਕ ੨]

ਏਸ ਪ੍ਰਵਿੱਝ ਸਲੋਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ, ਤੀਜੇ ਚਰਣ ਵਿਚ ੧੩ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਚੌਥੇ ਵਿਚ ੧੧ ਮਾਤ੍ਰਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਅਰਧ ਸਮ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦਾ ਹੈ । ਅਤੇ ਜੇ ਏਸਦਾ ਰੂਪ ਲਿਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਟਗਣ (੬ ਮਾਤ੍ਰਕ) ਫੇਰ ਡਗਣ (੪ ਮਾਤ੍ਰਕ) ਫੇਰ ਇਕ ਮਾਤ੍ਰਕ ਅਤੇ ਫੇਰ ਟਗਣ(ਦੋ ਮਾਤ੍ਰਕ) ਦਾ ਬੰਦ ਪਹਿਲੇ ਚਰਣ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਟਗਣ, ਡਗਣ ਅਤੇ ਫੇਰ ੧ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਜੋੜ ਪਵੇਗਾ । ਏਵੇਂ ਹੀ ਤੀਜੇ ਚੌਥੇ ਸਮਝੋ ।

ਏਸਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਪਹਿਲੀ ਕਹੀ ਹੋਈ ਗੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ (ਹਰੇਕ ਗਣ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਪਰਸਪਰ ਗੁਣਕੇ) ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਏ ਅਤੇ ਸੰਖਿਆ ਭੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹਰੇਕ ਚਰਣ ਦੀਆਂ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਣ ਕੇ ੨੯੨੪੬੪੬੪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਹੁਣ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਲੋਕ ਕਿੰਨਵਾਂ ਭੇਦ ਹੈ ? ਇਸਦੇ ਵਾਸਤੇ ਉਦਿਸ਼ਟ ਗੀਤੀ ਇਉਂ ਵਰਤੀ :-

੯੦੨੨੩੩੦	੩੮੦੪੨੬	੯੭੩੫੦੭	੯੭੩੫੦੭	੪੯੭੫	੨੮੩੩	੨੩੩੯
੧੩	੪	੧	੨	੧੩	੪	੧
S , S, ,	S+ S, S,					
੧੨	੨	੧	੧	੫	੨	੧
੧	੨	੦	੧	੮	੨	੦

੧੬੬੮	੧੨੯	੩	੩	੧੭	੧	੯
੨੩	੪ ੧	੨	੧੩	੪	੧	
1111S, SS, 1,	S, +S11S,	11S,	1			
੫	੧ ੧ ੧	੪	੨	੧		
੮	੩ ੦ ੧	੯	੨	੦		

$= ੧ \times ੧ = ੧ - ੦ = ੧, ੧ \times ੪ = ੪ - ੨ = ੨, ੨ \times ੧੩ = ੨੬ - ੯ = ੧੭, ੧੭ \times ੨ = ੩੪ - ੧ = ੩੩, ੩੩ \times ੧ = ੩੩ - ੦ = ੩੩, ੩੩ \times ੪ = ੧੩੨ - ੩ = ੧੨੯, ੧੨੯ \times ੧੩ = ੧੬੭੭ - ੮ = ੧੬੬੯, ੧੬੬੯ \times ੧ - ੦ = ੧੬੬੯, ੧੬੬੯ \times ੪ = ੬੬੭੬ - ੨ = ੬੬੭੪, ੬੬੭੪ \times ੧੩ = ੮੬੭੬੨ - ੮ = ੮੬੭੫੪, ੮੬੭੫੪ \times ੨ = ੧੭੩੫੦੮ - ੧ = ੧੭੩੫੦੭, ੧੭੩੫੦੭ \times ੧ = ੧੭੩੫੦੭ - ੦ = ੧੭੩੫੦੭, ੧੭੬੫੦੭ \times ੪ = ੬੯੪੦੨੮ - ੨ = ੬੯੪੦੨੬, ੬੯੪੦੨੬ \times ੧੩ = ੯੦੨੨੩੩੮ - ੧ = ੯੦੨੨੩੩੭$ ਉੱਤ੍ਰ

ਸੂਚਨਾ - ਪਹਿਲਾਂ ਏਸ ਸਲੋਕ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਿਖਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਗਣਾਂ ਦੇ ਸੂਚੀ ਅੰਗ (੧੩-੪-੧-੨ ਆਦਿਕ) ਲਾਏ, ਫੇਰ ਹਰ ਰੂਪ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਉਹਦੇ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਬੋਧਕ ਅੰਗ (੧੨-੨-੧-੧ ਆਦਿ) ਲਾਏ, ਫੇਰ ਗਣਾਂ ਦੇ ਉਤਲੇ (ਸੂਚੀ ਦੇ) ਅੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਅੰਗ (੧੨-੨-੧-੧ ਆਦਿ) ਘਟਾ ਕੇ ੨ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ੧-੨-੦-੧ ਆਦਿਕ ਅੰਗ ਲਿਖੇ, ਅੱਗੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੇਕੜਲੇ ਗਣ ਉਤਲੇ ੧ ਨਾਲ ਹੇਠਲਾ ੧ ਗੁਣਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਸੁੰਨ ਘਟਾ ਕੇ ੧ ਅੰਗ ਨੂੰ ਉਪਰਲੇ ੧ ਦੇ ਉਤੇ ਲਿਖਿਆ, ਫੇਰ ਏਸ (ਉਤਲੇ) ੧ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਬਾਉਂ ਦੇ ਗਣ (11S) ਦਾ ਉਤਲਾ ਚੌਕਾ ਗੁਣਿਆਂ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਗਣ ਦੇ ਹੇਠਲਾ ੨ ਘਟਾ ਕੇ ੨ ਅੰਗ ਓਸ ਚੌਕੇ ਦੇ ਉਤੇ ਲਿਖਿਆ, ਫੇਰ ਉਸ ੨ ਨਾਲ ਤੀਜੇ ਗਣ ਉਤਲੇ ੧੩ ਗੁਣੇ ਤਾਂ ੨੬ ਹੋਏ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੱਲੇ ਦਾ ੯ ਘਟਾ ਕੇ ਉਪਰਲੇ ੧੩ ਦੇ ਉਪਰ ੧੭ ਲਿਖੇ, ਅੱਗੇ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰਲੇ ਅੰਗ ਵਿਚ ਉਰਲੇ (ਖੱਬੇ) ਗਣ ਦੇ ਉਤਲੇ ਅੰਗ ਗੁਣਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਣਾਂ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਅੰਗਾਂ ਤੋਂ ਭੀ ਹੇਠਲੇ ਅੰਗ ਘਟਾ ਕੇ ਅਤੇ ਉਪਰ ਲਿਖ ਕੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ੯੦੨੨੩੩੭' ਇਹ ਅੰਗ ਲਿਆਂਦਾ। ਏਹੀ ਉਤਰ ਹੈ।

[ਨਸ਼ਟ ਰੀਤੀ]

ਜੇ ਕੋਈ ਕਹੇ ਕਿ ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ੯੦੨੨੩੩੭ ਵਾਂ ਰੂਪ ਕੱਢੇ ਤਾਂ ਇਉਂ ਕਰੋ :-

ਕ੍ਰਿਆ	ਰੂਪ ਬੋਧਕ	ਰੂਪ	ਅੱਖਰ
$\frac{੯੦੨੨੩੩੭}{੧੩} = ੬੯੮੦੨੫-$	੧੨	S 1111	ਦੀਨ ਦਰਦ
$੬੯੮੦੨੫+੧ = \frac{੬੯੮੦੨੬}{੪} = ੧੭੩੫੦੬-$	੨	11S	ਦੁਖੰਡ
-----	੧	।	ਜ
$੧੭੩੫੦੬+੧ = \frac{੧੭੩੫੦੭}{੨} = ੮੬੭੫੩$	੧	S	ਨਾ
$੮੬੭੫੩+੧ = \frac{੮੬੭੫੪}{੧੩} = ੬੬੭੩$	੫	1111S	ਘਟਿ ਘਟਿ ਨਾ
$੬੬੭੩+੧ = \frac{੬੬੭੪}{੪} = ੧੬੬੮$	੨	11S	ਥ ਅਨਾ
-----	੧	।	ਥ
$੧੬੬੮+੧ = \frac{੧੬੬੯}{੧੩} = ੧੨੮$	੫	1111S	ਸਰਣਿ ਤੁਮਾ
$੧੨੮+੧ = \frac{੧੨੯}{੪} = ੩੨$	੧	SS	ਰੀ ਆ
-----	੧	।	ਇ
$੩੨+੧ = \frac{੩੩}{੨} = ੧੬$	੧	S	ਓ
$੧੬+੧ = \frac{੧੭}{੧੩} = ੧$	੪	S 11S	ਨਾਨਕ ਕੇ
$੧+੧ = ੨$	੨	11S	ਪ੍ਰਭ ਸਾ
-----	੧	।	ਥ

ਸੂਚਨਾ - ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂਗ ਨੂੰ ੧੩ (ਆਦਿਲੇ ਗਣ ਦੇ ਭੇਦਾਂਕ) ਉਤੇ ਵੰਡਿਆ ਤਾਂ ੬੯੪੦੨੫ ਲਭਯ ਆਏ ੧੨ ਪਿਛੇ ਰਹੇ ਤਾਂ ੬ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ੧੩ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ੧੨ਵਾਂ ਰੂਪ (S IIII) ਆਦਿਲੇ ਗਣ ਦਾ ਲਿਖ ਲਿਆ, ਫੇਰ ੬੯੪੦੨੫ ਵਿਚ ੧ ਰਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ੪ (ਦੂਜੇ ਗਣ ਦੇ ਭੇਦਾਂਕ) ਉਤੇ ਵੰਡਿਆ ਤਾਂ ੧੭੩੫੦੬ ਆ ਕੇ ੨ ਬਚੇ, ਇਸ ਬਾਕੀ ਰਹੇ ਅੰਗ ਜਿੰਨਾ ਅਰਥਾਤ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ੪ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ (IIS) ਅੱਗੇ ਲਿਖਿਆ, ਫੇਰ ਇਕ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਲਘੂ (I) ਹੀ ਲਿਖਿਆ, ਅੱਗੇ ੧੭੩੫੦੬+੧ ਨੂੰ ੨ ਉਤੇ ਵੰਡਿਆ ਤਾਂ ੮੬੭੫੩ ਲਭਯ ਆ ਕੇ ੧ ਬਚਿਆ, ਤਾਂ ਤੇ ਇਸ ਗਣ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਹੀ ਲਿਖਿਆ, ਫੇਰ ਲਭਯ ਵਿਚ ੧ ਜੋੜ ਕੇ ੪ ਉਤੇ ਵੰਡਿਆ ਤਾਂ ੧੬੬੮ ਲਭਯ ਆ ਕੇ ੨ ਪਿੱਛੇ ਰਹੇ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਰੂਪ (IIS) ਅੱਗੇ ਲਿਖਿਆ, ਫੇਰ ੧ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਇੱਕ ਲਘੂ (I) ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਬਣੀ, ਫੇਰ ਉਪਰਲੇ ਲਭਯ ਵਿਚ ੧ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ੧੩ (ਟਗਣ ਦੇ ਭੇਦਾਂਕ) ਉਤੇ ਵੰਡਿਆ ਤਾਂ ੧੨੮ ਆ ਕੇ ੫ ਬਚੇ, ਸੋ ਟਗਣ (੬ ਮਾਤ੍ਰਾ) ਦਾ ਪਵਾਂ ਰੂਪ (IIIS) ਲਿਖਿਆ, ਫੇਰ ੧੨੮ ਵਿਚ ੧ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ੪ ਉਤੇ ਵੰਡਿਆ ਤਾਂ ੩੨ ਲਭਯ, ੧ ਬਾਕੀ ਆਇਆ ਸੋ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ (SS) ਲਿਖਿਆ, ਅਗੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ੧ ਲਘੂ ਲਾਇਆ ਫੇਰ ੩੨ (ਲਭਯ) ਵਿਚ ੧ ਜੋੜ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ੨ (ਅਗਲੇ ਗਣ ਦਾ ਸੂਚੀ ਅੰਗ) ਉਤੇ ਵੰਡਿਆ ਤਾਂ ੧੬ ਲਭਯ ਆ ਕੇ ੧ ਬਚਿਆ ਸੋ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ (S) ਲਾਇਆ, ਅਗੇ ੧੬+੧ ਨੂੰ ੧੩ (ਟਗਣ ਦਾ ਸੂਚੀ ਅੰਗ) ਉਤੇ ਵੰਡਿਆ ਤਾਂ ੧ ਲਭਯ ਤੇ ੪ ਬਾਕੀ ਆਏ, ਇਸ ਲਈ ਚੌਥਾ ਰੂਪ ਓਸ ਗਣ (SIIIS) ਲਿਖਿਆ, ਫੇਰ ੧+੧=੨ ਨੂੰ ੪ (ਡਗਣ ਦੀ ਭੇਦ ਸੰਖਿਆ) ਉਤੇ ਵੰਡਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਗਣ ਦਾ ਇਸੇ ਅੰਗ ਜਿਤਨਾ ਅਰਥਾਤ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਹੀ ਲਿਖਿਆ, ਫੇਰ ਇਕ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਲਘੂ (I) ਲਾਇਆ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਬੋਕਤ ਸ਼ਲੋਕ ਸਮਾਇਆ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਕਿ ਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ।

[ਵਰਣ ਬ੍ਰਿਤ ਉੱਤੇ ਵਰਤੋਂ]

ਸਮ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦਾ 'ਹਰਿ ਬੋਲਮਨਾ ਛੰਦ'।

ਕਰਨਾਲਯ ਹੈ। ਅਰਿਘਾਲਯ ਹੈ। ਖਲਖੰਡਨ ਹੈ।

ਮਹਿਮੰਡਨ ਹੈ। [ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ,]

ਇਹਦੀ ੧ ਤੁਕ ੬ ਵਰਣ ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਦ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਰੂਪ 'IISIIIS' ਇਹ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਉਦਿਸ਼ਟ ਦੁਆਰਾ ੬ ਵਰਣ ਦਾ ੨੮ ਵਾਂ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਕਿ ੬ ਵਰਣ ਦਾ ੨੮ਵਾਂ ਰੂਪ ਦਸੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਕਹੀ ਹੋਈ ਰੀਤੀ ਨਾਲ 'IISIIIS' ਇਹੀ (ਉਕਤ) ਰੂਪ ਨਿਕਲੂਗਾ। ਇਹਦੀਆਂ ੪ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਰਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅਥਵਾ ਉਦਿਸ਼ਟ ਆਦਿ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਗਣ ਇਕ ਸਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਤੁਕ ਦੇ ਰੂਪ ਆਦਿ ਕੱਢਣ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਦੇ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

॥ਸੰਪੂਰਣ॥

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਦੂਜਾ ਖੰਡ । (ਸ) ਦੇਸ਼ ॥

[ਮਾਤ੍ਰਕ, ਸਮ, ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੇ ਛੰਦ ਵਰਣਨ]
ਦੋਹਰਾ-

ਮੱਤ ਬੱਤੀਓਂ ਬਧ ਦੇ ਦੰਡਕ ਛੰਦ ਪਛਾਨ ।
ਸਾਧਾਰਣ ਬੱਤੀਸ ਲਗ ਸੋ ਹੁਣ ਕਰਾਂ ਬਖਾਨ ॥ ੧ ॥

੮ ਮਾਤ੍ਰਕ ਛੰਦ ਦੋਹਰਾ

ਅੱਠ ਮਾਤ੍ਰ ਕੇ ਛੰਦ ਦੇ ਚੌਤੀ ਭੇਦ ਵਿਚਾਰ ।
'ਕੋਹਿਰ' ਚਟਕ ਪਛਾਣ ਕਰ ਕਹਾਂ ਇੱਕ ਮਧੁਭਾਰ ॥ ੨ ॥

(੧) ਮਧੁਭਾਰ ਲੱਛਣ, ਦੋਹਿਰਾ

ਅੱਠ ਕਲਾ ਇਕ ਚਰਣ ਵਿਚ ਜਗਣ ਅੰਤ ਜਿਨ ਹੋਇ ।
ਸੋਇ ਛੰਦ ਮਧੁਭਾਰ ਹੈ ਕਹਿਣ ਕਵੀ ਸਭ ਕੋਇ ॥ ੩ ॥

ਵੰਨਗੀ :

ਪਰਮ ਕਿਰਪਾਲ, ਹੋਇ ਗੁਰ ਦਯਾਲ, ਨਾਮ * 'ਮਧੁਭਾਰ' ਦਿੱਤਾ ਖੰਡਾਰ ॥ ੪ ॥

(੨) ਧੀਰ ਛੰਦ [ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੁਆਰਾ ਨਵੀਨ]

ਲੱਛਣ ਦੋਹਿਰਾ

ਟਗਣ, ਠਗਣ, ਅਰੁ ਡਗਣ ਧਰੁ ਆਦਿ ਨਗਣ ਦਾ ਬੰਦ ।
ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਲਘੁ ਰੱਖ ਕੇ ਕਰੋ ਧੀਰ ਸੋ ਛੰਦ ॥ ੫ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਕਰਨ ਦਯਾ ਕਰਤਾਰ, ਚਰਨ ਸਰਨ ਬਲਹਾਰ ।
ਭਜਨ ਕਰਤਿ ਜੇ ਬੀਰ, ਕਰਨ ਮੋਖ ਗੁਰ 'ਧੀਰ' ॥ ੬ ॥

* ਮਿਠਾਸ ਪੁੰਜ ।

੧੨ ਮਾਤ੍ਰਕ ਛੰਦ, ਦੋਹਿਰਾ

ਬਾਰਾਂ ਮਾਤ੍ਰਕ ਛੰਦ ਦੇ ਦੋ ਸੌ ਤੇਤੀ ਰੂਪ ।
ਗ੍ਰੰਥ ਬਧਣ ਤੇ ਹੋਰ ਛਡ ਤੋਮਰ ਕਿਹਾ ਸ੍ਰਰੂਪ ॥ ੭ ॥

(੩) ਤੋਮਰ ਲੱਛਣ

ਬਾਰਾਂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਚਰਣ ਵਿਚ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਜਾਨ ।
ਐਸੇ ਚਾਰੇ ਪਾਦ ਹੈ 'ਕੋਹਿਰ' ਕਰੇ ਬਖਾਨ ॥੮॥

ਵੰਨਗੀ

ਗੁਰ ਭਜ ਹੋਇ ਨਿਸਕਾਮ । ਨਿਸਕਾਮ * ਨਹਿ ਸਹਿਕਾਮ ।
ਜਾਂ ਸੁਭ ਕਰਮ ਆਰੂਢ । ਨਾਹਿ ਤੋਮਰ' ਸਮ ਮੁਢ ॥ ੯ ॥

ਸੂਚਨਾ - 'ਤੋਮਰ' ਛੰਦ ਦਾ ਨਾਉਂ ਭੀ ਨਿਕਲ ਆਯਾ ।

(੪) ਜੀਵਣ ਛੰਦ ਨਵੀਨ ਲੱਛਣ । ਦੋਹਿਰਾ

ਟਗਣ, ਜਗਣ, ਅਰੁ ਠਗਣ ਨੂੰ ਇਕ ਚਰਣ ਵਿਚ ਠਾਣ ।
ਦੋਇ ਲਘੂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਿ ਜੀਵਨ ਛੰਦ ਪਛਾਣ ॥ ੧੦ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਭਜ ਨਰ! ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਮੁਖ । ਪਾਪਾਂ ਪਰਿ ਹਰ ਪਾ ਸੁਖ ।
ਸਹਿਜੇ ਹਰੁ ਦੇਹੀ ਮਦ । ਸ਼ਰਨ ਪਾਇ 'ਜੀਵਨ' ਪਦ ॥ ੧੧ ॥

੧੫ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਛੰਦ ਦੇ ੯੮੭ ਭੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ :-

(੫) ਚੌਪਾਈ, ਲੱਛਣ ਦੋਹਿਰਾ

ਚੌਪਦਿ ਹਰਕਲ ਪੰਦਰਾਂ ਹੋਇ ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਅੰਤ ।
ਪਹਿਲਾ ਦੂਜਾ ਅੰਤ ਵਿਚ ਤੀਜਾ ਚੌਥ ਮਿਲੰਤ ॥੧੨॥

ਵੰਨਗੀ

ਵੇਦ ਪੁਰਾਣਾ ਕੰਠ ਧਰੇਇ, ਲੱਖਾਂ ਮਣ ਨਿਤ ਦਾਨ ਕਰੇਇ ।
ਹੋ 'ਚੌਪਾਈ' ਤੀਰਥ ਜਾਇ, ਨਾਮ ਬਿਨਾਂ ਨਰ ਛੂਠ ਸਨਾਇ ॥ ੧੩ ॥

* 'ਜੇ' ਅਰ 'ਤਾਂ' ਦਾ ਅਧਿਆਹਾਰ ਕਰਨਾ ।

੧੬ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਛੰਦ ਦੇ ੧੯੭ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ :-

(੬) ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਛੰਦ ਲੱਛਣ ਦੋਹਿਰਾ

ਸੋਲਾਂ ਕਲ ਹਰ ਚਰਣ ਵਿਚ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਇਕ ਜਾਨ ।
ਜਗਣ ਤਗਣ ਹੁਇੰ ਅੰਤਨਾ ਵਿਸ਼ਨੁ ਛੰਦ ਇਉਮਾਨ ॥ ੧੪ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਕੇਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ 'ਵਿਸ਼ਨ' ਮਹੇਸ਼ਾ । ਕੇਤੇ ਹੀਰ ਵਿਚੰਦ ਧਨੇਸ਼ਾ * ।
ਕੇਤੇ ਕਾਨ੍ਹ ਰਾਮ ਅਵਿਤਾਰਾ । ਕੇਤੇ ਪੀਰ ** ਪੈਗੰਬਰ ਯਾਰਾ ॥ ੧੫ ॥
ਜਿਸ ਦੇ ਭਯ ਤੋਂ ਕਾਰ ਕਮਾਂਦੇ । ਖੋਜ ਬਕੇ ਸਭ ਅੰਤ ਨ ਪਾਂਦੇ ।
ਰੋਮ ਕੋਟ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਰਹਾਵਨ । ਮੈ ਸਮ ਮੁਰਖ ਭੇਦ ਕਿ ਪਾਵਨ ॥ ੧੬ ॥

ਪੁਨਾ

ਫੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਜਿਉ ਬਾਸ ਬਸੇਰਾ । ਦੁੱਧ ਮਾਝ ਹੋ ਘੋਉ ਘਨੇਰਾ ।
ਇਕੋ ਚੰਦ ਹਜਾਰਾਂ *** ਘਟ ਮੈਂ । ਤਿਉਂ ਇਕ ਆਤਮ ਹੈ ਘਟ ਘਟ ਮੈਂ ॥ ੧੭ ॥

ਸੁਚਨਾ - ਇਸਦਾ ਨਾਉਂ ਰੂਪ ਚੌਪਾਈ ਭੀ ਹੈ । ਕਈਆਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਹਦੀ ਬਣਤ ਦੇ ਹੇਠਲੀ ਰੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ (ਦੁਕਲ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਕਲ ਦੇ ਭੇਦ ਕਰਕੇ) ੬ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਹਨ । ਜੈਸੇ :-

੨+੨+੨+੨+੨+੨+੨+੨।

੨+੨+੩+੩+੨+੨+੨+੨+।

੨+੨+੨+੨+੩+੩+੨।

੩+੩+੨+੨+੨+੨+੨।

੩+੩+੨+੩+੩+੨।

੩+੩+੩+੩+੨+੨।

* ਕੁਬੇਰ ।

** ਲਘੂ ੧ ਮਾਤ੍ਰਾ ਜਾਨਣੀ ।

*** ਘੜਾ ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਨਾਲ ਢੇਰ ਹੀ ਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਏ ਹੀ ਮੰਨਣੇ ਠੀਕ ਨਹੀਂ । ਤਾਂ ਢੇਰ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ ਹੈ ?

੧੯ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਛੰਦ ਦੇ ੬੭੬੫ ਭੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ :-

(੧) * ਦਾਸ ਛੰਦ ਲੱਛਣ, ਦੋਹਿਰਾ

ਟਗਣ, ਟਗਣ ਤੇ ਠਹਿਰ ਕੇ ਟਗਣ, ਟਗਣ ਵਗਣਾਣ ।
ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਾਸ ਛੰਦ ਇਉਂ ਮਾਨ ॥ ੧੮ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਭਜ ਨਰ ! ਸੁਖ ਨਿਧ, ਬਾਰ ਬਾਰ ਹਰਿ ਨਾਮ ,
ਜਾਂਤੇ ਪਾਤਕ, ** ਹਰਨ ਸਕਲ ਸਭ ਕਾਮ ।
ਕਰਣ ਕਰਾਵਣ, ਹਾਰ ਇੱਕ ਦੀ ਆਸ ,
ਰਾਖ ਰਾਖ ਮਨ, ਹੋਇ ਸਰਬ ਦਾ 'ਦਾਸ' ॥ ੧੯ ॥

(੮) ੨੧ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ੧੭੭੧੧ ਭੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ,

ਪਿੰਗਲਾ ਛੰਦ ਲੱਛਣ: ਦੋਹਿਰਾ

ਗਜਾਰਾਂ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਆਦਿ ਧਰ ਦਸ ਕਲ ਫੇਰ ਮਿਲਾਇ ।
ਅੰਤ ਰਗਣ ਹੋ ਚਾਰ ਤੁਕ ਛੰਦ ਪਿੰਗਲਾ ਲਜਾਇ ॥ ੨੦ ॥

ਵੰਨਗੀ ਪਿੰਗਲਾ ਛੰਦ ।

ਅੰਨ੍ਹਾ ਦੇਖੇ ਰੂਪ ਅੱਖੀਆਂ ਪਾ ਲਵੇ ,
ਬੋਲਾ ਸਮਝੇ ਰਾਗ ਸੁ *** ਬਧਰ ਮਿਟਾ ਲਵੇ ।
ਸਤਿਗੁਰ ਸੱਚੇ ਭਾਇ ਤਦੋਂ ਬਰ ਪਾਇ ਕੇ ,
ਚੜ੍ਹੇ ਪਿੰਗਲਾ ਤੁਰਤ ਪਰਬਤੀਂ ਧਾਇ ਕੇ ॥ ੨੧ ॥

ਸੂਚਨਾ - ਇਹਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਉਂ **** 'ਅਤਿਲ' ਭੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਅਤਿਲ ਛੰਦ ਨੂੰ ੧੬ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦਾ (ਜਗਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕਰਕੇ) ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਓਹ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਛੰਦ (ਜਾਂ ਰੂਪ ਚੌਪਾਈ) ਦਾ ਭੇਦ ਹੀ ਹੈ ।

* ਨਵੀਨ ** 'ਹਰਨ ਦਾ ਅਨੂਯ ਪਾਤਕ' ਨਾਲ ।

*** ਬੋਲਾਪਨ **** ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਅੰਤਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਦੋ ਚਾਰ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਵੱਧ ਵੀ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਐਸਾ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬਿਖਮ ਬ੍ਰਿਤ ਸਮਝਨਾ ਚਾਹੀਏ ।

੨੨ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ੧੮੬੫੭ ਵਿਚੋਂ :-

(੯) ਚੱਕਰ ਵਰਤੀ । (ਨਵੀਨ) ਲੱਛਣ ਦੋਹਰਾ

ਗ਼ਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਕਰੁ ਗ਼ਜ਼ਾਰਾਂ ਫੇਰ ਸਜਾਇ ।
ਚੱਕਰ ਵਰਤੀ ਛੰਦ ਸੋ ਅੰਤ ਸਗਣ ਦੇ ਭਾਇ ॥ ੨੨ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਰਹਿਣਾ ਸਦਾ ਜਹਾਨ, ਮਾਨ ਮਤ ਮਾਨ ਕਰੀ,
ਬੋੜੇ ਹੀ ਦਿਨ ਮੀਤ ! ਚੀਤ ਕੁਛ ਗ਼ਜ਼ਾਨ ਕਰੀ ।
'ਚੱਕਰ ਵਰਤੀ' ਰਾਉ, ਦੈ'ਤ ਵਡ ਰਾਵਨ ਸੇ ।
ਮਾਰ ਕੰਡੇ ਮੁਨ ਆਦਿ ਗੋਰ ਸਭ ਜਾਇ ਬਸੇ ॥ ੨੩ ॥

੨੪ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ੭੫੦੨੫ ਭੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ :

(੧੦) ਰੋਲਾ ਛੰਦ, ਲੱਛਣ ਦੋਹਰਾ

ਗ਼ਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਕਰਿ ਤੇਰਾਂ ਫੇਰ ਬਨਾਇ ॥ ੨੪ ॥
ਚੌਥੀ ਕਲ ਹਰਿ ਚਰਣ ਇਉਂ ਰੋਲਾ ਚਾਰੇ ਪਾਇ ॥

[ਵੰਨਗੀ]

ਮੋਮਨ ਮੱਕੇ ਜਾਣ, ਸੁ ਹਿੰਦੂ ਗੰਗ ਕਿਨਾਰੇ ।
ਭਾਉ ਭਗਤ ਬਿਨ ਦੇਇ, ਬਹੁਤ ਪਾਖੰਡ ਪਸਾਰੇ ।
ਹੈ ਹੈ ਧੁੰਦੂ ਕਾਰ, ਜਗਤ ਵਿਚ ਘੋਲ ਮਥੋਲਾ ।
ਤਦ ਗੁਰ ਕਰਨ ਉਧਾਰ, ਤੋਰਿਆ ਪੰਥ ਨਿ 'ਰੋਲਾ' ॥ ੨੫ ॥

ਸੂਚਨਾ - ਇਹਦੇ ਟੌਂਕ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਬਣੋਟ ੪+੪+੩ (ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ) ਅਥਵਾ ੩+੩+੩ (ਦੂਜੀ ਤੁਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਜਿਸਤ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ੩+੨+੨ ਯਾ ੩+੨+੪+੪ ਦੀ ਅਕਸਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ੨ ਗੁਰੂ ਅਵੱਸ਼ ਲੋਣ ਨਾਲ ਚਾਲ ਸੁੰਦ ਬਣਦੀ ਹੈ । ਇਹਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਉਂ 'ਕਾਮਜ਼' ਭੀ ਹੈ । ਜਿਸਦੀ ੧੧ਵੀਂ ਮਾਤਰਾਂ ਲਘੁ ਹੋਵੇ ਉਸਨੂੰ ਰੋਲਾ 'ਕਾਵਯ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਜਿਹਾ ਕਿ ਐਸ ਰੋਲੇ ਦੇ ਹੈ ।

(੧੧) ਉਧਾਰਕ ਛੰਦ । (ਨਵੀਨ) ਲੱਛਣ । ਦੋਹਰਾ

ਬਾਰਾਂ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਆਦਿ ਧਰੁ ਬਾਰਾਂ ਫੇਰ ਬਨਾਇ ।
ਛੰਦ ਉਧਾਰਕ ਜਾਨੀਏਂ ਅੰਤੇ ਭਗਨ ਸਜਾਇ ॥੨੬॥

ਬੰਨਗੀ

ਵਰਤੀ ਅੰਧੋ ਧੁੰਦ ਜੁ ਹਰਗੇ ਸਭੇ ਸੁਧਾਰਕ ।
 ਪ੍ਰੇਮ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਸੰਦਾ ਦਿਸਦਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ।
 ਤਾਂ ਪ੍ਰਗਟੇ ਜੱਗ ਸਤਿਗੁਰ, ਨਾਨਕ ਪੂਰਣ ਕਾਰਕ ।
 ਮਾਲਕ ਜੋ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ, ਜੈ ਜੈ ਜਗਤ 'ਉਧਾਰਕ' ॥ ੨੭ ॥

੨੬ ਮਾਤਾਂ ਦੇ ਛੰਦ । ੧੯੬੪੧੮ ਭੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ -

(੧੨) ਸੰਕਰ ਲੱਛਣ । ਦੋਹਰਾ

ਸੋਲਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਆਦਿ ਧਰ ਦਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਮਿਲਾਇ ।
 ਐਸੀ ਹੀ ਤੁਕ ਚਾਰ ਕਰਿ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਲਯਾਇ ॥ ੨੮ ॥

ਵੰਨਗੀ । ਸੰਕਰ ਛੰਦ ।

ਜਪ ਤਪੁ ਧਾਰਨਾ ਸੋਚ ਕਿਰਿਆ, ਕਰਮ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ।
 ਪਾਠ ਸੰਧਿਆ ਸੁ ਤਿਲਕ ਪੂਜਾ, ਸਿਰ * ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਮ ।
 ਦੁਖ ਹਰਦਾ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਦਾ, ਕਰਿ ਨਾਸ ਅਭਿਮਾਨ ।
 ਸ੍ਰਾਸ ਸ੍ਰਾਸ ਔਭਿਆਸ ਕਰੀਏ, ਪਰਮ 'ਸੰਕਰ' ਜਾਨ ॥ ੨੯ ॥

੨੭ ਮਾਤ੍ਰ ਦਾ ੩੧੭੮੧੧

(੧੩) ** ਹਰਿਪਦ ਲੱਛਣ । ਦੋਹਰਾ

"ਬੀਸ ਸੱਤ ਮਾਤਰਾਂ ਰਚੇ, ਸੋਲਾਂ ਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ।
 ਛੰਦ ਦੋਪਦਾ ਜਾਣੀਏਂ ਹਰ ਪਦ ਇਸਦਾ ਨਾਮ" ॥ ੩੦ ॥

ਵੰਨਗੀ

'ਭੁਗਤ ਮੁਕਤ ਕੇ ਦਾਤੇ ਸਦਹੀ ਦਾਸਾਂ ਦਰਦ ਨਿਵਾਰ ।
 ਹੋਇ ਪਰਾਪਤ ਅਨਦ ਅਨੰਤਾ 'ਹਰਿਪਦ' ਹਿਰਦੇ ਧਾਰ ॥ ੩੧ ॥

* 'ਵਾ' ਦੀ ਇਕ ਮਾਤ੍ਰਾ ਸਮਝਣੀ ।

** ਇਹ ਛੰਦ ਭਾਈ ਸਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਉਪਨਾਮ 'ਜਾਚਕ') ਜੀ ਦਾ ਹੈ ।

੨੮ ਮਾਤ੍ਰਕ ਛੰਦ ਦੇ ੫੧੪੨੨੯ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ

(੧੪) ਦਵੈਯਾ ਲੱਛਣ । ਦੋਹਰਾ

ਸੋਲਾਂ ਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਕਰਿ ਬਾਰਾਂ ਫੇਰ ਬਖਾਨ ।
ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੋਣ ਸੋ ਛੰਦ ਦਵੈਯਾ ਮਾਨ ॥ ੩੨ ॥

ਵੰਨਗੀ ।

ਕੋਣ 'ਜਿਲੇ ਦਾ * ਸਰਜਨ ** ਗੁੱਗਾ ਜਿਸਨੇ ਰੋਗ ਹਟਾਯਾ ।
ਨਬਜ਼ ਓਸਨੇ ਮੂਲ ਨ ਡਿੱਠੀ ਨੁਸਖਾ ਨਹੀਂ ਬਨਾਯਾ ।
ਐਸਾ ਕਿੱਬੇ ਸੀ ਉਹ ਪੜਿਆ ਐਨੇ ਜੋ ਗੁਣ ਵਾਲਾ ।
ਕੇੜਾ ਮੱਤ 'ਦਵੈਯਾ' ਉਹਦਾ ਜਿਸਨੇ ਚਪਲ ਸਿਖਾਲਾ ॥ ੩੩ ॥

ਸੂਚਨਾ - ਇਸ ਛੰਦ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨੇੜ੍ਹੇ (ਬ੍ਰਣਬ੍ਰਿਤ ਵਿਚ) ਲਲਤਪਦ, ਦੋਵੇਂ, ਸਾਰ, ਭੀ ਹਨ । ਇਹ ਪਹਿਲੀ ੧੬ ਮਾਤਰਾਂ ਤੱਕ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਢਾਲ ਉਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

੩੦ ਮਾਤ੍ਰਕ ਛੰਦੇ ੧੩੪੬੨੬੯ ਰੂਪ ਵਿਚੋਂ

(੧੫) ਚੌਬੋਲਾ, ਲੱਛਣ । ਦੋਹਰਾ

"ਮੱਤਾਂ ਤੀਸ ਮਿਲਾਵਏ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਧਰ ਟੇਕ ।
ਇਹ ਚੌਬੋਲਾ ਦੋਪਦਾ ਰਚ ਲੇਵੇ ਨਰ ਨੇਕ" ॥ ੩੪ ॥

ਵੰਨਗੀ ।

'ਆਦਿਰ ਸੇਤੀ ਮਿੱਠਾ ਬੋਲੇ ਏਸ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸਰਫੇ ਹੈ ।
ਕਦੇ ਨਾ ਬੋਲੇ 'ਉਚੋਂ ਬੋਲਾ' ਜਾਤੇ ਹਿਰਦੇ ਤਰਫੇ ਹੈ" ॥ ੩੫ ॥

(੧੬) ਪਯਾਰਾ ਛੰਦ ਲੱਛਣ । ਦੋਹਰਾ

"ਮਾਤਰਾਂ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਧਰਿ ਚੌਦਾਂ ਫੇਰ ਲਗਾਇ ।
ਚਾਰੇ ਪਦ ਮਿਲਦੇ ਭਲੇ ਛੰਦ ਪਿਆਰਾ ਗਾਇ " ॥ ੩੬ ॥

* ਸਿਵਲ ਸਰਜਨ (ਡਾਕਟਰ) ।

** ਜਿਸਦੀ ਸੱਪ ਮੰਨਕੇ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਵੰਨਗੀ ।

ਕਰਾਂ ਬਿਨੰਤੀ ਸੁਣ ਲੈ ਮਿੱਤਰ ਸੰਤਾਂ ਟਹਲ ਕਮਾਵੀਂ ਤੂੰ ।
ਉਮਰ ਪਿਆਰੀ ਜਾਇ ਬੀਤਦੀ ਗੁਰ ਮਿਲ ਕਾਜ ਕਰਾਵੀਂ ਤੂੰ ।
ਆਗੇ ਰਹਿਣ ਸੁਖਾਲਾ ਹੋਵੇ ਲਾਹਾ ਖਾਟ ਸਿਧਾਵੀਂ ਤੂੰ ।
ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਕਾਰ ਰੂਪ ਹੈ ਪਯਾਰਾ ਗਯਾਨ ਰਖਾਵੀ ਤੂੰ ॥ ੩੭ ॥

ਸੁਚਨਾ - ਇਹਨੂੰ 'ਕਾਫੀ' ਭੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

੩੨ ਮਾਤ੍ਰਕ ਛੰਦ ਦੇ ੩੫੨੪੫੭੭

(੧੭) ਤ੍ਰਿਭੰਗੀ, ਲੱਛਣ । ਦੋਹਰਾ

ਦਸ, ਅਠ, ਅਠ, ਲਿਖ ਫੇਰ ਛੇ ਬੱਤੀ ਮੱਤਾਂ ਜਾਨ ।
ਚਾਰ ਵਾਰ ਅਠ ਮੇਲ ਕਰ, ਸੁੰਦਰ ਕਰੋ ਬਖਾਨ ॥ ੩੮ ॥

ਵੰਨਗੀ

* ਸੁਖ ਕੇ ਸਾਗਰ, ਜਗਤ ਉਜਾਗਰ, ਪਰਮ ਹਿਤਾਗਰ, ਬਡ ਕਲਪ ਤਰੂ ।
ਨਿਰਗੁਣ ਰਾਤੇ, ਸਹਿਜੇ ਮਾਤੇ, ਗਯਾਨ ਪ੍ਰਦਾਤੇ, ਜੈ ਜਗਤ ਗੁਰੂ ।
ਬੇਦੀ ਨਾਯਕ, ਦੀਨ ਸਹਾਯਕ, ਅਪਦਾ ਘਾਯਕ, ਜਗ ਬੰਧ ਕਟੇ ।
ਸਤਿਜਨ ਸੰਗੀ, ਦੁਖ ਤ੍ਰੇ** ਚੰਗੀ, ਦੇ ਗਤਿ ਜੰਗੀ, ਕਵਿ, ਚਿੰਤ ਮਿਟੇ ॥ ੩੯ ॥

ਸੁਚਨਾ - ਬਹੁਤੇ ਕਵੀ ਇਹਦਾ ਲੱਛਣ ਤੇ ਵੰਨਗੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹੀ ਰੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਗਰਲੀ ਰੀਤੀ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਵੰਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ।

(੧੯) ਮਾਤ੍ਰਕ ਸਵੈਯਾ । ਲੱਛਣ । ਦੋਹਰਾ

ਬੱਤੀ ਮੱਤਾਂ ਤੁਕ ਵਿਖੇ ਵਿਚ ਕਰੋ ਬਿਸਰਾਮ ।
ਭਗਣ ਅੰਤ ਇਕ ਪਾਵੀਏ ਛੰਦ ਸਵੈਯਾ ਨਾਮ ॥ ੪੦ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਹਰਿ ਚਰਨਨ ਪ੍ਰੀਤ ਰੀਤ ਸੁਭ ਹੈ, ਸਦ ਮਨ ਸੰਜਮ ਸੀਲ ਬਿਰਾਜਤ ।
ਚਿਤ ਉਪਕਾਰ ਧਾਰ ਤਨ ਡਾਰੇ, ਪਾਪਾਂ ਤੇ ਨਰ ਹਰ ਦਮ ਲਾਜਤ ।
ਸ੍ਰਾਸ ਸ੍ਰਾਸ ਹੈ ਆਸ ਏਕ ਕੀ, ਭ੍ਰਮ ਭੈ ਨਾਸ ਗੁਰੂ ਸ਼ਰਣਾਗਤ ।
ਐਸਾ ਜਾਨ ਸੁਵੈਯਾ 'ਕੇਹਰਿ' ਨਰਹਰ ਬਰ ਪੈਯਾ ਮਨ ਮਾਗਤ ॥ ੪੧ ॥

* ਛੇ ਕਾਨੁਪ੍ਰਾਸਾ ਲੰਕਾਰ ਹੈ । (ਅਲੰਕਾਰ, ਦੂਜੀ ਝਲਕ ਵਿਚ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ । ** ਤਿੰਨੇ ਤਾਪ ਹਰਤਾ ।

ਸੁਚਨਾ- ਇਹਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਉਂ ਸਵਾਈ ਅਤੇ ਸਮਾਨਯ ਸਵੈਯਾ ਭੀ ਹੈ । ਇਹ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤ ਵਿਚ ਲਟਕ ਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਮਾਤ੍ਰਕ ਸਮ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਦੰਡਕ ਪ੍ਰਕਰਣ ।

੩੬ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਛੰਦ । (੧੯) * ਪ੍ਰੀਤਮ ਲੱਛਣ । ਪ੍ਰੀਤਮ

"ਪਹਿਲੇ ਸੋਲਾਂ ਪੁਨ ਤੂੰ ਬਾਰਾਂ ਅੱਠੇ ਫੇਰ ਲਿਖਾਵੀਂ, ਇਵੇਂ ਭਰਾਵੀਂ ।
ਐਸੇ ਗਿਣ ਛੱਤੀਸ ਕਲਾ ਤੂੰ ਇਕ ਪਦ ਵਿਚ ਟਿਕਾਵੀਂ, ਚਾਰ ਬਣਾਵੀਂ, ਠੀਕ ਮਿਲਾਵੀਂ।
ਪ੍ਰੀਤਮ ! ਪ੍ਰੀਤਮ ਜਾਣ ਛੰਦ ਤੂੰ 'ਪ੍ਰੀਤਮ' ਕਵੀ ਸੁਣਾਵੀਂ, ਯਾਦ ਰਖਾਵੀਂ ॥ ੪੨ ॥

ਫੇਰ

"ਗੰਗਾ ਗਿਆ ਗੁਦਾਵਰਿ ਬੱਦਰੀ ਨਾਥ ਪਹੋਏ ਜਾਵੀਂ, ਬਰਤ ਰਖਾਵੀਂ ।
ਭਾਵੇਂ ਤਪੀ ਕਹਾਇ ਧੂਣੀਆਂ ਤਾਪੀ ਜਟਾਂ ਬਧਵੀਂ, ਖਾਕ ਰਮਾਵੀਂ ।
ਚਾਹੇ ਪਿੱਪਲ ਤੁਲਸੀ ਬੱਟੇ ਕਬਰਾ ਪੂਜ ਕਰਾਵੀਂ, ਉਮਰ ਗੁਆਵੀਂ ।
ਬਿਨ ਗੁਰ ਸਾਂਤਿ ਨ ਆਵੈ 'ਪ੍ਰੀਤਮ' ਭਾਵੇਂ ਜਾਪ ਜਪਾਵੀਂ, ਮੰਨ ਧਰਾਵੀਂ" ॥ ੪੩ ॥

ਸੁਚਨਾ - ਇਹਨੂੰ ਡਿਉਂਦਾ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

੩੭ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ (੨੦ਵਾਂ) ਝੁਲਣਾ ਲੱਛਣ ।

ਦੋਹਿਰਾ

ਤੀਸ ਮੱਤ ਦਸ ਤੇ ਯਤੀ ਫੇਰ ਸੱਤ ਧਰ ਮੀਤ ।
ਸੈਂਤੀ ਕਲ ਯਗਣਾਂਤ ਹੋ ਇਉਂ ਝੁਲਣਾ ਸੁ ਰੀਤ ॥ ੪੪ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਮਨ ਧਨ ਅਰ ਬਾਨੀ, ਸੀਸ ਅਰਪ ਗੁਰ ਨੂੰ, ਪੜ੍ਹ ਗੁਰ ਮੰਤ੍ਰ ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ ਜੀ ।
ਮਠ ਪੀਰ ਸੁਲਤਾਨ, ਤਜੇ ਸਭ ਦੀ ਕਾਨ, ਤਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਿਖ ਨਾ, ਫਿਰੋਲਣਾ ਜੀ ।
ਧਾਰ ਪੰਜ ਕਕਾਰ, ਨਾ ਕਬਹੂੰ ਵਿਸਾਰ, ਲਖਨ ਪਰ ਨਰ ਨਾਰ, ਡੋਲਣਾ ਜੀ ।
ਕੁਲ ਵਰਣ ਝੁਲਣਾ, ਇਕ ਗੋਦ 'ਝੁਲਣਾ', ਪਹਿਰਕੇ ਸਿਦਕ ਦਾ ਚੋਲਣਾ ਜੀ ॥ ੪੫ ॥

ਸੁਚਨਾ - ਚੌਥੇ ਪਦ ਵਿਚ 'ਝੁਲਣਾ' ਸ਼ਲੋਸ਼ ਨਾਲ ਛੰਦ ਦਾ ਨਾਉਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ, ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ੨੬ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਹਦੇ

* ਇਹ ਛੰਦ ਸੰਤ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਰਚਿਤ ਹੈ ।

੨ ਹੀ ਚਰਣ ਰੱਖ ਕੇ ਝੂਲਣਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਭੇਦ (ਤੀਜਾ) ਸੋਹਣਾ ਜਾਣ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ । ਵਰਣਕ ਝੂਲਣਾ ਭੀ ਵਰਣ ਬ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ।

੪੬ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦਾ (੨੧) ਚਰਚਰੀ ਲੱਛਣ ।

ਦੋਹਰਾ

"ਬਾਰਾਂ ਬਾਰਾਂ ਵਾਰ ਤੂੰ ਅੰਤ ਵਿਖੇ ਦਸ ਸੱਤ ।
ਕਲਾ ਛਿਆਲੀ ਛੰਦ ਸੋ ਨਾਮ ਚਰਚਰੀ ਸੱਤ" ॥ ੪੬ ॥

ਵੰਨਗੀ

"ਤਜੇ ਲੋਕ ਚਾਲੀਆਂ ਮਥੋਨਾ ਖੁਸਾਲੀਆਂ ਵੇਹ ਦੀ ਪਿਆਲੀਆਂ ਲੱਜਤ ਬਰੀਕ ਹੈ ।
ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦੇਣ । ਲੋਕ ਏਹੋ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ੋਕ ਸਦਾ ਸਦਾ ਪੌਣ ਰੋਕ ਆਖਣ ਸ਼ਰੀਕ ਹੈ ।
ਧਾਰੋ ਧਰਮ ਖਾਲਸਾ ਕੂੜੀ ਤਜੇ ਲਾਲਸਾ ਸੇਵੀਏ ਅਕਾਲ ਵਿਚ ਸਤਿਸੰਗ ਮੀਤ ਹੈ ।
ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਮ ਜਪ "ਜਚਕ" ਸਦੀਵ ਆਪ ਨਹੀ ਵਿਖੇ ਵੀ 'ਚਰਚਰੀ' ਤੇ ਇਹੋ ਠੀਕ ਹੈ" ॥੪੭॥

ਮੁਕਤਕ (੨੨) ਪ੍ਰਕਾਰ ਛੰਦ ਲੱਛਣ ।

ਦੋਹਰਾ

ਚਾਲੀ ਜਾਂ ਇਕ ਵੱਧ ਘਟ ਗੱਭੇ ਬਿਸਰਾਮ ।
ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਹੋ ਅੰਤ ਇਉਂ ਛੰਦ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੁਨਾਮ ॥ ੪੮ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਰੱਬ ਰੱਬ ਤਾਂ ਆਖਦਾ ਜੱਗ ਸਾਰਾ ਕਿਨ੍ਹੇ ਰੱਬ ਦੀ ਮੂਲ ਨਾ ਸਾਰ ਲੀਤੀ ।
ਕੇਤੇ ਭਾਲਦੇ ਜਾਇਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਮੈਂ ਕਿਨੇ ਨਗਨ ਹੀ ਧਾਰਨਾ ਧਾਰ ਲੀਤੀ ।
ਕੇਤੇ ਭਾਲਦੇ ਪੱਬਰਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਚੋਂ ਕੇਤੇ ਮੂਰਖਾਂ ਹਾਇ ! ਨਿਕਾਰ ਕੀਤੀ ।
ਰੱਬ ਵਯਾਪਦਾ ਸਰਬ ਦੇ ਚਿੱਤ ਅੰਦਰ ਸੱਚੇ ਗੁਰਾਂ ਨੇ ਦੇਖ ! 'ਪ੍ਰਕਾਰ' ਕੀਤੀ ॥ ੪੯ ॥

ਸੂਚਨਾ - (੧) ਇਹਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਉਂ ਬੈਂਤ ਭੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਯਮਨ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਧੂ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹਦਾ ਨਾਉਂ 'ਬਿਜੈ ਦੰਡਕ' ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਰੱਖਿਆ, ਇਹ ਨਾਉਂ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਠੋਠ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ 'ਪ੍ਰਕਾਰ' (ਚਾਲ ਅਨੁਸਾਰ) ਨਾਉਂ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ।

(੨) ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਸਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਘੂ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਲਯ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ।

(੩) ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ੪੦ ਭੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਮੁਕਤਕ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

(੪) ਇਸ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਪੱਕਾ ਨਿਯਮ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਚਾਰ ਹੀ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ ॥

[ਮਾਤ੍ਰਕ ਅਰਧ ਸਮ ਪ੍ਰਕਰਣ] ਦੋਹਿਰਾ

ਮਤ ਸਮ ਅਰਧ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਦੋਹਾ ਕਰਾਂ ਬਖਾਨ ।
ਫਿਰ ਦੋਹਾ ਚੰਡਾਲਣੀ ਹੋਰ ਸੋਰਠਾ ਜਾਨ ॥ ੫੦ ॥

(੨੩) ਦੋਹਿਰਾ ਲੱਛਣ । ਦੋਹਿਰਾ

ਤੇਰਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਟੌਕ ਵਿਚ ਯਾਰਾਂ ਜਿਸਤੇ ਜਾਨ ।
ਕਿਸੇ ਚਰਣ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਦੋਇ ਜਗਣ ਨਾ ਆਨ ॥ ੫੧ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਬਿਪਤ ਵਿਦਾਰਨ ਦਸਮ ਗੁਰੂ, ਬੀਰਨ ਬੀਰ ਅਖੰਡ ।
ਰਿਦੇ ਧਾਰ ਖਲ ਖੰਡਨੇ, ਖੰਡਨ ਕਰੂੰ ਪਖੰਡ ॥ ੫੨ ॥

ਸੂਚਨਾ - ਜਿਸ ਦੋਹੇ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਲਘੂ (S1) ਯਾ ਲਘੂ ਗੁਰੂ (IS) ਅਥਵਾ ੩ ਲਘੂ (III) ਹੋਣ ਉਹ ਟੌਕੀ ਦੋਹਾ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਦੀ * ਬਣਾਉਣ ੩+੩+੨+੩+੨ ਇਉਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਟੌਕ ਚਰਣਾਂ ਦੀ ਬਣੌਣ ਹੈ। ਅਤੇ ਜੀਹਦੇ ਆਦਿ ੨ ਲਘੂ ੧ ਗੁਰੂ (IIS) ਯਾ 'SII' ਰੂਪ ਹੋਵੇ ਉਹਦੀ ਬਣੌਣ ੪+੪+੩+੨ ਇਉਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਵੇਂ ਹੀ ਜਿਸਤ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਭੀ ੪+੪+੩ ਅਤੇ ੩+੩+੨+੩ ਆਦਿ ਭੇਦ ਹਨ।

(੨੪) ਦੋਹਾ ਚੰਡਾਲਣੀ (ਦੋਸੀ ਦੋਹਾ) ਲੱਛਣ ।

ਦੋਹਿਰਾ

ਕਿਸੇ ਚਰਣ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਦੋਇ ਜਗਣ ਜਦ ਔਣ ।
ਸੋ ਦੋਹਾ ਚੰਡਾਲਣੀ ਦੋਸੀ ਕਰ ਦਿਖਲੋਣ ॥੫੩॥

* ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੁਆਰਾ ਇਹਦੇ ੧੦੮ ਭੇਦ ਹਨ, ਦੂਜੀ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ੧੦੪ ਭੇਦ ਹਨ ਜੋ 'ਕਾਮਧੇਨ' ਪ੍ਰਤਯ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਵੰਨਗੀ

ਅਜਾਨ ਪਛਾਨ ਦਾਨ ਕਰਿ, ਮੁਹਾਰ ਉਚੀ ਮੱਤ ॥ ੫੪ ॥

ਸੂਚਨਾ - (੧) ਇਹਦੇ ਵਿਚ ੨ ਜਗਣ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਚਰਣ ਦੇ ਆਦਿ ੧ ਜਗਣ ਨੇ ਹੀ ਦੂਸ਼ਤ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ੧ ਜਗਣ ਆਦਿ ਲਾਯਾਂ ਨਹੀਂ ਭੀ ਦੂਸ਼ਤ ਹੁੰਦਾ, ਯਥਾ :-

ਜਹਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਸਾਧ ਸੰਘ ਤਹਾ ਬਸੋ ਨਾ ਮੀਤ ॥ ੫੫ ॥

ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੋ ਜਗਣ ਇਕੱਠੇ ਐਣ ਕਰਕੇ ਲਯ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸੋ ਲੋਠੇ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੇ ।

ਸੂਚਨਾ - (੨) ਇਹਦੇ ਕਈਆਂ ਗੁੰਝ ਕਾਰਾਂ ਨੇ ੬੧ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ੨੩ ਮੁਖ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੀ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਕਰਕੇ ੧ ਹੀ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।

(੨੫) ਸੋਰਠਿ ਲੱਛਣ । ਦੋਹਿਰਾ

ਗਯਾਰਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਟੌਂਕ ਵਿਚ ਤੇਰਾਂ ਜਿਸਤੇ ਪਾਇ ।
ਛੰਦ ਸੋਰਠਾ ਸਾਜਯੇ ਦੋਹੇ ਨੂੰ ਉਲਟਾਇ ॥੫੬॥

ਵੰਨਗੀ

ਸੁਣੋ ਮੀਤ * ਮੈਂ ਬਾਣ, ਚਿਤ ਚਾਹਤ ਹੀ ਪਾਇੰਗਾ ।
ਚਰਣ ਸ਼ਰਣ ਗੁਰ ਆਨ, ਤਨ ਮਨ ਸਦ ਅਰਪਨ ਕਰੋ ॥ ੫੭ ॥

ਫੇਰ :- ਸੋਰਠਾ

ਕਰੀਏ ਕੂਕ ਪੁਕਾਰ, ਬੋਲਾ ਅਬਵਾ ਦੂਰ ਹੋ ।
ਸਾਈਂ ਚਿੱਤ ਮਝਾਰ, ** 'ਸੋਰ ਠਾਠ' ਕਿਉਂ ਬੱਕੀਏ ॥ ੫੮ ॥

ਸੂਚਨਾ - ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਭੀ ਦੋਹੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਥਾ ਯੋਗੜ ਜਗਣ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਹੈ ॥

* ਮੇਰੀ (ਗੁਰੂ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਅਰਥ ਹਨ) ।

** ਰੋਲਾ ਪਾਕੇ ।

ਮਾਤ੍ਰਕ ਬਿਖਮ ਪ੍ਰਕਰਣ । ਕੁੰਡਲੀਆ ਛੰਦ

ਲੱਛਣ, ਦੋਹਿਰਾ

ਪਹਿਲੇ ਦੋਹਾ ਰੱਖ ਕੇ ਅੰਤਮ ਪਦ ਪੜ੍ਹ ਫੇਰ ।
ਰੇਲਾ ਛੰਦ ਬਨਾ ਧਰੇ ਆਦਿ ਅੰਤ ਇਕ * ਹੇਰ ॥ ੫੯ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਮਾਤਾ ਪੰਜੇ ਜਗਤ ਵਿਚ, ਪਹਿਲੀ ਜਨਨੀ ਜਾਨ ।
ਭੂਪਤ ਰਾਣੀ ਸੱਸੁ ਅਰੁ, ਗੁਰੂ ਸੁਪਤਨੀ ਮਾਨ ।
ਗੁਰੂ ਸੁਪਤਨੀ ਮਾਨ, ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਕੀ ਭਾਰਜਾ ।
ਜੇ ਨਰ ਕਰੇ ਕੁਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨਰਕ ਰਹੇ ਯੁਗ ਆਰਜਾ ।
** ਕੁੰਡਲਯਾ ਡੰਡੋਤ, ਜੇ ਸਿਰ ਇਨ੍ਹੈ ਨ ਮਾਤਾ ।
ਜੇ ਚਾਹੇ ਸੇ ਦੇਇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪੰਜੇ ਮਾਤਾ ॥ ੬੦ ॥

ਸੁਚਨਾ - ਕਈਆਂ ਨੇ ਦੂਜੇ ਪਦ ਦਾ ਤੀਜੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਦਾ ਚੌਥੇ ਨਾਲ ਭੀ
ਸਿੰਘਾਵਿਲੋਕਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ।

(੨੭) ਛਪੜ ਛੰਦ ਲੱਛਣ । (੬ ਤੁਕਾਂ ਵਿੱਚ ੧੫੨ ਮਾਤਰਾਂ)

ਦੋਹਿਰਾ

ਰੇਲਾ ਆਦਿ ਬਣਾਇ ਕਰ ਧਰਯੋ ਤੁਕ ਫਿਰ ਦੇਇ ।
ਕਲਾ ਅਠਾਈ ਇੱਕ ਵਿਚ ਛਪੈ ਛੰਦ ਸੇ ਹੋਇ ॥ ੬੧ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਗੁੰਗ ਉਚਾਰੇ ਛੰਦ, ਅੰਧ ਛਿਨ ਰੂਪ ਬਤਾਵੈ ।
ਬੋਲਾ ਸਮਝੇ ਰਾਗ, ਪਿੰਗ ਪਰਬਤ ਚੜ੍ਹ ਜਾਵੈ ।
ਕੀੜੀ ਮਿਣੇ ਸਮੁੰਦ, *** ਸਜਾਰ ਫੜ ਸ਼ੇਰਾਂ ਖਾਵੈ ।
ਸਤਿਗੁਰ ਨੂੰ ਜੇ ਭਾਇ, ਲਾਖ ਸੌ ਇੱਕ ਲੜਾਵੈ ।
ਮੁਏ ਨੂੰ ਫਿਰ ਜੀਵਾਲੇ, ਬੰਧਯਾ ਨੂੰ ਸੁਤ ਬਖਸ਼ੇ ਛਿਨ ।
ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਤੇ ਸੋਇ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਭ, ਪ੍ਰਗਟ 'ਛਪੈ' ਨਹੀਂ ਸੰਤਮਨ ॥ ੬੨ ॥

* ਜਾਣ । ** ਕੁੰਡਲ ਵਾਗ । *** ਗਿੱਦੜ ।

ਸੁਚਨਾ - (੧) ਕਈਆਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਹਦੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਵਿੱਚ ਛੱਬੀ ਛੱਬੀ ਮਾਤਰਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵੀਹ ਵਿਸਵੇ ੨੮ ਹੀ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

(੨) ਇਹਦੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ੨੧ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਦੀ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਵਿਸਥਾਰ ਭਯ ਤੇ ੧ ਹੀ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ।

(੨੮) * ੮ ਚਰਣ ਦਾ ਜੋਧਾ ਛੰਦ (ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਧੁਨ)

ਲੱਛਣ, ਦੋਹਿਰਾ

ਦੋਹਾਂ ਅੰਤ ** ਉਲਾਲ ਕਰ ਚਾਰ ਚਰਣ ਧਰ ਔਰ ।
ਅਠ ਅਠ ਕਲ ਦੀ ਯੁਮਕ ਤ੍ਰੈ ਆਦਿ ਅੰਤ ਇਕ ਡੌਰ ॥ ੬੩ ॥

ਵੰਨਗੀ

'ਜੋਧਾ' ਜੁੰ ਬਸ, ਜੰਗ ਅਰੁ, ਫੇਰ ਧਰਮ ਦੀ ਵੰਡ ।
ਰਹਿਣ ਪਾਪ ਕਿਉਂ ਜਗਤ, ਜਦ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਬਲਵੰਡ ।
ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਬਲਵੰਡਨ, ਦੁਸ਼ਟਨ ਖੰਡਨ ਦੰਡਨ ।
ਖੰਡਨ ਚੰਡਨ ਜਗਤ ਬਿਮੁੰਡਨ ਜੈ ਜੈ ਝੰਡਨ ।
ਗੜ ਦੜ ਟੁੱਟਣ ਤੋਂ ਪਾਂ ਛੁੱਟਣ ਧੜਨ ਧੜੋਧਾ ।
ਫੱਟਣ ਗਿਰਵਰ ਔਟਣ ਸਰ ਸੜ ਲੜ ਬਡਿ ਜੋਧਾ ॥ ੬੪ ॥

ਸੁਚਨਾ - ਇਹ ਛੰਦ ਵੀਹ ਵਿਸਵੇ ਬੀਰ ਰਸ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਹਦੀਆਂ ਹੋਰ ਚਾਲਾਂ ਭੀ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਸਭ ਤੋਂ ਰੋਚਕ ਇਹੀ ਹੈ ।

॥ਇਤੀ ਮਾਤ੍ਰਕ ਛੰਦ ॥

* ਦੋਹੇ ਦੇ ਚਰਣ ਈ ਚਾਰ ਭੀ ਗਿਣ ਕੇ ਇਹਦੀਆਂ ੮ ਤੁਕਾਂ ।

** ਉਲਟਾ ਕੇ ।

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥
ਹ, ਦੇਸ਼ । ਵਰਣ ਬ੍ਰਿਤ ਵਰਣਨ

[ਵਰਣ ਬ੍ਰਿਤ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦੀ ਵਿਚਾਰ] ਦੇਹਿਰਾ

ਵਰਣ ਬ੍ਰਿਤ ਪਰਕਰਣ ਵਿਚ ਦਸ ਅੱਖਰ ਪਹਿਚਾਨ ।

ਮਯਰਸਤਜ ਅਰੁ ਭਨ ਲਗੋ ਲੱਛਣ ਕਰਨ ਬਖਾਨ ॥ ੧ ॥

ਗਣ ਹੀ ਲਿਖ ਲੱਛਣ ਕਰੇ ਅੱਖਰ ਰੀਤ ਮਿਟਾਇ ।

ਪਹਿਲਾਂ ਗਣ ਸਭ ਰੱਖ ਕੇ ਗੁਰ ਲਘੁ ਛੇਕੜ ਪਾਇ ॥ ੨ ॥

ਸੂਚਨਾ - ਵਰਣ ਬ੍ਰਿਤ ਦਾ ਲੱਛਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਮ, ਯ, ਆਦਿਕ ਅੱਖਰ ਵਰਤੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ 'ਮ' ਮਗਣ ਗਣ ਲਈ 'ਯ' ਯਗਣ ਲਈ 'ਲ' 'ਗ' ਲਘੁ ਗੁਰੂ ਦੇ ਥਾਉਂ ਰੱਖੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਲਘੁ ਗੁਰੂ ਰੱਖ ਕੇ ਫੇਰ ਗਣਾਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਦੱਸੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਰੀਤਾਂ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਨਾਉਂ ਲੈਣਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਵਿੱਚ ਗਣ ਪਿੱਛੋਂ ਰੱਖਣੇ ਨਿਯਮ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ । ਗਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜੇਹੜੇ ਅੱਖਰ (੧ ਜਾਂ ੨) ਗਣ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੋਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਘੁ ਦੀਰਘ ਮੰਨੇ । ਜੈਸੇ ਕਵਿ ਭਿਖਾਰੀ ਦਾਸ ਨੇ 'ਵਿਸ਼ਵਾ ਦੇਵੀ' ਛੰਦ ਦਾ ਲੱਛਣ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ :- "ਗਗੋ ਮੋਰੁ ਪੋਗੋ ਯਗਾਨੋ ਯਗਾਨੋ" (ਛੰਦਾਰਣਵ ਪਿੰਗਲ) ਅਰਥਾਤ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਗੁਰੂ ਫੇਰ ਇਕ ਮਗਣ ਫੇਰ ੧ ਗੁਰੂ ਫੇਰ ੨ ਯਗਣ ਦੀ ਤੁਕ ਹੋਵੇ । ਹੁਣ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਲੇ ਤਾਂ 'ਨਗਣ' ਦਾ ਕੇਵਲ ੧ ਅੱਖਰ 'ਮ' ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਫੇਰ ਗਣ ਦਾ ਫੇਰ ਅੱਖਰ ਦਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਗਣਾਂ ਦਾ ਰੱਖ ਕੇ ਬੇ ਹਿਸਾਬਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਜੇਕਰ ਦੋ ਮਗਣ ਅਤੇ ਦੋ ਯਗਣ ਰੱਖ ਕੇ ਲੱਛਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਠੀਕ ਸੀ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ੧ ਅੱਖਰ ਦੀ ਥਾਂ ਗਣ ਦਾ ਪੂਰਾ * ਨਾਉਂ ਲੈ ਕੇ ਅਤੇ ਜੇਹੜੇ ਗਣ ਬਣਦੇ ਹੋਣ ਉਹ ਬਣਾ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਲਘੁ ਦੀਰਘ ਮੰਨੇ ਹਨ । ਜੈਸੇ -

* ਜਿੱਥੇ ਗਣ ਦਾ ਇਕੋ ਅੱਖਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਉਹ ਨਿਰਾਰਥਕ ਨਹੀਂ, ਕਿੰਤੂ ਸੁਲੇਖ ਦੁਆਰਾ ਹੋਰ ਅਰਥ ਭੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੂਸ਼ਨ ਨਹੀਂ । ਜੈਸੇ 'ਮੰਜ ਭਾਸ਼ਨੀ' ਅਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਲੱਛਣ - "ਸਜੋ ਸਜ ਗੁਰੂ ਸੁਧਾਰੀਏ ਰਜ ਰਜ ਗੁਰੂ ਚਿਤਾਰਾ" । ਇਥੇ 'ਸਜ ਸਜ' ਅਤੇ 'ਰਜ ਰਜ' ਸਲਿਸ਼ਟ ਹਨ ।

ਦੋਹਿਰਾ

ਰਗਣ ਜਗਣ ਦੇ ਬਾਰ ਕਰਿ ਲਘੂ ਗੁਰੂ ਫਿਰ ਧਾਰ ।
 ਚੌਦਾ ਵਰਣ ਸੁ ਚਰਣ ਜਿਸ ਛੰਦ ਅਨੰਦ ਉਚਾਰ ॥
 ਸਮ, ਸਾਧਾਰਣ, ਬਰਣ ਬ੍ਰਿੱਤ ਵਰਣਨ ।

(੧) ਸ੍ਰੀ ਛੰਦ । ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਵੰਨਗੀ, ਦੋਹਿਰਾ

ਇੱਕ ਗੁਰੂ ਹੀ ਚਰਣ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਕਵਿ ਠਹਿਰਾਇ ।
 'ਸ੍ਰੀ' 'ਜੀ' ! ਐ, ਲੈ, ਆਖੀਏ ਸਿਰੀ ਛੰਦ ਇਹ ਭਾਇ ॥ ੩ ॥

੬ ਵਰਣ ਦਾ

(੨) ਗੁਰਮੁਖਿ ਛੰਦ ਲੱਛਣ

(SII, IIS) (ਨਵੀਨ) ਵੰਨਗੀ -

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ, ਪਾਤਕ ਧਕ ਕੇ ।
 ਹੈ ਸਦ ਸਖੀਏ, ਜੋ 'ਗੁਰਮੁਖੀਏ' ॥ ੪ ॥

(੩) ਸਸਿਬਦਨਾ ਛੰਦ (III, ISS) ਵੰਨਗੀ -

ਸਤਿਗੁਰ ਸੂਰੇ, ਸਰਵਰ ਪੂਰੇ ।
 ਹਰਮਦਨਾ ਹੈ, 'ਸਸਿਬਦਨਾ' ਹੈ ॥ ੫ ॥

(੪) ਤਿਲਕਾ ਛੰਦ (IIS, IIS) ਵੰਨਗੀ -

ਨਰ ਦਾਨ ਕਰੇ, ਕੁਛ ਗਯਾਨ ਕਰੇ ।
 ਮਨ ਨਾਮ ਧਰੇ, 'ਤਿਲਕਾਮ' ਕਰੇ ॥ ੬ ॥

(੫) ਚਿੱਤ੍ਰਪਦਾ ਛੰਦ (SI, SII, SS)

ਉੱਪਰ ਝਾਲ ਸੁਨੈਰੀ ਹੈ ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਪੈਰੀ ।
 ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਾਲ ਚੁਫੇਰੇ । 'ਚਿੱਤ੍ਰ ਪਦਾਰਥ' ਘੇਰੇ ॥੭॥

(੬) ਸੋਹਾਗ ਛੰਦ (SII, SSI, IS)

ਕੱਤਕ ਪਯਾਰਾ ਸਭ ਕੇ । ਮੰਦਰ ਮਾੜੀ ਨਭ ਕੇ ।
 ਚੰਦ ਸੁਹਾਵੀ ਛਬਿ ਰੀ । ਰਾਤ 'ਰਿ' 'ਸੁਹਾਗ' ਭਰੀ ॥ ੮ ॥

ਨੋਟ - ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਣਵਕ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

(੭) ਸਮਾਨਕਾ ਛੰਦ (S1S, 1S1, S1)

ਉਚ ਨੀਚ ਰਾਉ ਰੰਕ । ਸੂਰਮੇ ਹਰੇ ਨਿਸੰਕ ।
ਬੀਰ ਧੀਰ ਜਾਨ ਲਾਲ । ਕੌਣ ਹੈ 'ਸਮਾਨ ਕਾਲ' ॥ ੯ ॥

(੮) ਪ੍ਰਮਾਣਕਾ ਛੰਦ (1S1, S1S, 1S)

* ਸੁਬਿੱਜ ਜਯੋ ਪ੍ਰਹਾਰਨੀ । ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਘਾਤ ਕਾਰਨੀ ।
** ਜੁ ਤੀਰ ਹੈ ਕਮਾਨ ਕਾ । ਸੁ ਨਾਗ ਕੇ 'ਪ੍ਰਮਾਣਕਾ' ॥੧੦॥

(੯) ਬਾਣ ਛੰਦ (S1S1S1S1)

ਲੋਭ ਮੋਹ ਕ੍ਰੋਧ ਮਾਰ । ਬੀਰਖਾ ਹੰਕਾਰ ਭਾਰ ।
ਟੁੱਟਗੇ ਸੁ ਗਯਾਨ ਤਾਣ । ਕਾਮ ਦੇ ਅਖੰਡ ਬਾਣ ॥ ੧੧ ॥

ਇਹਨੂੰ ਮੱਲਕਾ ਛੰਦ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

*** ੯ ਵਰਣ (੧੦) ਭੁਯੰਗ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਲੱਛਣ

(III, III, SSS) ਦੋਹਰਾ

"ਦੋਇ ਨਗਣ ਧਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਇਕ ਮਗਣ ਧਰਿਅੰਤ ।
ਚੌਪਦ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਭੁਯੰਗ ਇਉਂ ਰਚਨਾ ਛੰਦ ਚਲੰਤ" ॥ ੧੨ ॥

ਵੰਨਗੀ

"ਪਰਹਿਤ ਵਿਸਰੇ ਆਪੇ । ਰਿਦ ਮਹਿ ਹਰਿ ਕੇ ਜਾਪੇ ।
ਨਿਸਦਿਨ ਸਤਿਸੰਗੀ ਜੋ । ਪ੍ਰਗਟ "ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਭੁਯੰਗੀਸੋ" ॥੧੩॥

ਸੁਚਨਾ - ਇਹਨੂੰ 'ਭੁਯੰਗ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਸੁਤਾ', 'ਭੁਯੰਗ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਭ੍ਰਿਤਾ ਅਤੇ 'ਯੁਕਤਾ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

- * ਪੂਰਨੋਪ ਅਲੰਕਾਰ ।
- ** ਲੁਪਤੋਪ ਅਲੰਕਾਰ ।
- *** ਜਾਚਕ ਕਵੀ ਰਚਤ ।

(੧੧) ਹੁਕਮ ਛੰਦ (III, ISS, IIS) ਵੰਨਗੀ ।

ਹੁਕਮ ਉਪਾਵੇ ਜਗਤਾ । ਹੁਕਮ ਸਮਾਵੇ ਸਗਤਾ ।

ਹੁਕਮ ਰਜਾਈ ਪਲਣਾ । 'ਹੁਕਮ' ਚਲਾਵੇ ਚਲਣਾ ॥ ੧੪ ॥

ਇਹਨੂੰ ਸਾਰੰਗਕ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

੧੦ ਵਰਣ ਦਾ (੧੨) ਸਾਰਵਤੀ ਲੱਛਣ ।

(SII, SII, SII, S) ਦੋਹਿਰਾ

ਤਿੰਨ ਭਗਣ ਗਣ ਧਾਰ ਕੇ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਇਕ ਲਾਇ ।

ਸਾਰਵਤੀ ਸੋ ਛੰਦ ਹੈ 'ਕੋਹਰਿ' ਸੁੰਦਰ ਭਾਇ ॥ ੧੫ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਕਾਵਯ ਵਿਚਾਰ ਸਵਾਰਗਤੀ । ਗਯਾਨ ਗੁਰੂ ਸੁਚਿਤਾਰਮਤੀ ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜਪਨਾਲਰਤੀ । 'ਕੋਹਰਿ' ਸੋਮਤਿਸਾਰਵਤੀ ॥ ੧੬ ॥

ਸੂਚਨਾ - ਇਹਦਾ ਹੋਰ ਨਾਉਂ 'ਹਾਕਲੀ ਭੀ ਹੈ ।

(੧੩) ਮੋਰ ਛੰਦ, ਲੱਛਣ (SIS, SIS, SIS, S)

ਯਥਾ ਦੋਹਿਰਾ

ਰਗਣ ਜਗਣ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਰਗਣ ਗੁਰੂ ਇਕ ਠਾਣ । *

ਮੋਰ ਛੰਦ ਇਉਂ ਜਾਣੀਏ ਪਿੰਗਲ ਕਰੇ ਬਖਾਣ ॥ ੧੭ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਆਪ ਨਾਦ ਹੋਤ ਮੈ ਕੁਰੰਗਾ । ਦੀਅਰਾ ਹਜ਼ੂਰ ਮੈ ਪਤੰਗਾ ।

* ਆਪ ਹੋ ਜੇ ਚੰਦ ਮੈ ਚਕੋਰਾ । ਮੇਘ ਆਪ ਦਾਸ ਜਾਨ 'ਮੋਰਾ' ॥ ੧੮ ॥

ਸੂਚਨਾ - ਇਹਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਉਂ 'ਮਯੂਰ ਸਾਰਨੀ ਹੈ ।

(੧੪) ਚੰਪਕ ਮਾਲਾ ਛੰਦ, (SII, SSS, IIS, S)

[ਮਨੋਰਮਾ ਸਣੇ ਇਕੱਠਾ ਲੱਛਣ] ਦੋਹਿਰਾ

ਡਗਣ ਮਗਣ ਅਰੁ ਸਗਣ ਗੁਰ ਚੰਪਕਮਾਲਾ ਮਾਨ ।

ਨਗਣ ਰਗਣ ਫਿਰ ਜਗਣ ਗੁਰਮਨੋ ਰਮਾਵਿਚ ਆਨ ॥੧੯॥

* ਪਰੰਪ੍ਰਤ ਰੂਪ ਕਾਲੰਕਾਰ ।

ਚੰਪਕਮਾਲਾ ਵੰਨਗੀ

* ਜਾਪ ਹਰੀ ਕਾ ਕਾਪੜ ਤੇਰੇ । ਭੂਖਣ ਹੈ ਜੋ ਕਾਮ ਭਲੇਰੇ ।
ਗਿਆਨ ਗੁਰੂ ਹੈ ਅੰਜਨ ਸ਼ਾਲਾ । ਤੀਖਨ ਬੁੱਧੀ ** 'ਚੰਪਕਮਾਲਾ' ॥ ੨੦ ॥

(੧੫) ਮਨੋਰਮਾ ਛੰਦ (III, S 1S, 1S 1, S) ਵੰਨਗੀ

*** ਮਹਿਲ ਲਾਲ ਸੋ ਮੜ੍ਹੇ ਰਹੇ । ਰਤਨ ਦੁਆਰ ਤੇ ਜੜੇ ਰਹੇ ।
ਕਰਨ ਕਾਰ ਨੂੰ ਕਰੀ ਜਮਾ । ਫੜ ਨਿਕੇਲ ਤੇ **** ਮਨੋਰਮਾ ॥ ੨੧ ॥

੧੧ ਵਰਣ (੧੬) ਮੀਤ ਛੰਦ ਲੱਛਣ

(S1S1S1S1S1S) ਦੋਹਿਰਾ

"ਪੰਚ 'ਗੁਰੂ ਲਘੂ' ਆਦਿ ਧਰਿ ਅੰਤੋ ਗੁਰੂ ਲਗਾਇ ।
ਵਰਣ ਗਿਆਰਾਂ ਚਾਰ ਪਦ ਮੀਤ ਛੰਦ ਇਹ ਭਾਇ " ॥ ੨੨ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਸੱਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਕੇ ਸਦਾ ਜਪੇ । ਹੋਰ ਕੂੜ ਕਾਜ ਮਾਹ ਨਾ ਖਪੇ ।
ਵਾਹਿ ਵਾਹਿ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਨੰਤ ਹੈ । ਮੀਤ 'ਜਾਚਕਾ' ਵਿਚਾਰ ਸੰਤ ਹੈ" ॥ ੨੩ ॥

(੧੭) ਦੋਧਕ ਛੰਦ ਲੱਛਣ, (SII, SII, SII, SS)

ਦੋਹਿਰਾ

ਤਿੰਨ ਭਗਣ ਗਣ ਆਦਿ ਵਿਚ ਦੋ ਗੁਰ ਰਾਖੇ ਫੇਰ ।
ਐਸੇ ਹੀ ਤੁਕ ਚਾਰ ਕਰਿ ਦੋਧਕ ਛੰਦਹਿ ਹੇਰ ॥੨੪॥

ਵੰਨਗੀ

ਚਾਤੁਕ ਜੜੇ ਘਨ ਬੂੰਦ ਬਿਨਾ ਹੈ । ਭੋਰ ਜਿਵੇ ਫੁਲ ਬਾਤ ਭਯਾ ਹੈ ।
***** ਦੋਧਕ ਦੇ' ਬਿਨ ਗੋਨ ਰਹਾਵਾ । ਤੈ' ਬਿਨ ਮੈਂ ਤਿਵ ਸਾਤ ਨ ਪਾਵਾ ॥ ੨੪ ॥

* ਨਿਰਦਸ਼ਨਾਲਕਾਰ ।

** ਚੰਬੇ ਦੀ ਮਾਲਾ ।

*** ਉਦਾਤਾਲਕਾਰ ।

**** ਜਾਣੀਦਾ, ਲੱਛਮੀ ।

***** ਬੱਛਾ ।

ਸੁਚਨਾ - ਇਹਦਾ ਨਾਉਂ ਬੰਬੂ ਭੀ ਹੈ, ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ੧੨ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ (੪ ਭਗਣ ਕਰਕੇ) ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਬਹੁ ਸੰਮਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ੪ ਭਗਣ ਦਾ ਮੋਦਨ ਅਥਵਾ ਮੋਦਕ ਬ੍ਰਿੱਤ ਹੈ ।

(੧੮) ਅਨੁਕੂਲਾ ਲੱਛਣ (SII, SSI, III, SS) ਦੋਹਿਰਾ

ਭਗਣ ਤਗਣ ਫਿਰ ਨਗਣ ਕਰ ਦੋ ਗੁਰ ਲਾਓ ਅੰਤ ।

ਸੋ ਅਨੁਕੂਲਾ ਛੰਦ ਹੈ 'ਕੋਹਰਿ' ਆਖਣ ਸੰਤ ॥ ੨੬ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਦੀਨ ਵਿਸਾਰੇ ਪਸੁ ਜਿਉ ਸੋਵੇ । ਆਪ ਸਰਾਰੇ ਅਵਰ ਵਿਗੋਵੇ ।

ਠੌਰ ਨ ਪਾਵੇ ਭਟਕਤਿ ਭੂਲਾ । ਰਾਮ ਨ ਚੇਤੇ ਸਦ ਅਨੁਕੂਲਾ ॥ ੨੭ ॥

ਸੁਚਨਾ - ਇਸਦਾ ਨਾਉਂ ਮੋਕਤਕ ਮਾਲਾ ਭੀ ਹੈ ।

(੧੯) ਕਮਾਣ ਛੰਦ ਤੇ ਨਾਗ ਛੰਦ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਲੱਛਣ ।

$$\left\{ \begin{array}{c} III, ISI, ISI, IS \\ \hline SIS, ISI, SIS, IS \end{array} \right\}$$

ਯਥਾ ਦੋਹਰਾ

ਨਗਣ, ਜਗਣ ਦੋ, ਲਘੁ ਗੁਰੂ, ਜਾਣੇ ਛੰਦ ਕਮਾਣ ।

ਰਗਣ ਜਗਣ ਫਿਰ ਰਗਣ ਲਘੁ ਗੁਰੂ ਨਾਗ ਪਹਿਚਾਣ ॥ ੨੮ ॥

ਵੰਨਗੀ ਕਮਾਣ ਛੰਦ

ਚਪਲ ਸੁ ਕਾਮ ਨਿਲਾਜ ਵਡਾ । ਮਸਤਕ ਨਾਰ ਸਵਾਰ ਸਦਾ ।

ਜਦ ਨਰ ਰੂਪ ਤਕੋਣ ਲਗਾ । ਤੁਰਤ ਕਮਾਣ ਚਵੋਣ ਲਗਾ ॥ ੨੯ ॥

ਨੋਟ - ਇਹਨੂੰ ਸੁਮੁਖੀ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

(੨੦) ਨਾਗ ਛੰਦ

* ਬਾਲਮੀਕ ਤਿੰਨ ਲੋਕ ਹੈ ਬਨੇ । ਦੂਖੇ ਤਾਪ ਹੈ ਵੁਕਾਟੜੇ ਘਨੇ ।
 ਆਸ ਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਜਬਾਨ ਏ । 'ਨਾਗ' ਸੋ ** ਕਰਾਲ ਕਾਲ ਮਾਨੀਏ *** ॥ ੩੦ ॥

ਨੋਟ - ਇਹਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਉਂ ਸਯੋਨਕਾ ਭੀ ਹੈ ।

੧੨ ਅੱਖਰੇ (੨੧) ਭੁਯੰਗ ਪ੍ਰਯਾਤ ਲੱਛਣ

(੧SS, ੧SS, ੧SS, ੧SS) ਦੋਹਿਰਾ

ਚਾਰ ਯਗਣ ਧਰਿ ਤੁਕ ਵਿਖੇ ਹੋਰ ਭੇਦ ਕੁਝ ਨਾਹਿ ।
 ਛੰਦੁ ਭੁਯੰਗ ਪ੍ਰਯਾਤ ਹੈ ਚਾਲ ਸਰਪ ਦੀ ਆਹਿ ॥ ੩੧ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਸੁ ਸੁਰੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਜਬੀ ਬਾਣ ਮਾਰਾ । ਗਿਰਾ ਪ੍ਰੇਮ ਭੂਮੀ ਕਲੇਜਾ ਉਖਾਰਾ ।
 **** ਨਹੀਂ ਕਾਣ ਮਾਨੀ ! ਨਹੀਂ ਕਾਣ ਮਾਨੀ, ਨਹੀਂ ਆਨ ਜਾਨੀ ਨਹੀਂ ਆਨ ਜਾਨੀ ॥ ੩੨ ॥

ਫੇਰ :-

ਕਦੇ ਰਾਗ ਗਾਵਾਂ ਕਦੇ ਛੰਦ ਜੋੜਾਂ । ਕਦੇ ਬੰਦਨਾ ਠਾਣ ਹੀਆ ***** ਸਰੋਰਾਂ ।
 ਗੁਰੂ ਆਪ ਦੀ ਗੋਦ ਚਾਹਾਂ ਕਦਾਹੀ । 'ਭੁਯੰਗੀ ਪ੍ਰਯਾ ਭੋਰ' ਲੱਗਾਂ ਸਦਾ ਹੀ ॥ ੩੩ ॥

(੨੨) ਤੋਟਕ ਲੱਛਣ ।

(੧੧S, ੧੧S, ੧੧S, ੧੧S) ਦੋਹਿਰਾ

ਚਾਰ ਸਗਣ ਦਾ ਚਰਣ ਇਕ ਕਰਨ ਚਾਰ ਤੁਕ ਸੰਤ ।
 ਪਹਿਲੀ ਸੇ ਦੂਜੀ ਮਿਲੇ ਤੀਜੀ ਚੌਥੀ ਅੰਤ ॥ ੨੦ ॥

* ਬਰਮੀ ।

** ਡਰਾਉਣਾ ।

*** ਤਦਰੂਪ ਰੂਪਾਲੰਕਾਰ ।

**** ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਟਾਨੁ ਪ੍ਰਸਾਲੰਕਾਰ ।

***** ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਾਂ ।

ਵੰਨਗੀ

ਮੁਖ ਬੋਲ ਸਕੇ ਦੂਤਿ ਆਖਨ ਮੇਂ । ਜਰੁ ਕਾਲ ਲਗੇ ਨਹਿੰ ਜਾਂ ਤਨ ਮੇਂ ।
ਜਬ ਲੈਂ ਤਨ ਮੇਂ ਸਭ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ । ਕਰੀਏ ਸਦ ਹੀ ਗੁਰ ਕੀ ਭਗਤੀ ॥ ੩੪ ॥

ਫੇਰ :-

ਸੁਣ ਮੂਢ ਬਿਹਾਲ ਬਿਤਾਲ ਮਨਾ । ਤਜ ਹੋਂਦ ਹੰਕਾਰ ਸੁਭਾਰ ਘਨਾ ।
ਤਨ ਕੱਚ ਤਜੋ ਬਣ ਲਾਲ ਮਣੀ । ਗੁਰ ਕੀ ਅਬ 'ਤੇ ਟਕ' ਸਾਲ ਬਣੀ ॥ ੩੫ ॥

(੨੩) ਤਰਲ ਨਜਨ ਛੰਦ ਲੱਛਣ ।

(III, III, III, III) ਦੇਹਿਰਾ

ਬਾਰਾਂ ਲਘੂ ਸੁ ਪੈਰ ਵਿਚ ਚਾਰ ਨਗਣ ਦੇ ਰੂਪ ।
ਤਰਲ ਨਜਨ ਸੋ ਛੰਦ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਚਾਲ ਅਨੂਪ ॥ ੩੬ ॥

[ਵੰਨਗੀ]

ਕਿਉਂ ਨਰ ਗਰਬ ਕਰਤਿ ਧਨ । ਅਘਨ ਕਰਨ ਅਰਪਹਿ ਮਨ ।
ਕਿਉਂ ਭਜ ਨਰ 'ਤਰਲ' * ਨਜਨ । ਭਜਿ ਸਤਿਗੁਰ ਮੁਕਤ ਦਯਨ ॥ ੩੭ ॥

ਜਹਾਨ ਪਾਲਕਾ ਅਤੇ ਮੁੰਦੰਗ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਲੱਛਣ ।

(ਜਹਾਨ ਪਾਲਿਕ ਛੰਦ)

ਜਗੰਨ ਤੇ ਰਗੰਨ ਦੇਇ ਦੋ ਕਹੇ । ਜਹਾਨ ਪਾਲਕਾ ਸੋ ਛੰਦ ਏ ਲਖੇ ।
ਨਗੰਨ ਦੇ ਜਗੰਨ ਤੇ ਯਗੰਨ ਹੋ । ਮੁੰਦੰਗ ਛੰਦ ਕਾਵਯ ਬੀਚ ਮੰਨ ਸੋ ॥ ੩੮ ॥

ਵੰਨਗੀ । (੩੪) ਜਹਾਨ ਪਾਲਕਾ

(I S I, S I S, I S I, S I S)

ਮਹਾਂ ਮੁਬਾਰਿਕਾ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਧਾਰਿਕਾ । ਅਨੰਦ ਕਾਰਿਕਾ ਸਮੁੰਦ ਤਾਰਿਕਾ ।
ਕਰੇ ਸੁ ਘਾਲਿਕਾ ਬਨਾਉ ਬਾਲਿਕਾ । ਸੁ ਪ੍ਰਾਣ ਮਾਲਿਕਾ 'ਜਹਾਨ ਪਾਲਿਕਾ' ॥ ੩੯ ॥
ਸੁਚਨਾ - ਇਹਨੂੰ ਬਿਭਾਵਰੀ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

* ਇਸਤ੍ਰੀ ।

(੨੫) ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਛੰਦ

(111, 1S1, 1S1, 1SS)

ਸਕਲ ਆਨੰਦ ਸੁ * ਛੰਦ ਪ੍ਰਦਾਤਾ । ਮੁਨਿ ਜਨ ਬੋਧਕ ** ਸੰਗ ਬਿਧਾਤਾ ।
 ਧ੍ਰਿਗ ਧ੍ਰਿਗ ਰਾਗ ਬਿਹੀਨ ਜਹਾਨਾ ॥ ਮੁੜ ਮੁੜ ਆਖ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਬਕਾਨਾ ॥ ੪੦ ॥

ਸੂਚਨਾ - ਕਾਵਯਲਿੰਗ ਅਲੰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਇਹਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਦਾ ਧਿਗ ਧਿਗ ਕਰਨਾ 'ਰਾਗ' ਤੋਂ ਵਿਹੀਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਇਹਨੂੰ ਤਾਮਰਸ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

(੨੬) ਮੋਦਨ ਲੱਛਣ ।

(S11, S11, S11, S11)

ਦੋਹਰਾ

ਚਾਰ ਭਗਣ ਹੀ ਚਰਣ ਦੇ ਹੋਰ ਭੇਦ ਨਾ ਕੋਇ ।
 'ਕੇਹਰਿ' ਸੁੰਦਰ ਚਾਲ ਦਾ ਮੋਦਨ ਛੰਦ ਸੁ ਹੋਇ ॥ ੪੧ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਨਾਮ ਜਪੇ ਜਦ ਛੋਡ *** ਕੇ ਢਾਣਸ **** । ਜੰਗਲ ਮੰਗਲ ਇੱਕ ਪਛਾਣਸ ।
 ਰੋਮ ਖੜੇ ਤਨ ਪ੍ਰੇਮ ਪਰੋਵਣ । ਓਦਨਿ ਕੇਹਰਿ' ਤੂੰ ਮਨ ਮੋਦਨ ॥ ੨੬ ॥
 ਸੂਚਨਾ - ਇਹਦਾ ਨਾਉਂ ਮੋਦਕ ਭੀ ਹੈ ।

'ਸਵਾਰ' ਅਤੇ ਕਾਮਣੀ ਮੋਹਨਾ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਲੱਛਣ ।

$$\left\{ \begin{array}{c} 1S1, 1S1, 1S1, 1S1 \\ \hline S1S, S1S, S1S, S1S \end{array} \right\}$$

ਯਥਾ ਦੋਹਰਾ

ਚਾਰ ਜਗਣ ਹਨ ਇੱਕ ਤੁਕ ਛੰਦ ਸਵਾਰ ਪਛਾਣ ।
 ਰਚੇ ਕਾਮਣੀ ਮੋਹਿਨਾ ਚਾਰ ਰਗਣ ਤੁਕ ਠਾਣ ॥ ੪੨ ॥

* ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ।

** ਪ੍ਰੇਣ ਵਾਲਾ ।

*** ਕੇ ਨੂੰ ਲਘੂ ਪੜ੍ਹੇ ।

**** ਪਸਾਰਾ ।

ਵੰਨਗੀ । (੨੭) ਸਵਾਰ ਛੰਦ ।

ਪਰੇਮ ਰਕਾਬ ਸੁ ਨਾਮ ਮੁਹਾਰ । ਸਰੀਰ ਅਰਾਕਨ ਜ਼ੀਨ ਕਰਾਰ ।

ਸੁ ਬੇਦ ਪੁਰਾਨ ਕਤੇਬ ਫਰਾਰ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਢੰਗ ਭਲੇ 'ਅਸਵਾਰ' ॥ ੪੨ ॥

ਸੁਚਨਾ - ਇਹਨੂੰ ਮੌਕਤਿਕ ਦਾਮ ਅਬਵਾ ਮੋਤਿਯ ਦਾਮ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

(੨੮) ਕਾਮਣੀ ਮੋਹਿਨਾ ਛੰਦ । ਬੰਨਗੀ ।

* ਚੰਦ ਨੂੰ ਦੇਖ ਜੇ ਫੁੱਲ ਸੰਕੋਚਦੇ ** ਕੁਲਟਾ ਪੱਖ ਤੇ ਨੂਰ ਨੂੰ ਲੋਚਦੇ ।

ਇਕ ਕਾਮੋਦ *** ਸੇ ਜੋਬਨੀ ਆਣਕੇ । ਹੱਸਦੇ 'ਕਾਮਣੀ ਮੋਹਿਨਾ' ਜਾਣਕੇ ॥ ੪੪ ॥

ਸੁਚਨਾ - ਇਹਨੂੰ ਸ੍ਰਗਣੀ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਗਿਆਨਾ ਅਤੇ ਗੋਪਾਲ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਲੱਛਣ ।

ਸੋਰਠਾ

ਛੰਦ ਗਿਆਨਾ ਭਾਲ, ਨਗਣ ਯਗਣ ਦੋ ਬਾਰ ਕਰਿ ।

ਚਾਰ ਤਗਣ ਗੋਪਾਲ, ਹਰ ਤੁਕ ਅੰਦਰ ਗੱਠੀਏ ॥ ੪੫ ॥

ਵੰਨਗੀ (੨੯) ਗਿਆਨਾ ਛੰਦ (।।।, । S S, ।।।, । S S)

ਸਤਿਗੁਰ ਦਾਤੇ ਪੁਰਖ ਵਿਧਾਤੇ । ਸ਼ਰਨ ਪਰਾਤੇ ਕਵਿ ਬਲ ਜਾਤੇ ।

ਪਲਕੁ ਧਿਆਨਾ ਕਰ ਖਸਮਾਨਾ । ਮੁਕਤ ਨਿਧਾਨਾ ਬਖਸ਼ 'ਗਿਆਨਾ' ॥ ੪੬ ॥

ਇਹਨੂੰ ਕੁਸਮ ਵਿਚਿਤ੍ਰਾ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਵੰਨਗੀ (੩੦) ਗੋਪਾਲ ਛੰਦ । (SS1, SS1, SS1, SS1)

**** ਜੇ ਖੱਟਣਾ ਖੱਟ ਤੂੰ ਸੁੱਧ ਆਚਾਰ । ਜੇ ਮੰਗਣਾ ਮੰਗ ਤੂੰ ਰੱਬ ਦਾਤਾਰ ।

ਹੈ ਪੀਵਣਾ ਪੀਅ ਲੈ ਨਾਮ ਦਾ ਤਾਲ । ਜੇ ਚੇਤਣਾ ਚੇਤ ਤੂੰ ਇੱਕ ਗੋਪਾਲ' ॥ ੪੭ ॥

ਸੁਚਨਾ - ਇਹਨੂੰ ਮੈਨਾਵਲੀ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

* ਪ੍ਰਤਯਨੀ ਕਾਲੰਕਾਰ ।

** ਮੰਦ ਆਚਰਣ ਵਾਲੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ।

*** ਚੰਦ੍ਰਮੁਖੀ ਫੁੱਲ ।

**** ਪਰਸੰਖਿਅਲੰਕਾਰ ।

੧੩ ਔਖਰ ਦੇ ਛੰਦ ।

ਮੰਜਭਾਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਲੱਛਣ

$$\left\{ \frac{11S, 1S1, 11S, 1S1, S}{S1S, 1S1, S1S, 1S1, S} \right\}$$

ਦੋਹਿਰਾ

ਸਜ ਸਜ ਗੁਰੂ ਸੁਧਾਰੀਯੇ ਰਜ ਰਜ ਗੁਰੂ ਚਿਤਾਰ ।

ਮੰਜੁ ਭਾਸ਼ਨੀ, ਰਾਗ ਨੂੰ ਕਰਿਓ ਨਿੱਤ ਉਚਾਰ ॥ ੪੮ ॥

(੩੧) ਮੰਜਭਾਸ਼ਨੀ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ।

ਨਹਿ ਔਖਧੀ ਜੁ ਮਧੁ, ਨਾਸ ਪੀਰ ਹੋ । ਅਸ ਪੰਥ ਨਾਹਿ ਜਾਹਿ ਸ਼ਾਂਤ ਬੀਰ ਹੋ ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣਿ ਸਚ ਰੀਤ ਆਖਣੀ । ਸਠ ਲੇਇ ਜੀਤ ਅਰ * ਮੰਜਭਾਸ਼ਨੀ ॥ ੪੯ ॥

(੩੨) ਰਾਗ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ।

ਜਾਪ ਰਾਮ ਕੇ ਨ ਰਾਗ ਕਾਵਯ ਜਾਨਤੇ । ਪੁਛ ਸਿੰਗ ਬਾਝ ਹੈ ਪਸੁ ** ਮੁਮਾਨ ਤੇ ।

ਸੱਤ ਗ੍ਰੰਥ ਮਾਹਿ ਨਾਮ ਰਾਗ ਕਾਵਯ ਕੇ । ਪਾ ! ਮਨੁੱਖ ਹੋ ! ਤਜੋ ਪਸੁ ਸੁਭਾਵ ਕੇ ॥ ੫੦ ॥

(੩੩) ਤਾਰਕ ਲੱਛਣ ।

(11S, 11S, 11S, 11S, S) ਦੋਹਿਰਾ

"ਚਾਰ ਸਗਣ ਪਹਿਲੇ ਰਚੇ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਧਰ ਮੀਤ ।

ਅਥਵਾ ਤੋਟਕ ਅੰਤ ਗੁਰ ਤਾਰਕ ਹੈ ਇਸ ਰੀਤ" ॥ ੫੧ ॥

ਵੰਨਗੀ

"ਜਿਨ ਦੇਖਨ ਤੇ ਦੁਖ ਦੂਰ ਹਟੇ ਹੈ" । ਜਸ ਗਾਵਨ ਪਾਪਨ ਪੁੰਜ ਕਟੇ ਹੈ ।

ਬਿਰ ਚਿੱਤ ਸਦਾ ਸਦ ਮੋਖ ਕਰੇਵਾ । ਗੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਮਹਾਂ ਭਵ 'ਤਾਰਕ' ਦੇਵਾ ॥ ੫੨ ॥

* ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਥਨ ਕਰਨ ਹਾਰੀ ਭਾਵ ਮਿਠ ਬੋਲਣੀ ।

** ਪੁਰਖ ।

੧੪ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ (੩੮) ਅਨੰਦ ਲੱਛਣ ।

(।S।, S।S, ।S।, S।S,।S)

ਦੇਹਿਰਾ

ਰਗਣ ਜਗਣ ਦੇ ਵਾਰ ਕਰਿ ਲਘੁ ਗੁਰੂ ਫਿਰ ਧਾਰ ।

ਚੌਦਾਂ ਵਗਣ ਸੁ ਚਰਣ ਕਰ ਛੰਦ ਅਨੰਦ ਉਚਾਰ ॥ ੫੩ ॥

[ਵੰਨਗੀ] ਅਨੰਦ ਛੰਦ ॥

ਸੁਣੀਂ ਤੂੰ ਕੰਨ ਵੀਰਨਾ ! ਹਮੇਸ਼, ਨਾਮ ਕੇ । ਸਭੀ ਜਹਾਨ ਦੇਖ ਨੈਣ ! ਰੂਪ ਰਾਮ ਕੇ ।

ਸਦਾ ਗੁਰੂ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜਬਾਨ । ਗਾਇ ਤੂੰ । ਭਜੀਂ ਰਿਦੇ ! ਅਕਾਲ ਨੂੰ 'ਅਨੰਦ' ਪਾਇ ਤੂੰ ॥ ੫੪ ॥

(੩੫) ਐਧ ਛੰਦ । ਲੱਛਣ (ਨਵੀਨ)

(S।।, S।।, S।।, S।।, SS)

ਦੇਹਿਰਾ

ਚਾਰ ਭਗਣ ਫਿਰ ਦੋ ਗੁਰੂ ਐਸੀ ਹੀ ਤੁਕ ਚਾਰ ।

ਤੋਟਕ ਦੇ ਆਦੰਤ ਗੁਰੂ ਐਧ ਛੰਦ ਮਨ ਧਾਰ ॥ ੫੫ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਰੇ ਮਨ ! ਐਧ ਘਟੇ ਨਿਸ ਬਾਸਰ ਤੇਰੀ । ਤੂੰ ਚਿਤ ਜਾਨਹਿ ਆਪਨ ਸੁਝ ਬਧੇਰੀ ।

ਮੁਰਖ ! ਨਿੰਤ ਲਗਾ ਧਨ ਧਾਮ ਬਿਗਾਰੀ । ਅੱਗ ਲਗਾਇ ਬਸੇ ਵਿਚ ਘਾਸ ਅੰਬਾਰੀ ॥ ੫੬ ॥

੧੫ ਅੱਖਰੇ (੩੬) ਸਾਰੰਗੀ ਛੰਦ ਲੱਛਣ ।

(SSS, SSS, SSS, SSS, SSS)

ਵਾਰਤਕ - ਪੰਜ ਮਗਣ ਦੀ ਇਕ ਤੁਕ ਕਰਕੇ ੪ ਤੁਕਾਂ ਬਣਾਓ :-

[ਵੰਨਗੀ]

ਕੋਈ ਰੋਵੇ ਭਾਗਾਂ ਮਾਰਾ ਕੋਈ ਵਾਵੇ 'ਸਾਰੰਗੀ' ।

ਕੋਈ ਭੌਂਦੇ ਮੰਦੇ ਬਾਈ ਕੋ ਗਾਵੇ ਬਾਣੀ ਚੰਗੀ ।

ਕੋਈ ਪੂਜੇ ਬੋਟੇ ਆਦਿ ਕੋ ਤੈਨੂੰ ਰਾਖੀ ਚੀਤਾ ।

ਪੁੱਠਾ ਸਿੱਧਾ ਸੁਝੇ ਨਾਹੀਂ ਤੂੰਹੀਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂ ਕੀਤਾ ॥ ੫੭ ॥

(੩੭) ਕਾਲਿਕਾ ਲੱਛਣ ।

(S1S, 1S1, S1S, 1S1, S1S)

ਦੇਹਿਰਾ

ਰਗਣ ਜਗਣ ਦੋ ਬਾਰ ਫਿਰ ਰਗਣ ਕਾਲਿਕਾ ਜਾਨ ।
ਅਥਵਾ ਗੁਰੁ ਲਘੁ ਸੱਤ ਧਰਿ ਅੰਤੇ ਗੁਰ ਇਕ ਠਾਨ ॥ ੫੮ ॥

[ਵੰਨਗੀ]

* ਦੀਨਤਾ ਗੁਬਾਰ ਨੂੰ ਸੁ ਨੂਰ ਰੂਪ ਜਾਣੀਏ ।
ਤਾਪਸੀ ਸੁ ਚਿੰਤ ਓਸ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਪਛਾਣਿਏ ।
ਠਾਗ ਰੂਪ ਆਪ ਜਾ ਡਰੋਣ ਪਾਪ ਬਾਲਿਕਾ ।
ਬਾਦਸ਼ਾ ਮੁਗਲ ਦੈਤ ਹੇਤ ਜਾਨ 'ਕਾਲਿਕਾ' ॥ ੫੯ ॥

ਸੁਚਨਾ—ਇਹਦੇ ਹੋਰ ਨਾਉਂ ਤੂਣ, ਤੂਣਕ, ਚਾਮਰ, ਅਤੇ ਸੋਮ ਬੋਲਰੀ ਭੀ ਹਨ ।

(੩੮) ਸਸਕਲਾ ਲੱਛਣ ।

(III, III, III, III, 1S)

"ਚਾਰ ਨਗਣ ਇਕ ਸਗਣ ਕਰਿ ਛੰਦ ਸਸਿ ਕਲਾ ਧਾਰਿ
ਅਥਵਾ ਚੌਦਾਂ ਲਘੁ ਧਰੇ ਅੰਤੇ ਗੁਰੁ ਵਿਚਾਰ" ॥ ੬੦ ॥

[ਵੰਨਗੀ]

"ਮਨ ਤਨ ਧਰਮ ਕਰਮ ਵਿਗਸਤ ਹੈ' ।
ਮੁਕਤਿ ਕਰਨ ਜਗ ਕਲਹਿ ਨਸਤ ਹੈ' ।
ਹਰਿ ਜਸ ਮਹਿਕ ਪਸਰ ਰਿਦ ਸਫਲਾ ।
ਚਰਨ ਕਵਲ ਗੁਰ ਪ੍ਰਗਟ ਸਸਿ ਕਲਾ" ॥ ੬੧ ॥

੧੬ ਅੱਖਰੇ (੩੯) ਨਰਾਜ ਛੰਦ ਲੱਛਣ ।

(1S1, S1S, 1S1, S1S, 1S1, S)

* ਪਰੰਪ੍ਰਤ ਰੂਪ ਕਾਲਿਕਾਰ ।

ਦੋਹਿਰਾ

ਜਗਣ ਰਗਣ ਦੋ, ਜਗਣ ਗੁਰੂ ਐਸੀ ਚਾਲ ਨਰਾਜ ।
ਲਘੂ ਗੁਰੂ ਅਠ ਵਾਰ ਧਰਿ ਉਤਮ ਰੀਤੀ ਸਾਜ ॥ ੬੨ ॥

[ਵੰਨਗੀ]

ਗੁਰੂ ਗੁਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੂਖ ਨਾਸ ਸੁਖ ਕਾਰ ਹੀ ।
ਬਚੋਣ ਦੇਸ਼ ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਸ੍ਰਵੰਸ ਦੀਨ ਵਾਰ ਹੀ ।
'ਨਰਾਜ' ਚਾਹ ਆਪ ਕੋ ਨ ਵੈਰ ਨੂੰ ਬਢਾਵਣਾ ।
ਦਿਆਲ ਦਾ ਸੁਭਾਵ, ਦੂਖ ਨਾਸ ਸੁਖ ਲਯਾਵਣਾ ॥ ੬੩ ॥

ਸੂਚਨਾ - ਇਸਦੇ ਨਾਉਂ ਪੰਚ ਚਾਮਰ ਨਰਾਚ; ਨਾਗ ਰਾਜ ਭੀ ਹਨ ।

(੪੦) ਚਿੱਤ੍ਰ ਲੱਛਣ ।

(SIS, ISI, SIS, IS, SIS, I)

ਦੋਹਿਰਾ

ਰਗਣ ਜਗਣ ਦੋ ਵਾਰ ਕਰਿ ਰਗਣ ਲਘੂ ਫਿਰ ਧਾਰ ।
ਅਥਵਾ ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਅੱਠ ਕਰਿ ਚਿੱਤਰ ਛੰਦ ਉਚਾਰ ॥ ੬੪ ॥

ਵੰਨਗੀ

"ਚਿੱਤ ਮਾਹਿ ਚੇਤ ਰੇ ਅਚੇਤ ਏਕ ਰਾਮ ਨਾਮ ।
ਹੋਮ ਜੋਗ ਆਦਿ ਨਾਹਿ ਮੋਖ ਹੇਤ ਦੇਣ ਕਾਮ ।
ਰੋਗ ਸੋਗ ਮਾਨ ਆਦਿ ਨਾਹਿ ਹੋਣ ਨਾਸ ਏਉਂ ।
ਮੁਰਤੀ ਨ * ਚਿੱਤ੍ਰ' ਜਾਹਿ ਜਾਚਕਾ ਅਕਾਲ ਸੇਉਂ ॥ ੬੫ ॥

ਸੂਚਨਾ - ਇਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਉਂ ਚੰਚਲਾ ਹੈ ।

* ਅਕਾਰ ।

(੪੧) ਨੀਲ ਲੱਛਣ ।

(SII, SII, SII, SII, SII, S)

ਦੋਹਰਾ

ਪੰਜ ਭਗਣ ਪਹਿਲੇ ਰਚ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਠਹਿਰਾਇ ।
ਨੀਲ ਛੰਦ ਇਉਂ ਹੋਵਦਾ ਚਾਰ ਪਾਦ ਸੁਖਦਾਇ ॥ ੬੬ ॥

ਵੰਨਗੀ

"ਏਕ ਅਕਾਲ ਸਦਾ ਦਇਆਲ ਸਮਾਲ ਕਰੇ ।
ਟੇਕ ਧਰੇ ਤਿਸਦੀ ਸਿਦਕੀ ਭਵਿ ਸਿੰਧ ਤਰੇ ।
ਰੂਪ ਨ ਰੇਖ ਨ ਭੇਦ ਅਲੇਖ ਸਦਾ ਪਸਰੇ ।
ਪੀਤ ਸੁਪੇਦ ਨ 'ਨੀਲ' ਵਰੰਨ * ਅਘੰਨ ਹਰੇ " ॥ ੬੭ ॥

ਸੁਚਨਾ - ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅਸੁਗਤੀ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

੨੧ ਅੱਖਰੇ (ਸ੍ਰੀਯਾ ਪ੍ਰਕਰਣ)

(੪੨) ਪਿੰਗਲ ਛੰਦ । ਲੱਛਣ

(SII, SII, SII, SII, SII, SII, SSS)

ਦੋਹਰਾ

** ਖਸ਼ਟ ਭਗਣ ਫਿਰ ਮਗਣ ਇਕ ਇੱਕੀ ਅੱਖਰ ਡਾਰ ।
ਐਸੀ ਹੀ ਤੁਕ ਚਾਰ ਕਰਿ ਪਿੰਗਲ ਛੰਦ ਉਚਾਰ ॥੬੮॥

ਵੰਨਗੀ

ਸੇਸ ਖਤਾ ਇਕ ਭੂਮ ਤਲੇ ਇਕ ਨੂੰ ਸਿਵ ਨੇ ਗਲ ਪਾਯਾ ਹੈ ।
ਸੇਜ ਬਣਾ ਇਕ ਸਿੰਧ 'ਚਿ ਪਿੰਗਲ ਨੂੰ ਕਿਸ ਨਾਗ ਸੁਣਾਯਾ ਹੈ ।
ਜੇ ਰਚਿਆ ਹਰਿ ਸੇਵਕ ਨੇ ਉਸਤੋਂ ਤਦ ਕੋ ਸੁਣ ਆਯਾ ਹੈ ।
ਧੰਨਜ ਕਹਾ ਤਿਨਕੀ ਮਤਿ ਆਖਣ 'ਪਿੰਗਲ' ਨਾਗ ਬਣਾਯਾ ਹੈ ॥੬੯॥

* ਲਘੂ ਨੂੰ ਦੀਰਘ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

** ਛੇ ।

(੪੩) ਸੂਰਾ ਛੰਦ ਲੱਛਣ (ਨਵੀਨ)

(III, SII, ISI, ISS, SII, SII, SSS)

ਦੇਹਿਰਾ

ਨਗਣ ਭਗਣ ਅਰੁ ਜਗਣ ਧਰੁਯਗਣ ਕਰੋ ਬਿਸਰਾਮ ।

ਦੇਇ ਭਗਣ ਫਿਰ ਮਗਣ ਕਰ ਸੂਰਾ ਛੰਦ ਸੁ ਨਾਮ ॥ ੨੦ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਧਰਮ ਹੇਤ ਜਦ ਹੋਇ ਲੜਾਈ, ਕੀ ਹਜ ਜਾਨ ਬਚਾਈ ਦਾ ।

ਸਗਣ ਤਣ ਕੁਰਬਾਨ ਨ ਕੀਤਾ ਕੀ ਗੁਣ ਬੀਤ ਪਰਾਈ ਦਾ ।

ਸਰਮ ਸੀਲ ਵਿਚ ਹੋਇ ਨ 'ਸੂਰਾ' ਕੀ ਫਲ ਰਾਖ ਲਗਾਈ ਦਾ ।

ਸਰਬ ਕਾਲ ਜਦ ਰਾਮ ਨ ਚੇਤੇ, * ਹੱਜਕਿ ਦੇਹੁਰੀ ** ਪਾਈ ਦਾ ॥ ੨੧ ॥

(੪੪) ਮਦਰਾ ਲੱਛਣ

(SII, SII, SII, SII, SII, SII, S)

ਦੇਹਿਰਾ

ਸੱਤ ਭਗਣ ਫਿਰ ਇੱਕ ਗੁਰ ਰੱਖੇ ਚਰਣ ਮਝਾਰ ।

ਮਦਰਾ ਮਿਲਣ ਤੁਕਾਤ ਸੁਰ ਐਸੀ ਕਰ ਤੁਕ ਚਾਰ ॥ ੨੨ ॥

ਰੇ ਮਨ ਤੂੰ ਡਰਦਾ ਸੁਭ ਮਾਰਗ ਔਰ ਕੁਮਾਰਗ ਤੇ ਨ ਡਰਾ ।

ਮੁਰਖ ! ਨਾ ਗੁਰਿ ਰੂਪ ਲਖੇ ਪਰ ਨਾਰਨ ਦੇਖਨ ਤੂੰ ਨ ਟਰਾ ।

ਮੰਦ *** ਧੁਨੀ ਸੁਨ ਚੌਕ ਉਠੇ ਗੁਰ ਵਾਕਨ ਵਾਰ ਭਯਾ ਬਧਰਾ ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮਚਖੇ ਰਸਨਾ ਨਹਿ ਕੂੜ ਹੰਕਾਰ ਪਿਵੇ 'ਮਦਰਾ' ॥ ੨੩ ॥

* ਧਰਮ ।

** 'ਰੀ' ਨੂੰ ਲਯੁ ਪੜੇ ।

* ਸ਼ਬਦ

(੪੫) ਮੌਜ ਛੰਦ ਲੱਛਣ

(SII, SII, SII, SII, SII, SSS, IIS, S) ਦੋਹਿਰਾ

ਪੰਜ ਭਗਣ ਇਕ ਮਗਣ ਕਰ ਫੇਰ ਸਗਣ ਗੁਰ ਅੰਤ ।
ਮੌਜ ਛੰਦ ਇਉਂ ਜਾਣੀਏ 'ਕੇਹਰਿ' ਲਹਿਰੀ ਵੰਤ ॥ ੭੪ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਏਕ ਅਕਾਲ ਦਯਾਲ ਸਮੁਾਲ ਕਰੇ ਨਿੱਤ ਜੋ ਜੀ ਜਾਨਨ ਹਾਰਾ ।
ਬਾਨ ਬਨੰਤਰ ਓਹੁ ਨਿਰੰਤਰ ਵਯਾਪਕ ਜੋ ਜਾਨੇ ਮਨ ਪਯਾਰਾ ।
ਊਠਣ ਬੈਠਣ ਸੇਵਣ ਜਾਗਣ ਹੈ ਸੁਖ ਭੈ ਨੂੰ ਦੂਰ ਹਟਾਯਾ ।
ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ 'ਮੌਜ' ਸਮੁੰਦਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਜੀ ਏਹ ਮੰਤ ਦ੍ਰਿੜਾਯਾ ॥ ੭੫ ॥

ਸੁਚਨਾ - ਇਹਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਉਂ ਮੋਦ ਸੁਯਾ ਹੈ ।

੨੩ ਵਰਣ ਦੇ ਛੰਦ (੪੬) ਮਤਾ ਛੰਦਾ ਲੱਛਣ

(SSS, SSS, SSI, III, III, III, III, IS) ਦੋਹਿਰਾ

ਦੋਇ ਮਗਣ ਇਕ ਤਗਣ ਫਿਰ ਚਾਰ ਨਗਣ ਦਾ ਬੰਦ ।
ਅੰਤ ਲਘੁ ਗੁਰ ਰੱਖਕੇ 'ਮਤਾ' ਬਣਾਓ ਛੰਦ ॥ ੭੬ ॥

ਵੰਨਗੀ

"ਨੇਕੀ ਦੇਹੀ ਸਾਜੇ ਹੋਏ ਸਤਿਗੁਰ ਸਬਦ ਜਪਣ ਹਰਿ ਭਗਤੀ ।
ਸੂਰੇ ਪੂਰੇ ਰਾਜੇ ਜੋਗੀ ਮਨ ਬਚ ਕਰਮ ਧਰਮ ਧਰ ਸ਼ਕਤੀ ।
ਰਾਖੇ ਪ੍ਰੀਤੀ ਸਾਚੀ ਨੀਤੀ ਹਰਦਮ ਪਰ ਹਿਤ ਮਨ ਤਨ ਧਰਤਾ ।
ਐਸੇ ਚਾਲੇ ਸਿੰਘਾ * ਚਾਲੇ ਲੜਨ ਭਿੜਨ ਮਿਲ ਕਰਨ ਗੁਰ 'ਮਤਾ' ॥ ੭੭ ॥

ਸੁਚਨਾ - ਇਹਨੂੰ ਮੱਤਾ ਕ੍ਰੀੜਾ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

(੪੭) ਚਕੋਰ, ਲੱਛਣ ।

(SII, SII, SII, SII, SII, SII, SII, SI) ਦੋਹਿਰਾ

ਸੱਤ ਭਗਣ ਧਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਲਘੁ ਧਾਰ ।
ਐਸੀ ਚਾਰ ਚਕੋਰ ਤੁਕ ਮਦਰਾ ਤੇ ਲਘੁ ਡਾਰ ॥੭੮॥

* ਚਲੇ ਹਨ ।

ਵੰਨਗੀ

* ਰੇਘਨ ! ਲਾਜ ਨਹੀਂ ਤੁਝਕੋ ** ਬਿਰਹਾਗਨ ਹੋਰਿ ਦੁਖੀ ਇਹ ਮੋਰ ।
 ਦੀਪਕ ! ਮੇਲ ਪਤੰਗ ਚਹੇ ਪਰ ਜਾਨਹਿ ਨਾ ਜੜ੍ਹ ! ਦੇਇੰ ਮਰੋੜ ।
 *** ਹੇਰਜਨੀਸ । ਨਸਾਰ ਤੁਝੇ ਤੁਹਿ ਲੋਰ ਚਕੋਰ ਬੰਧਾਵਹਿ ਡੋਰ ।
 **** ਹੇ ਪਿਯ ! ਜਾਨ ਨਾ ਜਾਨ ਭਯੋ ਮਨ ਮੋਰ ਸਮਾਨ ਪਤੰਗ 'ਚਕੋਰ' ॥ ੭੯ ॥

(੪੮) ਸ਼ੇਸ਼ ਛੰਦ ਲੱਛਣ ।

(ISS, ISS, ISS, ISS, ISS, ISS, ISS, IS)

ਦੋਹਿਰਾ

ਸੱਤ ਯਗਣ ਗਣ ਧਾਰ ਕਰ ਅੰਤ ਲਘੂ ਗੁਰੁ ਡਾਰ ।
 ਫਨੀਅਰ ਵਰਗੀ ਚਾਰ ਭਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੇਸ਼ ਉਚਾਰ ॥ ੮੦ ॥

ਵੰਨਗੀ ਸਿੰਘਾਵਲੋਕਨ ਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ

***** ਹਰੇ ਬੇਲ ਬੂਟੇ ਅਨੂਠੇ ਬਰੂਟੇ ਲਦੇ ਸੰਗ ਮੇਵੇ ਡਟੇ ਹੀ ਖਰੇ ।
 ਖਰੇ ਚੋਜ ਸੇਠ੍ਹੇ ਦੁਨੀ ਦੀਨ ਮੋਠ੍ਹੇ ਡਿਠੋਠੇ ਹਟੋਠੇ ਨਿਗ੍ਹਾ ਨੂੰ ਪਰੇ ।
 ਪਰੇ ਵਾਰ ਨਾਹੀਂ ਪਸੁ ਮਾਨ ਸਾਂਹੀ ਲਖਾਂ ਦੇਵ ਦਾਨੋ ਖਪਾਏ ਕਰੇ ।
 ਕਰੇ ਸੇਜ ਕੈਸੇ ਕਹੇ ਕੋਣ ਲੋਕੋ ਲਖਾਂ 'ਸ਼ੇਸ਼' ਜੀਨ੍ਹੇ ਬਣਾਏ ਹਰੇ ॥ ੮੧ ॥

(੪੯) ਸੁੰਦਰ ਲੱਛਣ

[IIS, IIS, SII, IIS, SSI, ISI, ISI, IS]

ਦੋਹਿਰਾ

ਦੇਇ ਸਗਣ ਇਕ ਭਗਣ ਕਰਿ ਸਗਣ ਤਗਣ ਜਗਣਾਣ ।
 ਜਗਣ ਲਘੂ ਗੁਰੁ ਫੇਰ ਧਰ 'ਸੁੰਦਰ ਛੰਦ ਪਛਾਣ ॥੮੨॥

* ਬੱਦਲ ।

** ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਅੱਗ ।

*** ਚੰਦਰਮਾਂ ।

**** ਇਹ ਸੂਕੀਯਾ ਨਾਯਕਾ ਦਾ ਸਠ ਨਾਯਕ ਪ੍ਰਤਿ ਕਥਨ ਹੈ । ਅਤੇ ਘਨ, ਮੋਰ, ਦੀਪਕ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੋਪਾ ਲੱਛਣ ਹੈ ।

***** ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ।

ਵੰਨਗੀ

ਸ਼ਿਵ ਆਦਿਕ ਦੇਵਾ ਉਨਮਤ ਜੋਗੀ ਨਾਥ ਮੁਨੀ ਭਰਮੇ ਸਗਰੇ ।
ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨਾਰਦ ਅਵਤਾਰਾ ਹਾਰ ਫਿਰੇ ਜਗ ਕੇ ਮਗਰੇ ।
ਇਹ ਜਾਨ ਸੁਆਮੀ ਡਰ ਕਰ ਆਖੋਂ ਹੇ ਗੁਰ ਜੀ ਬਖਸ਼ੀਂ ਅਬ ਹੀ ।
ਇਹ ਸੁੰਦ੍ਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮਨ ਮਹਿ ਮੇਰੇ ਨਾਮ ਬਸੇ ਸਦ ਹੀ ਸਦਹੀ ॥ ੮੩ ॥

(੫੦) ਸ਼ੀਲ ਲੱਛਣ ।

(ISS, ISS, ISS, ISS, ISS, ISS, ISS, IS)

੭ ਯਗਣ ੧ ਲਘੁ ੧ ਗੁਰੂ । ਵੰਨਗੀ

ਹਰੇ ਨਾ ਪਰਾਈ ਜੋਰਾਈ ਕਦਾਈ ਲੁਗਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋਰ ਦੀ ਜੋ ਚਹੇ ।
ਜਟਾ ਚੁਟ ਜਾਪੀ ਹਠੀ ਨਿੱਤ ਨੇਮੀ ਸਭੇ ਦੇਸ ਦੇ ਦੁੱਖ ਆਪ ਸਹੇ ।
ਛਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪਜਾਲੇ ਨਿਹਾਲੇ ਭਲੇ ਹੋਵਦੇ ਤਾਣ ਦੇ ਭੀ ਨਿਤਾਣੇ ਰਹੇ ।
ਕਲਾਵਾਨ ਪਯਾਰੇ ਕਰਾਰੇ ਸੁਖੀ 'ਸੀਲ' ਧੀਰੇ ਸੁਈ ਸਿੱਖ ਸੁਰੇ ਕਹੇ ॥ ੮੪ ॥

(੫੧) ਮੱਤਗੜ੍ਹਿਦ (ਇੰਦਵ) ਲੱਛਣ ।

(SII, SII, SII, SII, SII, SII, SII, SS)

ਦੋਹਰਾ

ਸੱਤ ਭਗਣ ਅਰੁ ਦੋਇ ਗੁਰੂ ਜਿਸਦੇ ਹੋਵਣ ਪਾਇ ।
'ਕੇਹਰਿ' ਕਵਿ ਤੁਕ ਚਾਰ ਦਾ ਮੱਤਗੜ੍ਹਿਦ ਕਹਾਇ ॥ ੮੫ ॥

ਵੰਨਗੀ ।

* ਮੇਲ ਮੁਹੱਬਤ ਤੇ ਸਤਿ ਤਾਣ ਕਰੇ ਪਗ, ਸੁੰਡ ਗਿਆਨ **ਕੀਆ ਹੈ ।
ਪਾਪ ਬਰੂਟਨ ਚੂਰ ਕਰੇ ਸਭ ਕੇਹਰਿ ਕਾਮ ਸੁ ਜੀਤ ਲੀਆ ਹੈ ।
ਚਾਰ ਪਦਾਰਥ ਖਾਇ ਅਘਾਇ ਰਿਹਾ ਦਸ ਹੀ ਦਿਸ਼ ਠਾਨ ਠਿਆ ਹੈ ।
ਸ੍ਰੀਗੁਰ ਸਾਗਰਿ ਤੇ ***ਅਮਿ ਪਾਨ ਕਰਾਮਨ **** ਮੱਤ-ਗੜ੍ਹਿਦ ਭਿਆ ਹੈ ॥ ੮੬ ॥

* ਰੂਪਕਾਲੰਕਾਰ ।

** ਕੀ ਅਤੇ ਲੀ ਨੂੰ ਲਘੁ ਪੜ੍ਹਨਾ ।

*** ਅੰਮ੍ਰਿਤ

**** ਮਸਤ ਹਾਥੀ ।

ਸੂਚਨਾ - ਇਸ ਦਾ ਹੋਰ ਨਾਉਂ ਇੰਦਵ ਅਤੇ ਮਾਲਤੀ ਭੀ ਹੈ ।

(੫੨) ਸਮੁਖੀ, ਲੱਛਣ ।

(੟੟, ੟੟, ੟੟, ੟੟, ੟੟, ੟੟, ੟੟, ੟੟)

ਦੋਹਰਾ

ਸੱਤ ਜਗਣ ਤੇ ਲਘੂ ਗੁਰੂ ਇਕ ਚਰਣ ਜਿਸ ਹੋਇ ।
ਸੁਮੁਖੀ ਸੋਈ ਛੰਦ ਹੈ ਕਹਿਣ ਕਵੀ ਸਭ ਕੋਇ ॥ ੮੭ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਪਖੰਡ ਨਮਿੱਤ ਮਰੇ' ਨ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਸੁ ਦੀਨ ਬਚੋਣ ਚੜ੍ਹੇ' ਚਰਖੀ ।
ਵਿਚਾਰ ਦੁਖੀ ਨ ਕਰੇ ਉਪਕਾਰ ਤਜੇ ਗੁਰ ਜੋ ਰਾਜਾਨ ਦੁਖੀ ।
* ਨਰਿੰਦ ** ਉਪਿੰਦ ਰਹੇ' ਨ ਅਨੰਦ ਸਦਾ ਜਪ ਜਾਪ ਜਪੇ ਸੁ ਸੁਖੀ ।
ਸੁਚੰਦ ਸਮਾਨ ਕਹੇ ਨ ਭਲਾ ਮੁਖ *** ਨਾਹੁ ਅਧੀਨ ਰਹੇ **** ਸੁਮੁਖੀ' ॥ ੮੮ ॥

੨੪ ਅੱਖਰੇ

(੫੩) ਪਾਤਾਲ, ਲੱਛਣ । ਦੋਹਰਾ

ਅੱਠ ਤਗਣ ਪਾਤਾਲ ਦੀ, ਤੁਕ ਵਿਚ ਹੋਵਣ ਮਿਤ੍ਰ ।
ਐਸੀ ਹੀ ਤੁਕ ਚਾਰ ਕਰਿ ਕਵਿਤਾ ਰਚੇ ਬਿਚਿਤ੍ਰ ॥ ੮੯ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਤਾਤਾ ਨ ਮਾਤਾ ਅਸੰਗੀ ਵਿਧਾਤਾ ਸੁ ਕਾਹੇ ਬਣੇ ਆਣ ਕੋਸਲਿਆ ਬਾਲ ।
ਰਾਖਾ ਜਿ ਹੋਵੇ ਕੁਲਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਦਾਸੁ ਕਾਹੇ ਕਰੇ ਆਪਣੀ ਕੁੱਲ ਦਾ ਕਾਲ ।
ਸ਼ਾਂਤਾਤਮਾ ਦੇਵਕੀ ਨੰਦ ਜੇ ਕਜੋਂ ਕਰੀ ਕੈਰਵਾਂ ਪਾਂਡਿਵਾਂ ਬੰਸ ਬੇਹਾਲ ।
ਸਤਾਂ ਵਿਨੈ ਮੰਨਦਾ ਰਾਮ ਜੇ ਕਾਸਦੇ ਵਾਸਤੇ ਘੱਲਦਾ ਬੱਲ 'ਪਾਤਾਲ' ॥ ੯੦ ॥

ਸੂਚਨਾ - ਏਸ ਵਿਚ ਅੰਤਰਾਲਾਪਕਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖੰਡਨ ਨਹੀਂ ।

- * ਰਾਜੇ ।
- ** ਇੰਦ੍ਰ ।
- *** ਪਤੀ
- *** ਸੁੰਦਰ ਮੁਖ ਵਾਲੀ ।

(੫੪) ਗੰਗਾਧਰ ਲੱਛਣ । ਦੇਹਿਰਾ

ਰਗਣ ਅੱਠ ਗੰਗਾ ਧਰੇ ਚੰਗੇ ਧਰੇ ਬਣਾਇ ।
ਕੇਹਰਿ ਲਹਿਰੀਵੰਤ ਸੇ ਗੁਣੀਆਂ ਚਿੱਤ ਲੁਭਾਇ ॥ ੯੧ ॥

ਵੰਨਗੀ

* ਕਾਮਦੇ ਕਲਣੇ ਕਾਰਣੇ ਕਾਮ ਸੀ ਕਾਮਣੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਰੇ ਨਾ ਪਰੇ ।
ਆਪ ਨੂੰ ** ਨੰਗ ਕੜੇ ਜੱਗ ਨੂੰ *** ਚੀਰ ਦੇ ਪੀਵਦਾ ਭੰਗ ਜੇ ਚੰਗ ਕੈਸੇ ਕਰੇ ।
ਮੋਖ ਦਾਤਾ ਮਹਾਂ ਦੇਵ ਹੋਵੇ ਕਹੋ ਕੰਠ ਮੇਂ ਸੱਪ ਤੇ ਵੇਹ ਕੈਸੇ ਭਰੇ ।
ਤਾਮਸੀ ਰੂਪ ਜੇ ਨਿੱਤ ਹੀ ਕੜੇ ਤਾਮਸੀ ਮਾਰਨੀ ਸੀਸ ਗੰਗਾ ਧਰੇ ॥ ੯੨ ॥

(੫੫) ਭਜਨ, ਲੱਛਣ ।

੮ ਨਗਣ ।

(III, III, III, III, III, III, III, III)

ਕਲ ਮਹਿ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮ ਸਰ ਨਹਿ ਇਸ ਮਗ ਹਰ ਦਮ ਲਗ ।
ਦੁਖ ਹਰ ਸਦ ਅਰ ਦਰਸ਼ਨ ਜਿਉਂ ਛਿਨ ਹਰਤ ਧਨੁਖ ਖਗ ।
ਇਸ ਜੁਗ ਮਹਿ ਬਿਨ ਗੁਰ ਸੁਖ ਨਹਿ ਹੁਇ ਅਤਿ ਤੜਫਣ ਜਗ ।
ਰਿਦ ਮਹਿ ਧਰਿ ਗੁਰ ਚਰਨ 'ਭਜਨ' ਕਰ ਕਟਿ ਨਰਕਨ ਮਗ ॥ ੯੩ ॥

ਦੁਮਲਾ, ਮਾਣਕ, ਬਾਮ ਅਤੇ ਮਾਧਵ ਦਾ ਇਕਠਾ ਲੱਛਣ ।

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਛੰਦ :-

ਆਠ ਸਗਣ ਤੁਕ ਦੁਮਲ ਜਾਣੇ ।
ਮਾਣਕ ਸੇਂ ਅਠ ਭਗਣ ਪਛਾਣੇ ।
ਬਮਸੁ ਜਗਣ ਸੌਤਿ ਫਿਰ ਯਗਣਾ ।
ਮਾਧਵ ਏ ਵਿਚ ਅੱਠੇ ਜਗਣਾ ॥ ੯੪ ॥

* ਅੰਤਿਰਾਲਾਪਕਾ ।

** ਨੰਗਾ ।

*** ਕਪੜੇ ।

(੫੬) ਦੁਮਲਾ, ਵੰਨਗੀ ।

(11S, 11S, 11S, 11S, 11S, 11S, 11S, 11S)

ਲਘੁ ਬਿੰਦ ਘਟੇ ਸੁਘਟੇ ਪਲ ਮੇਂ ਬਡ ਸਿੰਧ ਪੁਲੈ ਤਕ ਕੀ ਘਟਨਾ ।
 ਰਣ ਕਾਇਰ ਦੌੜ ਚਲੇ ਸੁ ਚਲੇ ਨਰ ਸੂਰ ਮਰੇ ਬਿਨ ਕੀ ਹਟਨਾ ।
 ਜਗ ਗੋਬਰ ਭੁੰਡ ਭਖੇ ਸੁ ਭਖੇ ਬਣ ਹੰਸ ਮਹਾਂ ਮਲ ਕੀ ਚਟਨਾ ।
 ਗੁਰ ਹੀਨ ਰਟੇ ਸੁ ਰਟੇ * 'ਦੁਮਲਾ' ਗੁਰ ਸਿੱਖਨ ਜੋਨ ਨ ਕੀ ਰਟਨਾ ॥ ੯੫ ॥

(੫੭) ਮਾਣਕ, ਵੰਨਗੀ ।

(S11, S11, S11, S11, S11, S11, S11, S11,)

ਸੁੱਧ ਸੁਰੂਪ ਅਨੂਪ ** ਅਦੇਹ ਸੁ ਦੇਹ ਅਮੰਗਲ ਰੂਪ ਭਿਆਨਕ ।
 ਸੌਤ ਤਿਆਗ ਅਸੌਤ ਗੁਰੇ ਨਰ ਜਾਨ ਅਜਾਨ ਕੁਸੁੱਧ *** ਸੁਧਾਣਕ ।
 ਦੇਹ ਵਿਰਾਗ ਅਦੇਹ ਸੁ ਰਾਗ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰੇ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ।
 ਚੇਤ ਸੁਚਿੱਤ ਅਚੇਤ ਰਹੇ ਬਵਰੇ ਮਤਿ ਮਾਹਿ ਜਵਾਹਿਰ 'ਮਾਣਿਕ' ॥ ੯੬ ॥

ਸੂਚਨਾ - ਇਹਨੂੰ ਕ੍ਰੀਟ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

(੫੮) ਬਾਮ

1S1, 1S1, 1S1, 1S1, 1S1, 1S1, 1S1, 1SS

**** ਸੁਰੇਸ਼ ਸਮਾਨ ਮਹਾਨ ਬਿਭੂਤ ਸੁਆਦਿ ***** ਵਿਅੰਜਨ ਭੋਗ ਲਗਾਏ ।
 ਸੁਚੰਦ ਮੁਖੀ ਸਦ ***** 'ਬਾਮ' ਰਮੇ ਕਰਿ ਯੁੱਧ ਸੁ ਬੀਰਨ ਬੀਰ ਕਹਾਏ ।
 ਪੁਰਾਨ ਕੁਰਾਨ ਸੁਵੇਦ ਸਿਧਾਂਤ ਪੜੈ ਖਟ ਸਾਸਤ੍ਰ ਬਾਣਿ ਸੁਣਾਏ ।
 ਨ ਰਾਮਹਿ ਨਾਰ ਜਪੇ ਸੁ ਬ੍ਰਿਥਾ ਜਮ ਰਾਜਨ ਸੰਗ ਸੁ ਵੈਰ ਵਧਾਏ ॥ ੯੭ ॥

* ਕੁਚੀਲ ।

** ਆਤਮਾ ।

*** ਇਕ ਮਲੀਨ ਜਾਤੀ ।

**** ਇੰਦ੍ਰ ।

***** ਪਦਾਰਥ ।

***** ਇਸਤ੍ਰੀ ।

(੫੯) ਮਾਧਵ, ਵੰਨਗੀ ।

(੯੯, ੯੯, ੯੯, ੯੯, ੯੯, ੯੯, ੯੯, ੯੯)

ਜਟਾਨ ਬਧਾਇ ਬਿਭੂਤ ਲਗਾਇ ਅਨੇਕ ਫਿਰਾਇ ਤ੍ਰਿਦੰਡ ਉਠਾਇ ।
 ਤਿਆਗ ਸੁ ਚੀਰ ਕੁਚੀਲ ਰਹੇਂ ਅਤਿ ਏਕ ਹਠੀ ਜਨ ਜੋਗ ਕਮਾਇ ।
 ਅਨੇਕ ਸਮਾਧਿ ਮਸਾਣਿ ਬਸੇਂ ਕਰਿ ਤੰਤਰ ਮੰਤਰ ਪੈਰ ਪੁਜਾਇ ।
 ਜਹਾਨ ਸੁਜਾਨ ਕੁਈ ਜੁ ਭਜੇ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ 'ਮਾਧਵ' ਚਿੰਤ ਲਗਾਇ ॥ ੯੯ ॥

ਸੁਚਨਾ - ਇਹਦਾ ਨਾਉਂ ਮੁਕਤਹਰਾ ਭੀ ਹੈ ।

(੬੦) ਮੋਖ ਲੱਛਣ

(SII, SII, SII, SII, SII, SII, SII, SII) ਦੋਹਰਾ

ਸੱਤਿ ਭਗਣ ਹਰ ਪਾਦਵਿਚ ਅੰਤ ਰਗਣ ਫਿਰ ਸਾਬ ।
 ਮੋਖ ਸ਼ੈਯਾ ਜਾਨੀਏ ਕਹਿਣ ਕਾਵਯ ਦੇ ਨਾਬ ॥ ੯੯ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਬੂਪ ਚੁਪਾਇਨਾ ਮੈਂ ਜਿਉਂ ਕੇਹਰਿ ਪੰਖਨਿ ਮਾਹਿ ਸੁ ਹੰਸ ਬਖਾਨਿਯੇ ।
 ਹੋਇ * ਹਿਮਾਚਲ ਜੌਂ ਗਿਰ--** ਰਾਗ ਸੁਧਾਤਨ ਮੇਹ *** ਸੁਭਲੋਹ ਪ੍ਰਮਾਨਿਯੇ ।
 ਮਿਤ੍ਰੁਨ ਮੈਂ ਸੁਭ ਨਾਮ ਹਰੀ ਛਡ ਜਾਇ ਨਹੀਂ ਸਦ ਸਾਬ ਪਛਾਨਿਯੇ ।
 ਦਾਨਿਨ ਮੇ ਤਿਵ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ ।
 ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਿ ਭੋਗ ਸੁ 'ਮੋਖ' ਪ੍ਰਦਾਨਿਯੇ ॥ ੧੦੦ ॥

ਵਿੱਚ ਸਰਬ ਲੋਹ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆ ਧਾਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਡਿਆਈ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ।

ਸੁਚਨਾ - ਏਸ ਨੂੰ ਅਰਸਾਤ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ
 ਅੱਖਰ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਲਘੂ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਪੜ੍ਹ ਗੁਣਾ ਦੇ ਰੂਪ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚਾਰਣ
 ਹੋਣ ।

* ਹਿਮਾਲਿਆ ।

** ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਪਹਾੜ ।

*** ਗੁਰ ਘਰ ਵਿਚ ਸਰਬਲੋਹ ਨੂੰ ਸਭ ਧਾਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਡਿਆਇਆ ਹੈ ।

(੬੧) ਝੂਲਣਾ ਲੱਛਣ

(॥S, ॥S, ॥S, ॥S, ॥S, ॥S, ॥S, ॥S) ਦੋਹਿਰਾ

"ਸੱਤਿਸਗਣ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇੱਕ ਯਗਣ ਰਚਿ ਲੇਹੁ ।
ਚੌਬੀ ਔਖਰ ਮੇਲ ਧਰਿ ਛੰਦ ਝੂਲਣਾ ਏਹੁ" ॥ ੧੦੧ ॥

ਵੰਨਗੀ

* "ਹਰਿ ਨਾਮ ਵਿਖੇ ਨਹਿ ਪ੍ਰੀਤ ਕਰੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨ ਹੋਰ ਕਿ ਝੂਲਣਾ ਹੈ। ਸਤਿਸੰਗ ਵਿਖੇ ਜਿਨਿ ਵਾਸ ਕਰਾ ਤਿਹ ਗਾਰਬ ਮੇ ਕਹਿ ਝੂਲਣਾ ਹੈ । ਗੁਰਦੇਵਨ ਭੇਟ ਲਏ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿਉਂ ਜੁਨਨ ਮੈਨ ਨਹਿ ਝੂਲਣਾ ਹੈ ? ਗੁਰ ਵਾਕ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ ਤਿਨ ਗਾਵਤ ਕਾਹਿਤ ' ਝੂਲਣਾ' ਹੈ" ॥੧੦੨ ॥

੨੫ ਵਰਣੇ ਛੰਦੁ ।

(੬੨) ਸੁੰਦਰੀ ਲੱਛਣ ।

(॥S, ॥S, ॥S, ॥S, ॥S, ॥S, ॥S, ॥S) ਦੋਹਿਰਾ

ਅੱਠ ਸਗਣ ਤੁਕ ਬੀਚ ਕਰ ਧਰੋ ਫੇਰ ਗੁਰੁ ਏਕ ।
ਕਹਿਣ ਸੁੰਦਰੀ ਛੰਦ ਕਵਿ ਚਾਰ ਪਾਦ ਦੀ ਏਕ ॥੧੦੩॥

ਵੰਨਗੀ

** ਜਿਨ ਤੋੜ ਕਮਾਨ ਲਜਾਤ ਕਰੇ ਨ੍ਰਿਪ ਜੋਇ ਗਏ ਬਰਨੇ ਹਿਤ ਸੀ ਕੇ । ਜਿਸਨੇ ਪ੍ਰਸਰਾਮ ਹਰਾਇ ਲਿਯਾ ਜਿਸ ਮਾਰ ਦਏ ਛਤਰੀ ਧਰਤੀ ਕੇ । ਜਿਸ ਦੂਤ ਨਿਸੰਗ ਬਡੇ ਤਿਸਹਾਰ ਕਹਾਂ ਸੁ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ ਵਿਚ ਜੀ ਕੇ । ਪਛਤਾਇ ਰਹੋ ਕਹਿਤੀ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੁੜਿਆ ਕਹਿਣੇ ਪਤਨੀ ਕੇ ॥ ੧੦੪ ॥

੨੬ ਵਰਣਾਂ ਛੰਦੁ

(੬੩) ਸੁੱਖ ਛੰਦ ਲੱਛਣ ।

(॥S, ॥S, ॥S, ॥S, ॥S, ॥S, ॥S, ॥S, ॥) ਦੋਹਿਰਾ

ਅੱਠ ਸਗਣ ਗਣ ਆਦਿ ਜਿਸ ਦੋ ਲਘੂ ਹੋਰ ਬਖਾਨ ।
ਐਸੀ ਹੀ ਤੁਕ ਚਾਰ ਹੋਂ ਤਦ 'ਕੇਹਰਿ' ਸੁਖ ਮਾਨ ॥ ੧੦੫ ॥

* ਬਕੋਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰ । ** ਮੰਦੋਦਰੀ ਦੀ ਰਾਵਣ ਤਾਈਂ ਸਮਝੋਤੀ ।

ਵੰਨਗੀ

ਸਭ ਵਾਦ ਵਿਯੋਜਨ ਚੀਰ ਹੰਢਾਵਣ ਬਾਦ * ਤੁਰੰਗ ਪਦਾਰਥ ਮਾਯਕ ।
 ਪੜ੍ਹ ਬੇਦਨ ਅੰਗ ਉਪੰਗ ਫਿਰੇ ਸਭ ਵਾਦ ਕਹਾਵਣ ਬੋਧ ਨਿਯਾਯਕ ।
 ਸਭ ਵਾਦ ਸੁਗੰਧ ਮਲੇ ਤਨ ਚੰਦਨ ਨਾਰ ਰਸੇ ਜੁ ਸੁਰੇਸ਼ਰ ਲਾਯਕ ।
 ਭਜ ਬਾਣਿ ਸਦਾ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਕੀ ਸਚੁ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਦਿਹੀ 'ਸੁਖ' ਦਾਯਕ ॥ ੧੦੬ ॥

ਸੂਚਨਾ - ਇਹਨੂੰ ਕੁੰਦਲਤਾ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਦੰਡਕ ਪ੍ਰਕਰਣ । ਦੰਡਕ ਲੱਛਣ । ਦੋਹਿਰਾ

ਜਿਨ ਬਿਰਤਾ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੇਂ ਬਹੁਤ ਸ੍ਰਾਸ ਦੀ ਲੋੜ ।
 ਦੰਡਕ ਉਸਨੂੰ ਕਹਿਣ ਕਵਿ ਪਿੰਗਲ ਤੱਤ ਨਿਚੋੜ ॥ ੧੦੭ ॥

੨੭ ਵਰਣ

(੬੪) ਖਾਲਸਾ ਛੰਦ । ਲੱਛਣ । ਦੋਹਿਰਾ

'ਆਦਿ ਨਗਣ ਦੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸੱਤ ਰਗਣ ਧਰ ਅੰਤ ।
 ਵਰਣ ਸਤਾਈ ਭਾਂਤ ਇਸ ਛੰਦ ਖਾਲਸਾ ਸੰਤ' ॥ ੧੦੮ ॥

ਵੰਨਗੀ

"ਮਨ ਬਚਨ ਧਯਾਉਂਦੇ ਨਾਮ ਸਾਚਾ ਅਤੇ ਪੀਵਦੇ ਨਾਮ ਪੀਉਖ ਨੂੰ ਝੋਲ ਹੈ ।
 ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜਾ ਪਰੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀ ਜਗਾ ਆਪ ਨੂੰ ਘੋਲ ਹੈ ।
 ਗੁਰ ਬਚਨ ਸਮੁਲਾਦੇ ਦੀਨ ਨੂੰ ਪਾਲਦੇ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲਦੇ ਨਾ ਕਦੇ ਡੋਲ ਹੈ ।
 ਤਨਕ ਜਗ ਸੁਖਾਂ ਵਲੋਂ ਮੋੜਕੇ ਮੋਹਿਨੂੰ 'ਖਾਲਸਾ' ਸੁਰਮੇ ਤੱਤ ਵੀਰੋਲ ਹੈ" ॥ ੧੦੩ ॥

(੬੫) ਪਰਚਿਤ ਲੱਛਣ

[III, III, ISS, ISS, ISS, ISS, ISS, ISS, ISS]

"ਪਹਿਲਾਂ ਨਗਣ ਸੁ ਦੇ ਰਚੋ ਬਹੁਰ ਯਗਣ ਧਰ ਸੱਤ ।
 ਇਸਨੂੰ ਪਰਚਿਤ ਛੰਦ ਕਹਿ ਰਚਣ ਕਵੀ ਜਨ ਸੱਤ ॥ ੧੧੦ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਸਮਝਤ ਨਹਿ ਇਆਣੇ ਪਚੇ ਜੱਗ ਮਾਹੀ ਵਿਸੇ ਵਾਸਨਾਂ ਨਾਹਿ ਐਸੇ ਚੁਕੈ ਹੈ ।
ਅਨਿਸਬਿਰ ਇਹੁ ਐਸੇ * ਛਟਾ ਤੇਜ ਜੈਸੇ ਅਹੰਕਾਰ ਮਾਰੇ ਵਿਚਾਰੇ ਲੁਕੈ ਹੈ ।
ਹਰਿ ਭਗਤ ਨਾਹਿ ਭਾਵੇ ਮਰੇ ਬੀਚ ਹਾਵੇ ਸੁਸਾਂਤੀ ਨ ਪਾਵੇ ਨ ਇੱਛਾ ਰੁਕੈ ਹੈ ।
ਨਹਿ ਪਰਚਿਤ ਸਿਆਣੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਗ ਕੀਤਾ ਸਦਾ ਹੀ ਹਰੇ ਜਾਚਕਾ ਨਾ ਸੁਕੈ ਹੈ ॥ ੧੧੧ ॥

(੬੬) ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਛੰਦ ਲੱਛਣ

(॥S, ॥S, ॥S, ॥S, ॥S, ॥S, ॥S, ॥S, ॥S) ਦੋਹਿਰਾ
ਹਰਿ ਪਦਿ ਅੰਦਰ ਨੋ ਸਗਣ ਏਹੋ ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਛੰਦ ।
ਚਾਰ ਪਾਦ ਵਿਚ ਮੇਲਕੇ ਜਾਚਕ ਲਓ ਅਨੰਦ" ॥ ੧੧੨ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਜਦ ਸਾਧ ਮਹੰਤ ਨ ਕੋਇ ਦਿਸੇ ਕਪਟੀ ਬਹੁ ਰੂਪ ਦਿਖਾਵਤ ਹੈ ਜਗ ਮੈਂ ।
ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ ਨਹਿ ਪੈਂਚ ਰਹੇ ਤਹਿ ਚੌਧਰ ਰਾਜ ਭੜੋਲੜ ਹੈ ਜਗ ਮੈਂ ।
** ਕਸਤੂਰੀ ਸੁਗੰਧ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਤਦ ਹੀ ਦੁਰਗੰਧ ਬੜੀ ਬਣਦੀ ਜਗ ਮੈਂ ।
ਤਦ *** ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਹੀ ਪਰਧਾਨ ਦਿਸੇ ਜਦ ਦੂਸਰ ਹੋਰ ਨਾ ਰੁੱਖ ਰਹੇ **** ਜਗ ਮੈਂ ॥ ੧੧੩ ॥

੨੮ ਅੱਖਰਾ

(੬੭) ਰਸਾਲ, ਛੰਦ ਲੱਛਣ

ਲਘੁ ਗੁਰੂ ਦੇ ਗੋੜ ਤੇ ਠਾਈ ਅੱਖਰ ਪਾਲ ।
ਐਸੀ ਸੁੰਦਰ ਚਾਰ ਤੁਕ ਜਾਣੇ ਛੰਦ ਰਸਾਲ ॥ ੧੧੪ ॥

ਵੰਨਗੀ

ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਸਦਾ ਸਦਾ ਕਰੋ ਸੁ ਪਰਾਣਿਓ ਰਿਦੇ ਅਨੰਦ ਪਾਇ ਦੁਖ ਤਾਪ ਹਾਨਿਏ ।
ਹਰੇ ਕਲੇਸ਼ ਕਾਮ ਕੋ ਕਟੋ ਸੁ ਕਾਲ ਫਾਸ ਚਿੰਤ ਚੂਹੜੀ ਕਰੋਧ ਦੈਤ ਡਾਨਿਏ ।
ਤਜੋ ਬਿਖੇ ਸੁਆਦਿ, ਨਾ ਅਨੰਦ ਹੋਇ ਮੂਲ ਦਿਤ ਸ਼ੌਕ ਸਿੰਧੁ ਏ ਡੁਬੋਇ ਜਾਨ ਲੀਜੀਏ ।
ਕਰੋ ਸਦੀਵ ਸਾਧ ਸੰਗ ਰੰਗ ਪ੍ਰੇਮ ਰੰਗ ਆਪ ਸੋ ਮਹਾ 'ਰਸਾਲ' ਨਾਮ ਪੀਜੀਏ ॥ ੧੧੫ ॥

* ਬਿਜਲੀ । ** ਰੀ ਲਘੁ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹੋ । *** ਰਿੰਡ

**** ਜਗ ਮੈਂ" ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਪੁਨਰੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ
ਪਦ "ਵਤ ਹੈ" ਸੁਰ ਮਿਲਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਧਮ ਕਾਵਯ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਪਦ ਲਾਟੀਆ
ਹਨ ।

ਸੂਚਨਾ - ਇਹਨੂੰ ਮਹੀਧਰ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

(੬੮) ਪੁਸ਼ਪ ਛੰਦ ਲੱਛਣ

(S1S, 1S1, S1S, 1S1, S1S, 1S1, S1S, 1S1, S1S, 1)

ਦੋਹਿਰਾ

ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਦੇ ਕਰਮ ਤੇ ਵਰਣ ਅਠਾਈ ਰਾਖ ।

ਪੁਸ਼ਪ ਛੰਦ ਦੇ ਰੂਪ ਦੇ ਚਾਰ ਵਰਣ ਇਉਂ ਆਖ ॥੧੧੬॥

ਵੰਨਗੀ

ਚੰਦ੍ਰ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਰਾਤ ਜੜੋ ਸੁਹਾਇ ਰਾਤ ਦੇ * ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਤੇ ਸੁਭਾਇ ਮਾਨ ਚੰਦ ।
ਬਾਗ ਆੜ ਬਿੱਚ ਹੀ ਸੁਹੈਣ ਠੀਕ ਫੂਲ, ਫੂਲ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਤੇ ਪਛਾਨ ਬਾਗ ** ਛੰਦ ।
ਦੇਸ ਸੰਘ ਭੂਪ ਭੂਪ ਸੇ ਸੁਹਾਇ ਦੇਸ ਨਾਗ ਸੰਘ ਨਾਹੁ ਨਾਹੁ ਨਾਰ ਸੰਗ *** ਗੰਜ ।
ਦੇਹ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਆਤਮਾਂ ਬਿਰਾਜ ਮਾਨ ਆਤਮਾ ਸੇ ਦੇਹ ਹੈ ਆਨੂਪ **** 'ਪੁਸ਼ਪ' ਮੰਜ ॥੧੧੭॥

ਸੂਚਨਾ - ਇਹਦੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ੩੨ ਅੱਖਰ ਮੰਨੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ੩੨ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲਾ ਇਸੇ ਹੀ ਵਾਲ ਦਾ ਸੁਧਾ ਨਿਧੀ ਛੰਦ ਹੈ । ਇਹਦਾ ਨਾਉਂ 'ਅਸ਼ੋਕ ਪੁਸ਼ਪ ਮੰਜਰੀ' ਭੀ ਹੈ ।

(੬੯) ਨੀਲ ਚੱਕ੍ਰ ਲੱਛਣ

(S1S, 1S1, S1S, 1S1, S1S, 1S1, S1S, 1S1, S1S, 1S1)

ਦੋਹਿਰਾ

"ਰਗਣ ਜਗਣ ਪੰਜ ਵਾਰ ਯਾ ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਪੰਦਰਾਂ ਵਾਰ ।

ਚਾਰੇ ਪਦ ਲਿਖ ਏਕ ਸੇ ਨੀਲ ਚੱਕ੍ਰ ਮਨਧਾਰ ॥੧੧੮॥

ਵੰਨਗੀ

ਸਿੱਖ ਹੋਇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਖਾਇ ਤੂੰ ਉਦਾਰ ਹੋਇ ਉਦਮੀ ਬਿਅੰਤ ਸੇਵ ਪੰਥ ਕੀ ਸੰਭਾਰ ।
ਸੂਰ ਹੋਅਨਾਦਿ ਮੰਤ ਨਿੰਤ ਨੇਮ ਜਾਪ ਮੀਤ ਜਾਪਜੀ ਸਮੇਤ ਵਾਰ ਮੁਖ ਤੇ ਉਚਾਰ ।
ਅੰਮ੍ਰਤੀ ਕਹਾਇ ਕੇਸ ਅੰਗ ਤੇ ਲਹਾਇ ਨਾਹਿ ਕੱਛ ਨੂੰ ਵਿਛੋੜ ਨਾ ਅਮੋੜ ਹੋ ਨਕਾਰ ।
ਤੇਗ ਭੀ ਸਦਾ ਸਰੀਰ ਧਾਰ ਕੱਪੜੇ ਰੰਗਾਇ ਨੀਲ ਚੱਕ੍ਰ ਤੂੰ ਸਜਾਇ ਸੀਸ ਨਾਲ ਪਯਾਰ ॥੧੧੯॥

* ਕ੍ਰਿਪਾ ।

** ਸੋਹਣਾ ।

*** ਸਜਣਾ ।

**** ਸੁੰਦਰ ਫੂਲ ।

੩੨ ਵਰਣੇ ਛੰਦ ।

(੨੦) ਅਨੰਗ ਸੇਖਰ ਲੱਛਣ ।

(੟੟ ੟੟੟ ੟੟ ੟੟੟ ੟੟ ੟੟੟ ੟੟ ੟੟੟ ੟੟ ੟੟੟ ੟੟)

ਦੇਹਿਰਾ

ਲਘੂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਕਰਮ ਕਰ ਬੱਤੀ ਔਖਰ ਠਾਣ ।
ਦੁਣਾ ਹੋਇ ਨਰਾਜ ਤੋਂ ਅਨੰਗ ਸੇਖਰਾ ਜਾਨ ॥ ੧੨੦ ॥

ਵੰਨਗੀ

* ਸੁਭਾਲ ਔਧ ਚੰਦ੍ਰ ਨੈਣ ਜਾਨੀਏ ਕਮਾਨ ਭਾਂਤ
ਕੋਕਲਾ ਸਮਾਨ ਬੋਲ ਤੋਲ ਹੀ ਅਪਾਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼
ਮੁਖ ਦੇਖਕੇ ਠਰ੍ਹਾਵੀਏ ਅਕਾਜ ਫੁੱਲ ਦੰਦ ਦੇਖ ਸ਼ੱਕਿ
ਹੋਇ ਦੰਦ ਜਾਂ ਅਨਾਰ ਹੈ ? ਕੁਬੇਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੀ
ਉਦਾਰਤਾ 'ਚਿ ਇਕ ਰੀਤ ਬੀਰ ਪੁੰਜ ਲਾਲ ਅੰਸ
ਲਾਲ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੀ । ਬਿਨਾ ਵੰਡੋਲ ਦੇ ਉਜਾਗਰੇ
ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਲ ਹੈ ਅਨੰਗ ਸੇਖਰੇ ਖੜੇ
ਅਨੂਪ ਹੀ ॥੧੨੧॥

(੨੧) ਸੁਧਾ ਨਿਧੀ ਲੱਛਣ

(੟੟੟, ੟੟, ੟੟੟, ੟੟, ੟੟੟, ੟੟, ੟੟੟, ੟੟, ੟੟੟, ੟੟)

ਦੇਹਿਰਾ

ਪੰਜ ਰਗਣ ਅਰ ਜਗਣ ਕਚਿ ਗੁਰ ਲਘੂ ਹੋਰ ਬਧਾਇ ।
ਚੌਪਦ ਮਿਲਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸੁਧਾ ਨਿਧੀ ਇਸ ਭਾਇ ॥ ੧੨੨ ॥

* ਇਸ ਵਿਚ ਲੁਪਤੋਪਮਾ, ਪੂਰਨੋਪਮਾ, ਪ੍ਰਤੀਪ, ਸੰਦੇਹ, ਤੁਲਯਯੋਗਿਤਾ, ਮਿਲਤ ਅਤੇ ਬਿਭਾਵਨਾਲੰਕਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੰਸੁਸ਼ਟ ਹੈ ।

ਵੰਨਗੀ

ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤੇਗ ਦੇ ਧਨੀ ਦਿਆਲ ਪਾਸ ਜਾਇ
 ਲੋਭ ਦੀਨ ਹੋਇ ਦੁੱਖ ਆਪਣਾ ਚਿਤਾਰ ਦੇ' ਨ । ਆਪ
 ਹੋ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਰਾਜ ਦਿੱਤੜਾ ਕੰਗਾਲ ਜਾਣ ਓਹ ਅੱਜ
 ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਅਧੀਨ ਜਾਣ ਮਾਰ ਦੇ' ਨ । ਜੇ ਭਲਾ ਘੜੀ ਕੁ
 ਜੀਵ ਦੀਨ ਦਾਰ ਹੋਇ ਨਾਹਿ ਤੇਗ ਨਾਲ ਕੱਟ ਸੀਸ
 ਧੋਣ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਦੇ' ਨ । ਰੱਖਿਆ ਅਸਾਡੜੀ ਬਗੈਰ
 ਆਪ ਦੇ ਨ ਹੋਰ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਦੀਨ ਹੋ ਸੁਧਾ ਨਿਧੀ ।
 ਪੁਕਾਰ ਦੇ' ਨ ॥੧੨੩॥

ਮੁਕਤਕ ਛੰਦ

ਮੁਕਤਕ ਲੱਛਣ ਦੋਹਿਰਾ

ਵਰਣ ਸੰਖਿਆ ਨਿਯਮ ਵਿਚ ਲਘੁ ਗੁਰੂ ਨੇ ਮਨ ਬੀਰ ।
 ਗਣ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਜੋ ਮੁਕਤਕ ਕਹਿਣ ਸੁਧੀਰ ॥ ੧੨੪ ॥

(੭੨) ਅਨੰਦ ਛੰਦ (੧੩ ਵਰਣਾਂ ਦਾ)

ਵੰਨਗੀ

ਵਿਚ ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਸੁਨੈਰੀ ਨੂਰ ਦਾ । ਅੰਮ੍ਰਤ ਸਰੋਵਰ
 ਉਦਾਲਾ ਪੂਰ ਦਾ । ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਤੇ ਚਿੱਤ੍ਰਕਾਰੀਆਂ ।
 ਸਜਣ ਚੁਫੇਰੇ ਬੁੰਗੇ ਤੇ ਅਟਾਰੀਆ । ਬਣੀ ਸੋ ਬੈਕੁੰਠ
 ਦੀ ਹੈ ਛਬ ਸਗਰੀ । ਧੰਨ ਬਾਬਾ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇਰੀ
 ਨਗਰੀ । ਦੋਵਦੀ ਸੁਣਾਈ ਧੁਨਿ ਸੁਰ ਤਾਲ ਦੀ ।
 ਅੱਠੇ ਹੀ ਪਹਿਰ ਕੀਰਤੀ ਅਕਾਲ ਦੀ । ਕਿਤੇ ਹੋਵੇ
 ਕਥਾ ਕਿਤੇ ਛੰਦ ਕਥ ਦੇ । ਸ਼ਾਂਤ ਵੀਰ ਠਾਠ ਦੇਖ
 ਦੁੱਖ ਲੱਭ ਦੇ । ਭਰੀ ਹਰ ਥਾਉਂ 'ਅਨੰਦ' ਸਮਗਰੀ ।
 ਧੰਨ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਦਾਸ ਤੇਰੀ ਨਗਰੀ । ਸੰਘਣਾ ਸ਼ਹਿਰ

ਵਸੇ ਸੁੰਦ੍ਰ ਨਾਮ ਕੇ । ਸੇਵੇ ਸਿਖ ਸਾਧੁ ਪੂਜੇ ਗੁਰਿ ਧਾਮ ਕੇ ।
ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਮਹਾ ਵਿਦਯਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ । ਭੁਗਤ ਮੁਕਤਿ
ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬਹਾਰ ਹੈ । ਹਰ ਵਰ ਪਾਵੇ ਸਭ ਪ੍ਰੇਮ ਪਗਰੀ
ਧੰਨ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਦਾਸ ਤੇਰੀ ਨਗਰੀ ॥੧੨੫॥

ਸੂਚਨਾ - ਇਹ ਦੋ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਨ ਭਾਉਂਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਨਾਉਂ ਮੁਕੰਦ, ਕੋਰੜਾ, ਨੰਦ, ਕਸੀਰਾ, ਤਕਸੀਰਾ ਦੁਭਾਗ, ਮੋਠਕ ਆਦਿਕ ਹਨ ।

ਦੰਡਕ ਮੁਕਤਕ * ਕਬਿੱਤ ਪ੍ਰਕਰਣ ।

੩੧ ਵਰਣ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਇਹਦੇ ਮਨਹਰਣ, ਜਨਹਰਣ ਕਲਾਧਾਰ ਲਹਿਰ (ਮ੍ਰਿਗਚਾਲ) ੪ ਭੇਦ ਹਨ ।

(੭੩) ਮਨ ਹਰਣ ਵੰਨਗੀ

** ਮੈਂ ਤਾਂ ਮੱਤਿ ਹੀਨ ਕਰੇ ਮੁਰਖ ਚਤੁਰ ਆਪ ਮੈ ਜੋ ਮੋਹ
ਬੱਸ ਆਪ ਕਟੇ ਮੋਹਜਾਲ ਨੂੰ । ਜੀਵ ਗੁਨਹਿਗਾਰ
ਸਦਾ ਪਾਪ ਬਖਸਿੰਦ ਆਪ ਏਹੁ ਬਸ ਕਾਲ ਆਪ ਕਾਲ
ਮਹਾ ਕਾਲ ਨੂੰ । ਕਠਨ ਮਿਲਾਪ ਕੈਸੇ ਰੱਖੀਏ ਨਿਭਾਗ
ਆਸ ਸੇਈ ਜਨ ਧੰਨ ਜਿੰਨੀ ਰਵਿਆ ਹੈ ਲਾਲ ਨੂੰ ।
ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਆਓ ਤੇ ਮਿਲਾਓ ਕਵਿ 'ਕੇਹਰਿ' ਕਿ,
ਕੀਜੀਏ ਉਪਾਉ 'ਮਨ ਹਰਣ' ਦਿਆਲ ਨੂੰ ॥੧੨੬॥

(੭੪) ਜਨ ਹਰਣ ਲੱਛਣ । ਦੋਹਿਰਾ

ਤੀਸ ਲਘੁ ਧਰ ਤੁਕ ਵਿਖੇ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਇਕ ਡਾਰ ।
ਸੋ ਜਨ ਹਰਣਾ ਛੰਦ ਹੈ 'ਕੇਹਰਿ' ਕਰੇ ਉਚਾਰ ॥੧੨੭॥

* ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਛੰਦ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਬਿੱਤ ਹੈ । ਅੱਜ ਕੱਲ ਮਨ ਹਰਣ ਆਦੀ ਨੂੰ ਕਬਿੱਤ ਕਹਿਣ ਦੀ ਅੱਲ ਪੈ ਗਈ ਹੈ, ਮਗਰ ਸਭ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਕਬਿੱਤ ਕਹਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ । ਇਸ ਬਾਤ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਵਯ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਖੀ ਹਨ ।

** ਵਯਤ੍ਰਕਾਲੰਕਾਰ ।

ਵੰਨਗੀ

Aਰਿਪ ਸਭ ਖਹਿਣ ਸੁ ਵਹਿਣ ਗੜ੍ਹਨ ਸਭ ਮੜਕ
ਬਣਿ ਜੁ ਬਨਣ ਦੁਖ Bਚਰਣਾ । ਤਰਕਸ਼ ਮੁਕਰਨ
ਖੜਗਨ ਹੱਥ ਬਸ ਮੁੜ ਕਰ ਉਲਟ ਚਲਨ ਸਭ
Cਧਰਣਾ । Dਸਰਸਿ Eਨਿਰਸ ਰਸ Fਸੁਖਦ ਦੁਖਦ
ਸਭ ਚਮਕ ਦਮਕ 'ਜਨ ਹਰਣ' ਸੁ ਸਰਣਾ । ਟਬਰ ਬੜਕ
ਸਭ ਨਫਰ ਗਰਕੁ ਜਦ, ਲਵ ਪੁਰ ਨਿਰਪ ਕਿ
Gਮੁਸਕਿਲ ਮਰਣਾ ॥੧੨੮॥

(੭੫)ਲਹਿਰ ਛੰਦ (ਮ੍ਰਿਗ ਚਾਲ)

Hਲਤਾ ਸੀਲ ਚਕ ਦਾਰ ਛਟਾ ਸੀ ਚਮਕਦਾਰ ਐਂਗ
ਸੀ ਭੜਕ ਦਾਰ ਧੁਪ ਸੀ ਕਰਾਰੀ ਹੈ । ਸ਼ੇਰ ਸੀ ਦੜਕ-
ਦਾਰ ਹਵਾ ਸੀ ਸੜਕ ਦਾਰ ਬਾਜ ਸੀ ਝਪਟ ਦਾਰ
।ਪੈਸੀਨਿਕੀ ਧਾਰੀ ਹੈ । ਘੋਰਨ ਸੀ ਕਾਰੀ ਹੈ
'ਲਹਿਰ' ਸੀ ਉਭਾਰੀ ਹੈ ਬੱਜਰ ਜੈਸੀ ਭਾਰੀ ਚਾਲ
ਕਾਲ ਸੀ ਨਿਹਾਰੀ ਹੈ । ਮੋਰ ਸੀ ਨਿਰਤਕਾਰੀ ਜਾਕੀ
ਕਵਿ 'ਕੇਹਰਿ' ਸੁ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ ਦੇਖੀ ਖੜਗ
ਤਿਹਾਰੀ ਹੈ ॥੧੨੯॥

ਸੂਚਨਾ - ਇਸਦੀ ਲਹਿਰ ਮ੍ਰਿਗਚਾਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹਨੂੰ ਮ੍ਰਿਗਚਾਲ
ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

(੭੬) ੪ ਕਲਾ ਧਰ ਲੱਛਣ । ਚੋਹਿਰਾ

ਗੁਰੂ ਲਘੁ ਦੇ ਫੇਰ ਕਰ ਰੱਖ ਵਰਣ ਇਕ ਤੀਸ ।
ਛੰਦ ਕਲਾ ਧਰ ਜਾਨ ਸੋ ਕਹਿਣ ਕਾਵਯ ਦੇ ਈਸ ॥੧੩੦॥

A ਬੈਰੀ । B ਖੁਰਲੀ । C ਆਸਰੇ । D ਰਸਦਾਰ । E ਫਿੱਕਾ ।
F ਸੁਖਦਾਤੇ G ਇਸ ਵਿਚ ਸਮੁਚਜਲੰਕਾਰ ਹੈ । H ਪੂਰਨੋਪਮਾਲੰਕਾਰ
ਮਾਲਾ, ਸਾਧਰਮਤੇ । I ਪਾਣੀ

ਵੰਨਗੀ

* ਈਸ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਬਿਲਾਸ ਸਾਂਤਿ ਸੁਰਬੀਰ ਸਾਜਣਾ
ਜਹਾਨ, ਨਾਲ ਆਗਿਆ ਅਕਾਲ ਕੀ । ਚਿੱਤ ਸਾਫ
ਸੰਕਨਾ ਕਲੰਕ ਹੀਨ ਔਧ ਫੇਰ ਕਾਣ ਨਾ ਜਹਾਨ ਮਾਨ
ਬਾਣ ਦੀਨ ਪਾਲ ਕੀ । 'ਕੇਹਰਿ' ਸਰੀਰ ਰੂਹ ਉੱਨਤੀ
** ਨਿਧਾਨ ਪਾਸ ਮੋਮਨ ਬਣਾਯੇ ਟੋਲ ਮੋਮਨੋ *** ਬਿਡਾਲ-
ਕੀ । ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਹੈ ਗੁਰੂ ਬਸੀਠ ਜਾਹਿ
ਫੇਰ ਕੜੋ ਨ ਖਾਲਸਾ ਕਲਾਧਰੇ' ਮਜਾਲ ਕੀ ॥੧੩੧॥
੩੨ ਅੱਖਰੇ ਛੰਦ । ਰੂਪ ਘਨਛਰੀ ਦੇ ਖਭੇਦ ਹਨ ।

ਮੇਰੂ, ਸੁੰਨ ਧਾਰ, ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਅਤੇ ਪਤਾਕਾ

(੭੭) ਮੇਰੂ ਲੱਛਣ ।

ਇਸਦੇ ੩੨ ਵਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋ' ਛੇਕੜਲਾ ਲਘੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :-
ਵੰਨਗੀ ।

ਕੋਠੇ ਦੋ ਬਰਾਬਰ ਬਣਾਇ ਆਦਿ ਹੇਠ ਤਿੰਨ
ਚਾਰ ਕਰ ਫੇਰ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਨੁਸਾਰ ।
ਸੱਜੇ ਲਿਖ ਵਰਣ ਬਾਹਰ ਖੱਬੇ ਸੁਚੀ ਅੰਕ
ਏਕਾ ਅੰਗ ਸਾਰੇ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਕੋਠਿਆਂ ਚਿ ਧਾਰ ।
ਦੋਇ ਤਿੰਨ ਆਦਿ ਦੋਹੀ ਵਲੀਂ ਦੂਜੇ ਕੋਠਿਆਂ 'ਚਿ
ਲਿਖ ਦੋ ਦੋ ਜੋੜ ਉਤੋਂ ਰਹਿੰਦੇ ਭਰੀਏ ਸਵਾਰ ।
ਸਭ ਗੁਰੂ ਆਦਿ ਰੂਪ ਏਕ ਸਭ ਲਘੂਆਂ ਦਾ
ਹੇਠਲੇ ਕਹਿਣ ਕੋਠੇ 'ਮੇਰੂ' ਵਰਣ ਵਿਚਾਰ ॥੧੩੨॥

* ਸਮੁਚਯ ਅਲੰਕਾਰ ।

** ਖਜਾਨਾ ।

*** ਬਿੱਲੇ ।

(੭੮) ਸੁੰਨ ਧਾਰ (ਜਲਹਰਣ) ਲੱਛਣ ।

ਵਾਰਤਕ - ੩੨ ਵਰਣ ਜਿਸਦੇ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਲਘੁ ਹੋਣ ਸੁੰਨ ਧਾਰ ਜਾਣੇ :-

ਵੰਨਗੀ

ਦਸ ਗੁਣੀ ਕੋਠਿਆਂ ਬਣਾਇ ਦਿੱਤੇ ਵਰਣਾਂ ਤੋਂ
 ਪਹਿਲੀ ਪਾਲ ਵਰਣ ਦੁਈ 'ਚਿ ਸੁਚੀ ਅੰਕ ਕਰ ।
 ਅੱਧ ਕਰ ਤੀਜੀ ਚੌਥੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਵਾਰ ਛੇਵੀਂ
 ਸੱਤੀਂ ਅੱਠੀਂ ਆਦਿ ਏਕਾ ਫੇਰ ਸੁਚੀ ਅੰਕ ਧਰ ।
 ਨੌਵੀਂ ਅਤੇ ਦਸਵੀਂ ਦੇ ਆਦਿ 'ਸੁੰਨ ਧਾਰ' ਕਰ
 ਸੁਚੀ ਅੰਗ ਅੱਧ ਸਭ ਰਹਿੰਦੇ ਕੋਠਿਆਂ 'ਚਿ ਭਰ ।
 ਬ੍ਰਿਤ ਭੇਦ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਲਘੁ ਔਰ ਅੰਤ ਸੋਈ
 ਗੁਰ ਆਦਿ ਅੰਤ ਲਘੁ ਗੁਰੂ ਲਘੁ ਲਘੁ ਗੁਰ ॥੧੩੩॥

ਸੂਚਨਾ - ਇਸਨੂੰ ਜਲ ਹਰਣ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

(੭੯) ਕ੍ਰਿਪਾਣ ਲੱਛਣ ।

ਮੇਰੂ ਨਾਲੋਂ (ਲਯ ਵਿਚ ਹੀ) ਕੁਝ ਭੇਦ ਹੈ :-

* ਡੰਕਿਆਂ ਦੀ ਸੱਟਿ ਜਿਥੇ ਬੱਜਰ ਸਮਾਨ ਬੱਜੀ
 ਗੋਲੀਆਂ ਛੁੱਟਣ ਧੜ ਧੜ ਤੋਪਾਂ ** ਘਹਿ ਰਾਣ ।
 ਅਲੀ ਅਲੀ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਗੁੰਜੇ,
 ਸੈਂਕੜੇ ਹੀ ਸੀਸ ਕਟੇ *** ਤਰੁਬਰ ਘਬਰਾਣ ।
 ਧੁਜਾ ਅਸਲਾਮੀ ਜਿੱਥੇ ਲਘੁ ਲਹਿਰਾਂਵਦਾ ਸੀ,
 ਲੱਗੇ ਅਸਮਾਨ ਖੰਡੇ ਧਾਰ ਝੁਲੇ ਸੀ ਨਿਸ਼ਾਨ
 ਖੇਤ ਚਮਕੌਰ ਏਹੋ ਯੱਸ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਜਿਥੇ

ਚਲੀ ਬਲੀ ਦਸਮੇਸ ਦੀ ਸਿਆਮ ਕਿਰਪਾਨ ॥੧੩੪॥

* ਉਦਾਤਾਲੰਕਾਰ (ਉਤਮਾਂ ਦਾ ਉਪ ਲੱਛਣ)

** ਗੱਜਦੀਆਂ ਸਨ ।

*** ਬੜੇ ਬ੍ਰਿਛ ।

ਸੂਚਨਾ - ਇਸਦੇ ਅੰਤ ਅੱਖਰ ਅੱਖਰ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਸਭ ਮੇਰੂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :-

(੮੦) ਪਤਾਕਾ, ਛੰਦ ਲੱਛਣ ।

ਵੰਨਗੀ

ਮੱਤਿ ਜਿੰਨੇ ਕਰ ਕੇਠੇ ਸੁਚੀ ਅੰਗ ਹੇਠ ਵਲੋਂ, ਛੱਡਿ
ਉਤੋਂ ਦੋਇ ਸੱਜੇ ਤੋਂ ਬਧਾਇ ਕਰੋ । ਮੇਰੂ ਅੰਗਾਂ
ਤੁੱਲ ਸਾਡੇ ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਬਣਾਇ ਕੇਠੇ, ਉਤਲੇ 'ਚੋਂ ਇਕ
ਛੱਡਿ ਹੇਠਲੇ ਘਟਾਇ ਭਰੇ । ਏਹਦੇ ਸਭ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ
ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਘਟਾਇ ਸੋਈ, ਭਰ ਤੀਜੀ ਪਾਲ ਕੇਰਾਂ ਘਟੇ
ਅੰਗ ਮਤ ਧਰੇ । ਸਭ ਪਾਲੀਂ ਏਹਨੀਂ ਰੂਪੀ ਇਕ
ਦੋਇ ਆਇ ਗੁਰੂ, ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਬਤਾਓ ਮਾਤਰਾ ਪਤਾਕਾ
ਬਿਸਤਰੇ ॥੧੩੫॥

ਸੂਚਨਾ - ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਘਨਾਫ਼ਰੀ ਅਥਵਾ ਰੂਪ ਘਨਾਫ਼ਰੀ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

(੮੧) * ਕੇਹਰਿ ਛੰਦ (ਸਿੰਘਾ ਵਿਲੋਕਨ) ਲੱਛਣ ।

ਦੋਹਰਾ

ਕਿਸੇ ਛੰਦ ਦਾ ਅੰਤ ਪਦ ਪੜ੍ਹੀਏ ਜਦ ਉਲਟਾਇ ।
ਸਿੰਘ ਵਿਲੋਕਨ ਰੀਤਿ ਲੈ ਕੇਹਰਿ ਸੋਇ ਕਹਾਇ ॥੧੩੬॥

ਵੰਨਗੀ

** ਟੱਲ ਰਹੇ ਪਾਪੀ ਤੇ ਸਰਾਪੀ ਸਭ ਗੱਲ ਰਹੇ, ਹੱਲ
ਰਹੇ ਸੇਵਕ ਜੋ ਠੱਗ ਸੀਨੇ ਸੱਲ ਰਹੇ । ਸੱਲ ਰਹੇ ਸਿੱਖ
ਮੁਖੋਂ ਮੋਤੀ ਜੋ ਉੱਛੱਲ ਰਹੇ, ਪਲ ਰਹੇ ਝਾਊ, ਮੱਲ

* ਇਹ ਰੀਤੀ ਤੁਕ ਭੇਦ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੀ ਝੁਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਛੰਦ ਭੇਦ ਉਤੇ ਪੈਣ ਕਰਕੇ ਏਥੇ ਹੀ ਲਿਖਣੀ ਯੋਗਯ ਸਮਝੀ ਗਈ ।

* ਨਿਰੰਗ ਰੂਪਕਾਲੰਕਾਰ ।

ਚੰਦਨ ਦੁ ਬਲ ਰਹੇ । ਬਲ ਰਹੇ ਮੱਛ ਕੱਛ ਮਾਸ ਨੂੰ
 ਨਿਗਲ ਰਹੇ ਕੇਈ ਮਾਰ ਡਲ ਰਹੇ ਬਗਲੇ ਅਚੱਲ
 ਰਹੇ । ਚੱਲ ਰਹੇ ਗੁਰ ਦਰਯਾਵ ਕਵਿ 'ਕੇਹਰਿ' ਸੁ
 ਦੇਵੀਏ ਅਸੀਸ ਛਬਿ ਦਸਦਾ ਹੀ ਅਟੱਲ ਰਹੇ ॥੧੩੨॥

ਸੂਚਨਾ - ਇਹ ੩੧ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਭੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਹਦਾ ਨਾਉਂ ਸਿੰਘਾ ਵਿਲੋਕਨ ਭੀ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਪਿਛੇ ਮੁੜਣ ਵਾਂਗ ਇਹਦੀ (ਪਿਛਲੀ ਤੁਕ ਨੂੰ ਮੋੜਕੇ ਅਗਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ) ਚਾਲ ਹੈ । ਸ਼੍ਰੀਯਾ ਆਦਿ ਹਰੇਕ ਛੰਦ 'ਕੇਹਰਿ' ਰੀਤੀ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ (ਮਨ ਹਰਣ ਅਤੇ ਰੂਪ ਘਨਾਫਰੀ ਦੇ ਭੇਦਾਂ) ਨੂੰ ਕਬਿੱਤ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

੩੪ ਅੱਖਰਾ

(੮੨) ਵਰਣਕ ਤ੍ਰਿਭੰਗੀ । ਲੱਛਣ

ਅਰਨ ਸ੍ਰੀ ਖੰਡੀ ਛੰਦ :-

'ਸਤਿਗੁਰ ਹਿਰਦੇ ਧਾਰ ਨਗਣਾ ਛੇ ਰਚੀਂ, ਸਗਣ
 ਲਿਖੀ ਦੇ ਵਾਰ ਭਗਣ ਟਿਕਾਇਦੇ । ਮਗਣ ਸਗਣ
 ਗੁਰੂ ਮੀਤ, ਗੁਰੂ ਸਵਾਰਿਆ । ਇਕ ਪਦ ਧਾਰੀ ਚੀਤ
 ਐਸੇ ਚਾਰ ਕਰ " ॥੧੩੮॥

"ਜਾਂ ਲਘੁ ਲਿਖਕੇ ਬੀਸ ਗੁਰ ਲਘੁ ਲਘੁ ਗੁਰੂ ।
 ਗੁਰ ਲਿਖ ਲਘੁ ਦੇ ਈਸ ! ਤ੍ਰੈ ਗੁਰੂ ਦੇ ਲਘੁ ।
 ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਧਰ ਚੰਗੀ ਬਣਤ ਬਣਾਇਕੇ ।
 ਚਾਰੇ ਪਦਿ ਤ੍ਰਿਭੰਗੀ ਵਰਣਕ ਆਖਿਆ" ॥੧੩੯॥

ਵੰਨਗੀ

ਸਤਿਗੁਰ ਅਰਜਨ ਸਬਦ ਕਟਹ ਅਘ ਮਨ ਸੁਣ ਤੂੰ
 ਦਿਲ ਧਾਰੀਂ ਨ ਬਿਸਾਰੀਂ ਨਾਮੁ ਉਚਾਰੀਂ । ਅਠ ਦਸ
 ਨਰਕਨ ਤਰੁ ਸਿਮਰਨ ਕਰਿ ਗੁਰ ਪਗ ਪੈ ਸਿਰ ਵਾਰੀਂ

ਮਦ ਜਾਰੀ ਕ੍ਰੋਧ ਨਿਵਾਰੀ । ਰਿਖ ਮੁਨ ਭਰਮਤ ਮਰਤ
 ਫਿਰਤ ਅਠ ਸਠ ਕਰ ਮੱਜਨ ਅੰਗੀ ਮੁਖ ਸੰਗੀ ਹੋ
 ਗਤਿ ਚੰਗੀ । ਪਰ ਬਿਨ ਸਤਿਗੁਰ ਸਰਨ, ਮਰਨ
 ਮਨਮੁਖ ਤਜ 'ਤਾਪ' ਤ੍ਰਿਭੰਗੀ' ਸਭ ਸੰਗੀ ਐ ਅਰ-ਧੰਗੀ ॥੧੪੦॥

* ਅਰਧ ਸਮ ਪ੍ਰਕਰਣ

(੮੩) ਅਰਧ ਸਮ ਦਾ ਬਲ ਹੀਨਾ ਛੰਦ

[S1S, 1SS+11S, SS]

[S1S, 1SS+11S, SS]

ਮਾਨ ਦਾਨ ਦਾਤਾ । ਬਲ ਹੀਨਾ ਦਾ ।

ਰਾਮ ਸੋਇ ਪਯਾਰੇ । ਭਜਿ ਲੇ ਤਾਰੇ ॥੧੪੧॥

ਬਿਖਮ ਗਤੀ ਦਾ (੮੪) ਗਤੀ ਛੰਦ (ਨਵੀਨ)

[1111, S1S, S1S+111, 1SS, S1S]

[1SS, 1S1, SS1+S11, 111, 1S1]

ਦਰਦ ਟਾਰਨੇ ਹਾਰ ਹੈ । ਕਰਮਗਤੀ ਜੋ ਟਾਰ ਹੈ ।

ਸਦਾ ਨਾਮੁ ਓਸਦਾ ਗਾਉ । ਮੁਢ ! ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆਉ ॥੧੪੨॥

॥ਇਤੀ ਵਰਣ ਬ੍ਰਿਤ ॥

* ਵਰਣ ਅਰਧ ਸਮ ਅਤੇ ਬਿਖਮ ਛੰਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਫਬਦੇ ਹਨ, ਹੋਰਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਦੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਸਾਮਾਨਜ ਸਿੱਖਜ

(ਤੁਕ ਭੇਦ) ਦੋਹਿਰਾ ।

ਉਤਮ ਮੱਧਮ ਮੰਦ ਤੁਕ ਤਿੰਨ ਭਾਤ ਦੀ ਜਾਨ ।

ਲੱਛਣ ਸੁਣਕੇ ਸਰਬ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਚਿਤ ਠਾਨ ॥੧॥

ਸਭ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਮੁੱਧਾ ਲੱਛਣ । ਦੋਹਿਰਾ

ਉਤਮ ਤੁਕ ਸਮਸਰ ਲਖੇ ਬਿਖਮ ਕਸ਼ਟਸਰ ਯੋਗ ।

ਅੰਤਮ ਪਦ ਦੇ ਵਰਣ ਸਭ ਕੁਝ ਕੁਝ ਮਿਲਣ ਸੰਜੋਗ ॥੨॥

ਤਿਲਕ - ਤੁਕਾਂਤ ਪਦ ਦੇ ਸਭ ਵਰਣ ਇਕਸਾਰ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸਮਸਰ, ਜੇ ਕੁਝ ਕੁਝ ਮਿਲਣ ਤਾਂ ਬਿਖਮ ਸਰ ਅਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਪਦ ਸੰਜੋਗੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਆ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਕਸ਼ਟਵਰ ।

ਸਮਸਰ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਜਹਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਛੰਦ ।

ਮਹਾਂ ਮੁਬਾਰਿਕਾ । ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਧਾਰਿਕਾ । ਅਨੰਦ ਕਾਰਿਕਾ ।

ਸਮੁੰਦ ਤਾਰਿਕਾ ॥੩॥

ਤਿਲਕ - ਕਾਰਕਾ ਅਤੇ ਤਾਰਕਾ ਦੇ ਵਰਣ ਇਕਸਾਰ ਹਨ ॥

ਬਿਖਮ ਸਰ, ਵੰਨਗੀ । ਸੋਹਾਗ ਛੰਦ ।

ਚੰਦ ਸੁਹਾਵੀ ਛਬਰੀ । ਰਾਂਤਿ ਰਿ ! ਸੋਹਾਗਭਰੀ ॥੪॥

ਤਿਲਕ - ਇਸ ਵਿਚਲੇ "ਛਬਰੀ" ਦੇ ਵਰਣਾਂ ਦੀ "ਭਰੀ" ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਮਤਾ ਨਹੀਂ ਜੇ "ਗਭਰੀ" ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਮਤਾ ਮੰਨੀਏ ਤਾਂ "ਗਭਰੀ" ਨਿਰੋਚਥਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ "ਛਬਰੀ" ਅਤੇ "ਭਰੀ" ਦੀ ਬਿਖਮਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਿਖਮਸਰ ।

ਕਸ਼ਟਸਰ ਵੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ

ਕੇਹਰਿ ਸੱਚੇ ਕਲਪਤਰੁ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਮਾਨ ।

ਅਰਥ ਕਾਮ ਅਰੁ ਧਰਨ ਦੇ ਅੰਤੋ ਕਰਨ ਕਲਜਾਨ ॥੫॥

ਤਿਲਕ - 'ਕਲਜਾਨ' ਸ਼ਬਦ ਬਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰੀਸ਼ਮ੍ਰ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਕਸ਼ਟਸਰ ।

ਮੱਧਮ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਤੁਕ ਦਾ ਲੱਛਣ । ਦੋਹਿਰਾ

ਕੇਵਲ ਮਿਲਣ ਪਦਾਂਤ ਸੂਰ ਮੱਧਮ ਸੋਇ ਪਛਾਨ ।

ਹਲ ਮਿਲ ਮੱਤਾ ਮਿਲਣ ਨਾ ਉਹ ਸਾਧਾਰਣ ਜਾਨ ॥੬॥

ਮੱਧਮ ਦੀ ਵੰਨਗੀ । ਮਾਣਕ ਛੰਦ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਦੇਖ ਕਰੇ ਨ੍ਰਿਪ ਕੇਹਰਿ ਦੇਖ ਤੁਰੰਗ ਸੰਦੇਹ

ਰਹਾ ਫਿਰ । ਦੇਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਹੇ ਫਿਰ ਸੂਰਜ ਬਿੱਚ

ਆਕਾਸ ਖੜਾ ਸਵਿਤਾ ਪਰ ॥੭॥

ਤਿਲਕ - ਇਹਨਾਂ ਦੇ "ਫਿਰ" ਅਤੇ "ਪਰ" ਦੇ ਅੰਤਮ ਸੂਰ (ਰ ਵਿਚ ਅ) ਅਥਵਾ ਅੰਤਮ ਹਲ ਸਹਿਤ ਸੂਰ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਮੱਧਮ ਹੈ ।

ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਵੰਨਗੀ । ਦੋਹਿਰਾ

ਨਿਗੁਰੇ ਮੂਲ ਨ ਜਾਣਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਗੁਰਾਂ ਦਾ ਭੇਤ ।

ਨਹੀਂ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਔਖੀਆਂ ਇਸ ਵਿਚ ਏਹੀ ਹੋਤੁ ॥੮॥

ਤਿਲਕ - ਇਸ ਵਿਚ "ਭੇਤ" ਅਤੇ "ਹੁਤੁ" ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਂ(ਮੁਕਤਾ ਅਰੁ ਔਕੁਤ) ਨ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਸਾਧਾਰਣ ।

ਗਤੀ ਭੇਦ । ਦੋਹਿਰਾ

'ਕੇਹਰਿ' ਹੋਇ ਪਦਾਂਤ ਦੀ ਤਿੰਨ ਭਾਂਤ ਦੀ ਚਾਲ ।

ਜਾਨ ਵੀਪਸਾ ਯਾਮਕੀ ਹੋਰ ਲਾਟਯਾ ਭਾਲ ॥੯॥

ਵੀਪਸਾ ਵੰਨਗੀ । ਕਬਿੱਤ

ਜਾਣਹਾਰ ਦੇਹ ਤਾਈਂ ਮੰਨਦਾ ਅਜਾਨ ਨਿੱਤ, ਕਰੋਂ ਉਧ ਮੂਲ ਜੱਗ ਦਿਨੇ ਰਾਤ
ਸੋਚ ਸੋਚ । ਹੋਵੇ ਜੇ ਨਿਰਾਦਰੀ ਘੁਲਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇ ਪੰਗ ਨ ਲਗਣ ਦੇਵੇਂ ਰਖੇਂ ਠੀਕ
ਬੋਚ ਬੋਚ । ਦੁੱਖ ਭੁੱਖ ਦੀਨਤਾ ਕਲੇਸ਼ ਤੇ ਬਕਾਨ ਸਹੇਂ ਲੋਕ ਪਰਲਕਿ ਕੇਰੇ ਭੋਗ ਮਨ
ਲੋਚ ਲੋਚ । ਫੁੱਟਣਾ ਫੜਕ ਡਾਢਾ ਐਧ ਤੇ 'ਕਹਰਿ' ਕਵਿ, ਰੱਖੀਏ ਕਰੋੜ ਵਾਰ ਭਾਵੇਂ
ਏਸ ਪੋਚ ਪੋਚ ॥੧੦॥

ਤਿਲਕ - "ਸੋਚ ਸੋਚ" ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਦੋ ਦੋ ਵਾਰ ਅਤੀ ਆਦਿਰ ਨਾਲ ਔਣ
ਕਰਕੇ ਵੀਪਸਾ ।

ਯਾਮਕੀ ਉਦਾਹਰਣ, ਦੋਹਿਰਾ

ਸ਼ੋਕ ਹਰਣ ਸਭ ਦੇਹਿ ਦੇ ਜੀਵਣ ਦਾਤੇ ਜਾਨ ।
ਕੇਹਰਿ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਨੂੰ ਤਨ ਮਨ ਅਰਪੇ ਜਾਨ * ॥੧੧॥

ਲਾਟਯਾ, ਵੰਨਗੀ । ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਛੰਦ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਾਨ ** ਹੇਂ ਮੇਰੇ । ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ
ਪ੍ਰਾਣ ਹੈਂ ਮੇਰੇ । ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤਾਣ ਹੈਂ ਮੇਰੇ । ਸ੍ਰੀ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਧਯਾਨ ਹੈਂ ਮੇਰੇ ॥੧੨॥

ਪਿੰਗਲ ਦੋਸ਼ । ਦੋਹਿਰਾ

ਲਯ ਵਿਰਾਮ ਦੀ ਬਿਖਮਤਾ ਗਣ ਅਰ ਵਰਣ ਵਿਰੁੱਧ ।
ਵਾਧ ਘਾਟ ਮਤ ਵਰਣ ਦੀ ਛੰਦਾਂ ਕਰਨ ਅਸੁੱਧ ॥੧੩॥

ਦੋਹਿਰਾ

'ਕੇਹਰਿ' ਦੋਸ਼ ਨਵਿਰਤ ਕਰਿ ਦੇਇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਗੰਢ ।
ਕਵਿ ਜਨ ! ਰਚਾਏ ਕਾਵਯ ਇਉਂ ਮਹਿਮਾ ਹੋਇ ਅਖੰਡ ॥੧੪॥

* ਜਾਨ ਦੇ ਅਰਥ ਦੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਯਾਮਕੀ ।

** ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ "ਹੈ" ਨੂੰ ਲਘੂ ਪੜ੍ਹਣਾ ।

ਸਮਾਪਤੀ । ਦੋਹਿਰਾ

ਮਾਤ੍ਰਕ ਵਰਣਕ ਸਭ ਪ੍ਰਤਯਯ, ਕਹੇ ਸਹਿਤ ਵਿਸਤਾਰ ।
ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਾਵਨਯਤਾ, ਕਰੀ ਨਵੀਨ ਵਿਚਾਰ ॥੧੫॥

ਦੋਹਿਰਾ

ਕਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਰਚੇ ਲੁੜੀਂਦਾ ਛੰਦ ।
ਜੇ ਬੋਲੇ ਸੋ ਛੰਦ ਹੈ ਕੌਣ ਸਕੇ ਕਰਿ ਬੰਦ ॥੧੬॥

ਫੇਰ-ਦੋਹਿਰਾ

ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋ, ਕੁੱਝ ਨਵੀਨ ਉਚਾਰ ।
ਮਾਤ੍ਰਕ ਵਰਣਕ ਛੰਦ ਏ, ਕਹੇ ਸੰਖੇਪ ਪ੍ਰਕਾਰ ॥੧੭॥

ਦੋਹਿਰਾ

ਕਾਵਯ ਕਾਮਣੀ ਮਾਨਿਏ ਪਿੰਗਲ ਓਸ ਸਰੀਰ ॥
ਅਲੰਕਾਰ ਰਸ ਵਯੰਗ ਗੁਣ ਭੂਸ਼ਣ ਜਾਣ ਸੁਧੀਰ ॥੧੮॥

ਦੋਹਿਰਾ

ਬਣਿਆ ਪਿੰਗਲ ਕਾਰਛਾ ਪ੍ਰਾਣ ਰਹਿਣ ਦੇ ਠੀਕ ।
ਹੁਣ ਜੀਵਨ ਸਾਹਿਤਯ ਦੀ ਕਵਿ ਜਨ ਕਰੇ ਉਡੀਕ ॥੧੯॥

ਵਿਨਯ । ਦੋਹਿਰਾ

ਹੋਇ ਜੁ ਭੰਗ ਪ੍ਰਕਰਣ ਰਸ, ਉਕਤੀ ਯੁਕਤਿ ਸਮਾਜ ।
ਭੁਲਣਹਾਰਾ ਜੀਵ ਲਖਿ ਕਰੇ ਖਿਮਾ ਕਵਿ ਰਾਜ ॥੨੦॥

ਸੰਮਤ । ਦੋਹਿਰਾ

ਅਧਿਕ ਚੁਤਾਲੀ ਚਾਰ ਸੈ ਭਾਦ੍ਰੋਂ ਇਕ ਪਰਵਿਸ਼ਟ ।
ਗੁਰੂ ਕਾਵਯ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾ, ਸਿਮਰਿ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਇਸ਼ਟ ॥੨੧॥

॥ ਸੰਪੂਰਣ ॥

‘ਕਾਵਯ ਲੱਛਣ ਪਰ ਵਿਚਾਰ’

ਜਿਸ ਅਲੌਕਿਕ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਚੌਹਟ ਕਲਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਜੜ੍ਹ ਚੇਤਨ ਹਸਤੀ ਅਪਣੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਲਾਵਨਯਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸੂਤੇ ਅਤੇ ਇਕ ਰਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ । ਜਿਸਨੂੰ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਪਸੂ ਪੰਖੀ ਜੀਵ ਮਾਤ੍ਰ ਰਤੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੋਇਆ ਇਕ ਚਿੱਤ ਅਵਸਥਾ ਅੰਦਰ ਮਨੋਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਗਾਇਨ ਕਰਕੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਅਤੇ ਚਮਿਤਕਾਰ ਦਾ ਅਦੁਤੀ ਪਰਚਯ ਦਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਜਿਸਦੇ ਮਨਮੋਹਣੇ ਨਾਦ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ ਮ੍ਰਿਗ ਸਾਰਥੇ ਅਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਅਹੁਤੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਜਿਸਦੇ ਕੰਤੂਹਲ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕਰਕੇ (ਕਿਸੇ ਕਵਿ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ) ਰਸਿਕ ਜਨ ਅਪਣੀ ਪ੍ਰਿਅਾ ਦੇ ਅਧਰਾਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸੁਆਦ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਜਿਸਦੇ ਇਕ ਕਿਣਕਾ ਮਾਤ੍ਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੇ ਆਸ੍ਰਾਦਨ ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾਧਿਰਾਜ ਅਪਨੇ ਸ੍ਰੀ ਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਤੁਛ ਸਮਝਕੇ ਇਕ ਦਮ ਸਦਾ ਲਈ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਗਏ । ਜਿਸਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸ੍ਰੀ ਭਰਤਰੀ ਹਰੀ ਨੇ ਅਜ ਤੋਂ ੨੦੦੦ ਬਰਸ ਪਹਿਲਾਂ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਸੀ- “ਸਾਹਿਤਯ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਵਿਹੀਨ: ਸਾਕਸ਼ਾਤ ਪਸੂ ਪੁੱਛ ਵਿਸ਼ਾਣਹੀਨ:” ਅਰਥਾਤ ਸਾਹਿਤਯ (ਕਾਵਯ) ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਕਲਾ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਪੁਰਖ ਪੁਛ ਤੇ ਸਿੰਗਾਂ ਬਾਹਰਾ ਸਚ ਮੁਚ ਪਸੂ ਹੀ ਹੈ । ਜਿਸਦੀ ਮਹਿਮਾ “ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼” ਦੇ ਕਰਤਾ “ਮੱਮਟਾਚਾਰਯ “ਨਿਯਤੀ ਕ੍ਰਿਤ ਨਿਯਮ ਰਹਿਤਾਂ.....” ਦੁਆਰਾ ਪਰਮੇਸ਼੍ਵਰ ਦੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਿਯਮ ਤੋਂ ਸ੍ਰੁਤੰਤਰ ਹੋਕੇ ਵਿਲਛਣ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਣਹਾਰੀ ਕਹਿ ਕੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ--“ਕਾਵਯੇ ਯਸ਼ਸੇ ਅਰਥੇ ਕ੍ਰਿਤੇ ਵਯਵਹਾਰ ਵਿਦੇ ਸ਼ਿਵੇਤਰ ਕਸ਼ਤਯੇ। ਸਦਯ: ਪਰਿਨਿਰਵਿਰਤਯੇ ਕਾਂਤਾ ਸੰਮਤੀਤਯੋਪਦੇਸ਼ ਯੁਜੇ ।” ਅਰਥਾਤ ਕਾਵਯ ਤੋਂ ਅਮਿੱਤ ਜਸ, ਬਿਉਹਾਰ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਭੀ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ (ਕਾਵਯ) ਮੋਹਣੀ ਦੇ ਭਾਂਤ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮੂਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਅਪੁਰਬਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਆਚਾਰਯ ਦੰਡੀ ਨੇ “ਕਾਵਯਾਦਰਸ਼” ਵਿਚ ਇਤੀ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਬਦ ਕਾਵਯ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਜਗਤ ਅੰਧਾ ਅਥਵਾ ਜੜ੍ਹ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁਖਮਾਤ੍ਰ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮ ਗਿਆਨ ਦਾ

ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਪਣਾ ਮੁਖ ਮਾਧਮ ਅਰਥਾਤ ਮਾਮੂਲ ਬਣਾਇਆ। ਐਸੇ ਲੋੜੀਂਦੇ 'ਕਾਵਯ ਪਦਾਰਥ' ਦੇ ਲੱਛਣ, ਲੱਖ, ਲਛਤਾ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਬੁਧੀਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਰਤਵਯ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ 'ਕਾਵਯ ਲੱਛਣ' ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਛਪਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਾਰੀਆਂ ਭ੍ਰਾਂਤੀਮੂਲਕ ਅਤੇ ਨਿਕੰਮੀਆਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਯ ਕੇਵਲ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ 'ਕਾਵਯ' ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਉੱਚੇ ਖਿਆਲ ਅਥਵਾ ਤੁਕ ਬੰਦੀ ਵਿਚ ਆਈ ਹੋਈ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਕਾਵਯ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਤਾਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਬੇਤੁਕੀਆਂ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਗਲ ਅਤੇ ਕਾਵਯ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਦਯ (ਵਾਰਤਿਕ) ਕਾਵਯ ਨੂੰ "ਕਾਵਯ" ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਏਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਪਿੰਗਲ ਭੀ ਇਹ ਲੋਕ ਖਾਸ ਵਖਰਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪਿੰਗਲ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮਾਨ ਮਿੱਤ ਨੂੰ ਠੀਕ ਠੀਕ ਬਿਰ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਭੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਕਲਪੋ—“ਜਾਂ ਉਧਰ” ਇਸ ਵਿਚ ੫ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰਾਂ ਏਸੇ ਬਹਿਰ ਵਿਚ 'ਗੋਦਿਆਰ' (go there) ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਾਕ ਦੀਆਂ ਭੀ ੫ ਹੀ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਹਨ। ਸੋ ਪਿੰਗਲ ਅਨੁਸਾਰ ੫ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ੮ ਰੂਪ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਹੋਣ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਏਸੇ ਤਰਾਂ ਉਕਤ ਵਾਕ ਕਿਸੇ ਛੰਦ ਦਾ ਬੰਦ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਪਿੰਗਲ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਗਰ ਏਸ ਗਲ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਰਤਾ ਕਰਤਾ ਕਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪੈਣ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਜੋ ਹੋਏ।

ਪੁਰਾਤਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕਾਵਯ ਲੱਛਣ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਕਥਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਪਰਿਸ਼੍ਰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਆਸ ਦੇਵ ਕ੍ਰਿਤ 'ਅਗਨੀ ਪੁਰਾਣ' ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਮੁਰਾਰੀਦਾਨ ਰਚਿਤ 'ਜਸਵੰਤ ਜਸੋ ਭੂਸ਼ਣ' ਤਕ ਦੇ ਸਾਹਿਤਯ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ (System) ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਖੰਡਨ ਮੰਡਨ ਕਰਕੇ ਕਾਵਯ ਦਾ ਲੱਛਣ ਨਿਸਚੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਕੇ ਸਹਿਰਦ ਸੱਜਨ ਕਾਵਯ ਲੱਛਣ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮੂਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਯਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਯਾ ਵਿਸ਼ੇ

ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਜੈਸੇ ਵਿਆਕਰਣ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਏ ਬਿਨਾ ਸਾਹਿਤਯ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਯ ਬਿਨਾ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਬੋਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਨਿਆਇ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਭੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਲੱਛਣ ਮਾਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਦਵਾਨ ਨਿਆਇ ਆਦਿ ਲੱਛਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਿਪੁਣ ਹੋਕੇ ਹੀ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਅਸਾਡੇ ਮੰਦੇਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੇ ਲੇਖਕ “ਨਿਆਇ” ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਲੱਛਣਾਂ ਵਿਚ “ਅਤਿਵਿਆਪਤੀ” ਆਦਿ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਕਥਾ ਹੀ ਕੀ ਹੈ? ‘ਅਸੰਭਵ’ ਦੋਸ਼ ਦੀ ਭੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ। ਜੈਸੇ--ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਕਰਤਾ ਜੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੱਜਣ ਲਿਖਦੇ ਹਨ--“ਵਿਆਕਰਣ ਉਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹੈ.....।”

ਭਲਾ ਸੋਚਕੇ ਦੇਖੋ ਕਿ ਵਿਆਕਰਣ “ਵਿਦਿਆ” ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਯਾ “ਪੁਸਤਕ” ਏਹੋ ਹਾਲ ਕਾਵਯ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦਾ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਨੇ ‘ਕਾਵਯ’ ਯਾ ਉਸਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਰਨ ਦੀ ਖੋਜਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀ ਕਰਣ ਤੋਂ ਤਾਂ ਸਭ ਦੇ ਸਭ ਅਗਿਆਤ ਹੀ ਦੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਰਸਪਰ ਅਸੰਬੰਧਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਕਥਨਹਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਮਦਾਰੀ ਦੇ ਥੈਲੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਭਾਸਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਘਾਟੇ ਲੱਛਣ ਵਿਦਿਆ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਵਯ ਲੱਛਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਦਾਰਥ ਮਾਤ੍ਰ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦੇ ਲੱਛਣ ਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਯੋਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਤੋਂ ਕਾਵਯ ਲੱਛਣ ਜਾਨਣ ਵਿਚ ਸੌਖ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਅਸੀਂ ਭੀ “ਗੁਰੂ ਕਾਵਯ ਦਰਸ਼ਨ” ਝਲਕ ਪਹਿਲੀ ਅਰਥਾਤ ਅਲੰਕਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕਾਵਯ ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਲੱਛਣ ਦਾ ਲੱਛਣ ਨਿਆਇ ਰੀਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਸੱਜਣਾਂ ਦੇ ਮਨੋ ਵਿਨੋਦ ਲਈ ਏਥੇ ਲਿਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਸਹਿਤਯ ਵੇਤਾ ਹੀ ਹਨ। ਮਗਰ ਬੁੱਧੀਵਾਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰੀ ਸੱਜਣ ਭੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਆਨੰਦ ਤੋਂ ਵਾਂਞੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੇ। ਨੈਯਾਯਕਾਂ ਨੇ ਲੱਛਣ ਦਾ ਲੱਛਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :-

- (੧) “ਆਧਾਰਣ ਧਰਮੇ ਲਕਸ਼ਣਮ” ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਹੋਵੇ ਉਹ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਜੈਸੇ ‘ਗੰਧ’ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਦੂਜੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਸਮਵਾਯੀਕਾਰਣਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸਾਧਾਰਣ ਧਰਮ ਦੀ ਸੂਝ ਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਕਤ ਲੱਛਣ ਤੁੱਛ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ--

- (੨) “ਸਮਵਾਯੀਕਾਰਣਤਾਵਛਿੰਨਤ੍ਵੰ ਲਕਸ਼ਣਤ੍ਵਮ” । ਜੈਸੇ ਗੰਧ ਦੀ ਸਮਵਾਯੀ ਕਾਰਣਤਾ ਵਾਲਾ ਜੋ ਪ੍ਰਿਥਵੀਤ੍ਵ ਧਰਮ ਸੋਈ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ । ਮਗਰ ਕਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਗੰਧ ਦਾ ਸਮਵਾਯੀ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪੱਥਰ ਵਿਚੋਂ ਭੀ ਗੰਧ ਆਵੇ । ਮਗਰ ਆਉਂਦੀ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਲਈ ਉਕਤ ਲੱਛਣ ਅਵਯਾਪਤੀ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੇ
- (੩) “ਸਮਵਾਯੀਕਾਰਣਤਾਵਛਿੰਨ ਜਾਤੀਮਤ੍ਰਮੁ” ਇਹ ਲੱਛਣ ਠੀਕ ਹੈ । ਅਰਥਾਤ ਉਕਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੰਧ ਗੁਣ ਦੀ ਸਮਵਾਯੀ-ਕਾਰਣਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਨ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਜੋ ਪ੍ਰਿਥਵੀਤ੍ਵ ਜਾਤੀ, ਉਸ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਹੈ । ਅਰਥਾਤ ਪੱਥਰ ਵੀ ਉਸ ਜਾਤੀ (ਪ੍ਰਿਥਵੀਤ੍ਵ) ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਸਮਾਨ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗੰਧ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਜਾਤੀ ਘਟਿਤ ਲੱਛਣ ਠੀਕ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਪਾਣਿਨੀ ਅਨੁਸਾਰੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਕਤ ਲੱਛਣ ਵਿਚ ‘ਸਮਵਾਯੀ ਕਾਰਣਤਾ’ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗੀ ਨਿਰਪੇਖਕ (ਅਸੰਬੰਧਿਤ) ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਰਮੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਘਟਾਦਿ ਧਰਮੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਸਮਵਾਯੀ ਕਾਰਣਤਾ ਆਖੇ ਤਾਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ । ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਧਰਮੀ ਕਿਸੇ ਧਰਮੀ ਦਾ ਲੱਛਣ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ । ਜੇ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਕਾਰਣਤਾ ਆਖੇ ਤਾਂ ਗਿਆਤ ਧਰਮ ਕਹਿਕੇ ਲੱਛਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਿਸਫਲ ਹੈ । ਅਗਿਆਤ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧਕ ਲੱਛਣ ਹੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ
- (੪) ‘ਨਾਮ ਵਿਉਤਪਤੀਨਿਮਿਤ੍ਵੰ ਲਕਸ਼ਣਤ੍ਵਮੁ’ । ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਨਾਮ ਦੀ ਵਿਉਪੱਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਰੂਪ ਧਰਮੀ ਦਾ ਗੁਣ ਹੋਵੇ ਉਹ ਉਸਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ । ਜੈਸੇ ‘ਗਊ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਤਪੱਤੀ ‘ਗਛਤੀ ਇਤਿ ਗਊ’ (ਗਮ=ਡੇ) ਇਉਂ ਹੈ । ਭਾਵ ਜੋ ਪਸ਼ੂ ਚਲਦਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ‘ਗਊ’ ਹੈ । ਸੋ ‘ਗਊ’ ਵਿਚ ਜੋ ‘ਚਲਣ’ ਧਰਮ ਹੈ, ਉਹੀ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ । ਮਗਰ ਦੂਜੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਲੱਛਣ ਠੀਕ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਗਊ ਦੇ ਖੜੇਨ ਸਮੇਂ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਗਊ ਨ ਆਖਦਾ। ਨਾਲੇ ਗਊ ਤੋਂ ਆਦਿ ਲੈਕੇ ਹੋਰ ਪਸ਼ੂ ਭੀ ‘ਚੱਲਣ’ ਧਰਮ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅਤਿਵਿਆਪਤੀ ਭੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂਤੇ

- (੫) 'ਨਾਮ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਨਿਮਿਤਤੰ ਲੱਛਣਤ੍ਰਮ੍ਹ' ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਨਿਮਿਤੱਤੇ ਕੋਈ ਨਾਮ ਕਿਸੇ ਨਾਮੀ ਲਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਉਹੋ ਧਰਮ ਉਸਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਜੈਸੇ ਉਕਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ 'ਗਊ' ਦਾ ਨਾਮ 'ਗਊ' ਇਸ ਲਈ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 'ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਲਣਾ' ਰੂਪ ਧਰਮ ਉਕਤ ਨਾਮ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਗਊ' ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਲੀਏ (੧੮੪੦ ਵਿ:) ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਅਕਾਲ ਪੈਣ ਕਰਕੇ 'ਚਾਲੀਆ' ਸ਼ਬਦ ਘਾਟੇ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੋ ਘਾਟਾ ਉਸ ਸਾਲ ਦਾ ਲੱਛਣ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਨੈਯਾਯਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਕਤ ਲੱਛਣ ਭੀ 'ਅਤਿਵਯਾਪਤੀ' ਦੋਸ਼ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ 'ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਲਣਾ' ਹੋਰਨਾਂ (ਘੋੜਾ ਆਦਿ) ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚ ਭੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਹੋਰਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਪਿਆ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਉਕਤ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਧਰਮ ਭੀ ਉਕਤ ਧਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਲੱਛਣ ਤਰਸਬ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਂਤੇ
- (੬) 'ਅਵਛੇਦਕਤਾ ਨਿਮਿਤਤੰ ਲੱਛਣਤ੍ਰਮ੍ਹ' ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਧਰਮ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਰਨ ਹਾਰ ਦਾ ਨਿਮਿਤ ਹੋਵੇ ਉਹ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਜੈਸੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਉਸਦੀ 'ਗੰਧ' ਹੈ। ਉਸਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਤਾ 'ਗੰਧ' ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕਈਆਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੱਛਣ ਭੀ ਸੰਜੋਗ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਤਿਵਿਆਪਤ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਜਦੋਂ "ਕਾਉਂ ਵਾਲਾ ਘਰ ਹੈ" ਇਹ ਆਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ 'ਕਾਉਂ' ਘਰ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਲੱਛਣ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਗਰ ਸਦਾ ਉਸ ਵਿਚ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਤਰਸਬ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ
- (੭) "ਲੱਛਣਾਵ ਛੇਦਕ ਸਮਾਨਾਧਿਕਰਣਤੰ ਲਕਸ਼ਣਤ੍ਰਮ੍ਹ" ਇਹ ਲੱਛਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ। ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਧਰਮ ਲੱਛ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸੇ ਆਸ਼੍ਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਦੂਜਾ ਧਰਮ ਲੱਛ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੈਸੇ 'ਪ੍ਰਿਥਵੀ' ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਲੱਛਣਾ ਨੂੰ ਅੱਡ

ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਮਾਨ ਦੇਸ਼ (ਅਵਛੇਦਕ) 'ਗੰਧ' ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਨ ਦੇਸ਼ (ਪ੍ਰਿਥਵੀ) ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਧਰਮ 'ਗੰਧਵੱਤਾ' ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਕਈਆਂ ਦੇ ਮਤ ਵਿਚ ਇਹ ਲੱਛਣ ਭੀ 'ਅਤਿਵਿਆਪਤ' ਹੀ ਹੈ । ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰੂਪ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਥਵੀਤ੍ਵ ਦੇ ਨਾਲ ਗੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਮ੍ਰਿਤਕਾਤ੍ਵ (ਮਿੱਟੀਪਣਾ) ਆਦਿ ਹੋਰ ਭੀ ਧਰਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਕਤ ਲੱਛਣ ਦੀ ਅਤਿਵਿਆਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਨਾਲੇ ਘੱਤੇ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਭੀ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਓਹੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਗੰਧਾਦਿ ਦਾ ਹੋਵੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਟਸਥ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਉਕਤ ਲੱਛਣ ਜਾਵੇਗਾ । ਜੇ "ਸਮਵਾਯ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ" ਕਹੋ ਤਾਂ ਭੀ ਕਈ ਧਰਮ ਲੱਛਣ ਬਣ ਜਾਣਗੇ । ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਇਕ ਏਕਾਂਤਿਕ ਲੱਛਣ ਨਾ ਰਹੇਗਾ । ਤਾਂਤੇ

- (੮) "ਲਕਸ਼ਣਾਵਛੇਦਕ ਵਿਆਪਕਤ੍ਵ ਲੱਛਣਤ੍ਵਮ੍" ਇਹ ਲੱਛਣ ਕਰਨਾ ਯੋਗ ਹੈ । ਅਰਥਾਤ ਲੱਛਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਗੰਧਾਦਿ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੇੜ੍ਹਾ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਓਹ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜੈਸੇ 'ਪ੍ਰਿਥਵੀਤ੍ਵਾਦਿ' ਅਨੇਕ ਧਰਮ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵਿਚ ਓਸੇ ਸੰਬੰਧ (ਸਮਵਾਯ) ਨਾਲ ਸਦਾ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਧਰਮ ਲੱਛਣਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ । 'ਲੱਛਣਾਵਛੇਦਕ' ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਲਈ ਅਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ ।

ਜੈਸੇ- 'ਜਿਥੇ ੨ 'ਗੰਧ' ਹੈ ਓਥੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀਤ੍ਵ ਆਦਿ ਜਰੂਰ ਕਿਸੀ ਕਸਤੂਰੀ ਆਦਿ ਪਰ ਪ੍ਰਿਥਵੀਤ੍ਵਾਦਿ' ਦੀ ਵਿਆਸਤੀ 'ਗੰਧ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਹੀਂ । ਮਗਰ "ਜਿਥੇ ੨ ਪ੍ਰਿਥਵੀਤ੍ਵਾਦਿ ਹਨ ਓਥੇ ੨ ਗੰਧ ਜਰੂਰ ਹੈ । ਜੈਸੇ ਕੱਚਾ ਪਿਆਲਾ" ਇਥੇ ਗੰਧ ਦੀ ਵਿਆਪਤੀ ਸਭਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਗੰਧਵੱਤਾ' ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਲੱਛਣ ਠੀਕ ਹੈ ।

ਕਾਵਯ ਲੱਛਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰ

ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਲੱਛਣ ਭੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੀ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਵੇ ਯਾ ਅਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਵੇ, ਹਰ ਸੂਰਤ ਜੋ

ਧਰਮ ਇਕੋ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਇਕੋ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਸਦਾ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਵਿਆਪਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਮੰਨਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਕਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੇ ਲੱਛਣ ਕਰਨ ਨਾਲ 'ਗੰਧ' ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਆਪਕ ਸਿੱਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਲੱਛਣ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ

- (੯) “ਲੱਛਣਾਵ ਛੇਦਕ ਵਿਆਪਕੀ ਭੂਤ ਸਹਜ ਧਰਮਵਤੰ ਲਸ਼ਨਤ੍ਰਮ” ਇਹ ਲੱਛਣ ਹੀ ਸੁੱਧ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਲੱਛਣਾਵ ਛੇਦਕ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਧਰਮ ਰੂਪ ਲੱਛਣ ਦਾ ਸਹਜ ਧਰਮ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਜੈਸੇ ਉਕਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀ ਲੱਛਣਾ ‘ਪ੍ਰਿਥਵੀਤ੍ਰ’ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅਵਛੇਦਕ ਧਰਮ ਗੰਧ ਹੈ। ਉਹ ਦੂਜੇ ਸਮਾਨਾਧਿਕਰਣ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਲਈ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ‘ਸਹਜ’ ਹੈ। ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਹੋਰ ਧਰਮ (ਮਿਤ੍ਰਕਾਤ੍ਰ ਆਦਿ) ਉਸ ਦੇ ‘ਨਾਸਿਕਾ ਇੰਦ੍ਰਯ’ ਆਦਿ ਰੂਪ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ‘ਗੰਧ’ ਧਰਮ ਮੁਖ ਯਾ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਤਾਂਤੇ ਅਸਾਡੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਧਰਮੀ ਦਾ ਸਹਜ ਧਰਮ ਹੀ ਵਿਆਪਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਲੱਛਣ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਵਿਆਪਕ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਲੱਛਣ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਕਾਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਵਿਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ‘ਵਿਆਪਕੀ ਭੂਤ’ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ‘ਸਹਜ ਧਰਮ’ ਦੇ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਲੱਛਣ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਸੋ ਵਿਆਸ ਰੀਤੀ (Inductive) ਅਨੁਸਾਰ ਲੱਛਣ ਦਾ ਸੂਰੂਪ ‘ਵਿਉਤਪੱਤੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਿਮਿਤਾਵਛਿੰਨ ਲੱਛਣਾਵਛੇਦਕ ਵਿਆਪਕੀ ਭੂਤ ਸਹਜ ਧਰਮਵਤੰ ਲਕਸ਼ਣਤ੍ਰਮੁ’ ਇਉਂ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਮਤਾ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ‘ਵਿਉਤਪਤੀ’ ਪਦ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ, ਸ਼ਕਤੀ ਗ੍ਰਹਿ ਵਾਸਤੇ ‘ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ’ ਪਦ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ, ‘ਲੱਛਣਾਵਛੇਦਕ’ ਦਾ ਕਥਨ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨਾਮ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਲਈ ‘ਸਹਜਧਰਮਵੱਤਾ’ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁਖਤਾ ਲਈ ‘ਵਿਆਪਕੀਭੂਤ’ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਸਫਲ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਲਾਘਵਤਾ ਲਈ (Deductive ਰੀਤੀ ਨਾਲ) ‘ਵਸਤੁ ਦਾ ਸਹਜ ਧਰਮ ਹੀ ਲੱਛਣ ਹੈ’ ਇਉਂ ਕਥਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ।

ਕਵਿ ਮੁਰਾਰੀਦਾਨ ਦਾ ਕਥਨ-

ਮਹਾਰਾਜਾ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਦੂਜੇ) ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਕਵਿ ਮੁਰਾਰੀਦਾਨ (ਚਾਰਣ) ਆਪਨੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ “ਜਸਵੰਤ ਜਸੋ ਭੂਸ਼ਣ” ਨਾਮੇ ਭਾਸ਼ਾ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੋਜ ਤਕ ਦੇ ਸਭ ਆਚਾਰਯਾਂ ਅਤੇ ‘ਨਯਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ’ ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ] ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਕੰਠਾਭਰਣ ਆਦਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗਰੰਥਾਂ ਦੀ ਲੱਛਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਰਾਹਰੋਂ ਸ਼ਬਦ ਲਾਕੇ ਜੋ ਕੋਈ ਭੀ ਲੱਛਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ‘ਅਤਿਵਿਆਪਤੀ’ ਆਦਿ ਦੋਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਗਰ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨਾਮ ਦਾ ਅਰਥ ਕਰ ਲਈਏ ਤਾਂ ਉਹੋ ਲੱਛਣ ਦਾ ਲੱਛ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਤਿਵਿਆਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਯੋਗ ਰੂਚੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਅਵਿਆਪਤੀ ਨੂੰ ਉਪ ਲੱਛਣ ਨਾਲ ਨਵਿਰਤ ਕਰ ਲਈਦਾ ਹੈ। ਜੈਸੇ “ਰੂਪਕ” ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਲੱਛਣ ‘ਰੂਪਕ ਸ੍ਰਾਂਗੇ’ ਇਹ ਕੋਸ਼ੀ ਅਰਥ ਲੈਕੇ-

- (੧੦) ‘ਨਾਮੇਵ ਸ੍ਰੂਪਕ ਲਕਸ਼ਣਮ’ ਇਉਂ ਲੱਛਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਮਤ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਮੂਲ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੱਛਣ ਕਿਸੇ ਲੱਛ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਉਂ ਆਪਣਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯਾਯ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੈਸੇ ਘੜਾ ਕੁੰਭ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਯ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ‘ਕੁੰਭ ਘੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ’ ਇਸ ਵਾਕ ਤੋਂ ਘੜੇ ਦਾ ਲੱਛਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਪੁਰਬੋਕਤ ਰੂਪਕ ਦਾ ‘ਪ੍ਰਯਾਯ’ ਹੀ ਸ੍ਰਾਂਗ ਹੈ, ਨਾਕਿ ਲੱਛਣ। ਰੂਪ ਧਰਮ। ਫੇਰ ਜਦੋਂ ‘ਰੂਪਕ-ਲੰਕਾਰ’ ਦਾ ਲੱਛਣ ਕਰਨ ਲਗੀਏ ਤਾਂ ਉਪਰੋਂ ਸ਼ਬਦ ਲਾਏ ਬਿਨਾਂ ਇਉਂ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਰੂਪਕ-ਲੰਕਾਰ ਸ੍ਰਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਆਪ ਰਾਮਚੰਦਰ ਜੀ ਆਦਿਕ ਦੇ ਸ੍ਰਾਂਗ ਨੂੰ ‘ਰੂਪਕ-ਲੰਕਾਰ’ ਮੰਨ ਲਓਗੇ? ਤਾਂਤੇ ਰੂਪਕ ਪਦ ਦੇ ਕੇਵਲ ਅਰਥ ਮਾਤ੍ਰ ਨੂੰ ਲੱਛਣ ਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ] ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਛ ਠਹਿਰਾਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਲਛਿਤਾ ਦਾ ਅਵਛੇਦ ਕੋਈ ਧਰਮ ਜ਼ਰੂਰ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਰਥ ਨਾਲੋਂ ਅਧਿਕ ਪਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਨਹੀਂ, ਅਤਿ ਵਿਆਪਤੀ ਆਦਿ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ‘ਰੂਪਕ’ ਦੀ ਤਰਾਂ ਬਣੀ ਰਹੇਗੀ। ਜੈਸੇ ‘ਪੰਕਜ’ ਪਦ ਦਾ ਯੋਗ ਅਰਥ

‘ਚਿਕਤ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ’ ਹੈ। ਮਗਰ ਯੋਗ ਰੂਚੀ ਦੁਆਰਾ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥ ਛਡਕੇ ‘ਕਮਲ’ ਮਾਤਰ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਲਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਯੋਗ ਰੂਚੀ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਲੱਛਣ ਦੇ ਨਿਮਿਤ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਲਈ ਹੈ। ਜੇ ਨਾਮ ਹੀ ਲੱਛਣ ਹੋਵੇ ਤਾਂ “ਪੰਕਜ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਕਮਲ ਹੈ” ਇਸ ਦੇ ਥਾਂ “ਕਮਲ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਲੱਛਣ ਪੰਕਜ ਹੈ” ਇਉਂ ਹੀ ਸਭ ਆਖਿਆ ਕਰਨ। ਇਸ ਲਈ “ਨਾਉ” ਦੀ ਲੱਛਣਾ ਵਛੇਦਕਤਾ ਸਿਧ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਰੂਚੀ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਿਸਫਲ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰਾਂ “ਕਾਉਂ ਤੋਂ ਦਹੀਂ ਬਚਾਓ” ਇਸ ਵਿਚ “ਕਾਉਂ” ਦਾ ਵਾਚਯ ਅਰਥ ‘ਕਾ’ ਹੈ। ਮਗਰ ‘ਉਪਲੱਛਣ’ ਕਰਕੇ ਬਿੱਲੀ ਆਦਿ (ਦਹੀਂ ਖਾਣ ਵਾਲੇ) ਅਧਿਕ ਅਰਥ ਭੀ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਭੀ ‘ਕਾਉਂ’ ਪਦ ਬਿੱਲੀ ਆਦਿ ਦਾ ਉਪਲੱਛਣ ਰੂਪ ਨਾਉਂ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਲੱਛਣ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਉਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਖਦਾ ਕਿ ‘ਬਿੱਲੀ ਆਦਿ ਦਾ ਏਥੇ ਕਾਉਂ ਲੱਛਣ ਹੈ’। ਸਭ ਉਪਲੱਛਣ ਆਦਿ ਹੀ ਆਖਣਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਲੱਛਣ ਵਛੇਦਕਤਾ ਵਾਸਤੇ ਉਪਲੱਛਣ ਬ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਭੀ ਸਫਲ ਨਹੀਂ।

ਹੋਰ ਭੀ ਹੈ—ਕਿਸੇ ਤ੍ਰੀਮਤ ਦਾ ਨਾਉਂ ‘ਸਰਸ੍ਰੁਤੀ’ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਰਸ੍ਰੁਤੀ ਨਦੀ ਦਾ ਲੱਛਣ ਅਧਿਕ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਛਡਕੇ ਕੇਵਲ ‘ਸਰਸ੍ਰੁਤੀ’ ਨਾਮ ਤੋਂ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸਰਸ੍ਰੁਤੀ ਨਾਮ ਵਾਲੀ ਤ੍ਰੀਮਤ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਅਤਿਵਿਆਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤ੍ਰੀਮਤ ਵਿਚ ਭੀ ਸਰਸ੍ਰੁਤੀ ਦੇ ਗੁਣ ਘਟਣ ਕਰਕੇ ‘ਸਰਸ੍ਰੁਤੀ’ ਪਦ ਦੀ ਰੂਚੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਜੇ ਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਕਹੋਂ ਤਾਂ ਭੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਘਟ ਸਕਦਾ ਹੈ—ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਮ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਵਿਚ ਮੁੜ ਅਤਿਵਿਆਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ—ਜੇ ਯੋਗ ਰੂਚੀ ਨਾਲ ਕਹੋਂ ਤਾਂ ਸਰਸ੍ਰੁਤੀ ਨਦੀ ਵਿਚ ਉਕਤ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਨਿਮਿਤ ਨਾਮ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਪਦਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜੇ ‘ਮੁਰਾਰ’ ਕਵਿ ਨੂੰ ਇਸ਼ਟ ਨਹੀਂ। ਨਾਲੇ ਜੇਕਰ ਪਰਵਿਰਤੀ ਨਿਮਿਤ ਭੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਰਸ੍ਰੁਤੀ ਪਦ ਉਸ ਨਾਮ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਛਡਕੇ ਕੇਵਲ ਨਦੀ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਰੂਢ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਭਲਾ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਇਹੋ ਕਹਿਣਾ ਪਊ ਕਿ ਸਰਸ੍ਰੁਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਜ ‘ਸਰਸ੍ਰੁਤੀ ਨਦੀ’ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਨਾਮ ਸਰੂਪ ਲੱਛਣ ਵਾਦੀ’ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਨੁਸਾਰ ਸਰਸ੍ਰੁਤੀ

ਨਦੀ ਦਾ ਇਹੋ ਲਛਣ ਕਰਨਾ 'ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਨਦੀ' ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੇ ਵਿਰੋਧੀ ਇਹ ਕਹੇ ਕਿ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਕਤ ਲਛਣ ਅਤਿ ਵਿਆਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੇ ਉਹ ਤ੍ਰੀਮਤ ਤੋਂ ਉਕਤ ਨਦੀ ਦਾ ਲਛਣ ਅਡ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਲਛਿਤਾਵਛੇਦਕ ਧਰਮ ਦਾ ਕਥਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਅਚਾਰਯਾਂ ਦੇ ਮਤ ਵਿਚ ਸਿਧ ਸਾਧਨ (ਗੁਣ) ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਉਕਤ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਮੂਲ ਹੀ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਤ ਦੀ ਆਪ ਹੀ ਸਿਧੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ—ਅਵਛੇਦਕ ਧਰਮ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਮਗਰ ਕਿਸੇ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਨਾਮ ਬਦਲ ਭੀ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦਾ ਅਵਛੇਦਕ ਯਾ ਲੱਛਿਤਾ ਵਛੇਦਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਲੱਛਣ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ।

ਜੇ ਕਹੇ ਕਿ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਕਹੇ ਗਏ ਨਾਮਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਦੇ 'ਨਿਰਦੇਸ਼' ਹੋਣ ਦਾ ਨਿਯਮ ਕਰਕੇ ਨਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ 'ਸਰਸ੍ਵਤੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਭਿਧਾ ਬ੍ਰਿਤੀ ਨਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਨ ਕਿ 'ਇਸਤ੍ਰੀ' ਆਦਿ ਵਿਚ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਭੀ ਉਕਤ ਪਦ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਦੀ ਦਾ 'ਅਰਥ' ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਨਾਕਿ ਉਸ ਦਾ ਲਛਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰਾਂ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਲੱਛਣ ਦਾ ਸ੍ਰੂਪ ਇਉਂ ਹੀ ਬਣੇਗਾ ਕਿ 'ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਇਕ ਨਦੀ ਹੈ'। ਇਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਲਛਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ। ਨਾਲੇ ਇਉਂ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਇਉਂ ਭੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਇਕ ਇਸਤ੍ਰੀ ਹੈ' ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਤੋਂ ਆਪ ਦੀ ਨਦੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਭਿੰਨ ਕਰੋਗੇ? ਜਦ ਕਿ ਕੋਈ 'ਵਿਆਵਰਤਕ' ਧਰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਏਸ ਤਰਾਂ ਇਕੋ ਨਾਮ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ੨ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ੨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ 'ਮਹਾ ਗੌਰਵ' ਦੇਸ਼ ਭੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਮ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਭੀ ਲਛਣ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ।

ਹੋਰ ਦੇਖੋ—ਲਛਣ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਲਈ—

ਲਛਣ, ਲਛ, ਲਛਿਤਾ, ਲਛਿਤਾਵਛੇਦਕ ਅਤੇ ਲਛਿਤਾਵਛੇਦਕਤਾ, ਇਹਨਾਂ ਪੰਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਵਾਚਕ, ਵਾਚਯ, ਵਾਚਯਤਾ, ਵਾਚਯਤਾਵਛੇਦਕ ਅਤੇ

ਵਾਚਯਤਾਵਛੇਦਕਤ੍ਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੌ ਮੁਰਾਰਿ ਕਵਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਨਾਮ ਕਿਸੇ ਪਦਾਰਥ ਦਾ 'ਵਾਚਕ' ਹੈ। ਪਦਾਰਥ-ਵਾਚਯ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ ਵਾਚਯਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਆਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਾਚਯਤਾਵਛੇਦਕ ਤਥਾ ਉਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ 'ਵਾਚਯਤਾ ਵਛੇਦਕਤਾ' ਹੈ, ਨਾਕਿ ਲੱਛਿਤਾ ਦੀ ਅਵੇਛਦਕਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਮ ਦੀ ਨਾਮਤਾ (ਵਾਚਕਤਾ) ਵਾਚਯਤਾ ਵਛੇਦਕ ਧਰਮ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਵਾਚਯਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਚਯ ਰੂਪ ਸਮਾਨ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਲਛਣ ਨੂੰ ਸਿਧ ਕਰਨ ਲਈ ਲਛਣਾਵਛੇਦਕ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਚਾਹੀਏ। ਨਾਕਿ ਵਾਚਯ ਭਾਵ ਛੇਦਕ ਦੀ। ਜੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਲੱਛਣਾ ਵਿਛੇਦਕਤਾ ਧਰਮ ਸਿਧ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ 'ਖੰਡ ਨਾਮ ਲੈਣ ਤੋਂ ਮਿਠਾਸ ਲਭ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਵੀ ਹੈ। ਮਗਰ ਇਹ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਤਾਂਤੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨਾਉਂ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਸ੍ਰਰੂਪ ਲੱਛਣ ਨਹੀਂ ਕਿੰਤੂ ਵਸਤੂ ਦਾ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਉ ਹੀ ਉਸ ਲੱਛਣ ਦੀ ਤੱਤਾ ਦਾ ਅਵਿਛੇਦਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤਤ ੨ (ਉਸ ੨) ਲੱਛਣ ਦਾ ਲੱਛਣ ਮੰਨਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਹੀ ਲਛਣ ਸਮਝਣਾ ਭਾਰੀ ਭੁਲ ਹੈ। ਤਾਂਤੇ ਮੁਰਾਰੀ ਦਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ-ਜਸਵੰਤ ਜਸੋ ਭੂਸ਼ਣ ਜੋ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੋਹੇ ਦੁਆਰਾ ਬੜੇ ਘੁਮੰਡ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਲਛਣਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਧਾਰਾ ਧੀਸ਼ ਅਰਥਾਤ ਰਾਜ ਭੋਜ ਉਤੇ ਕਟਾਖਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਮੂਲ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਿਆ-ਸੋ 'ਭੋਜ ਸਮਯ ਨਿਕਸੀ ਨਹੀਂ ਭਰਤਾਦਿਕ ਭੀ ਭੁਲ। ਵਹ ਨਿਕਸੀ ਜਸਵੰਤ ਸਮੈ ਬਡੋ ਭਾਗ ਅਨਕੁਲ ॥ ਏਸ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਇਉਂ ਦੋਹੇ ਪੜ੍ਹਨੇ ਠੀਕ ਹਨ :-

ਦੋ:- ਭੋਜ* ਪ੍ਰਮਾਰਕੀ ਬੰਸ ਮੈਂ ਸੇਖੋਂ ਕੁਲ ਕੀ ਅੰਸ। 'ਕੇਹਰਿ' ਕਵਿ ਨਿਰਣੈ ਕਰੀ ਤੁਮਰੀ ਭੁਲ ਸਰਬੰਸ ॥੧॥

ਭੋਜ ਰਾਜ ਕੇ ਬਚਨ ਕੋ ਜਾਨ ਸਹੀ ਅਰੁ ਮੁਲ। ਵਹੀ ਬਾਤ ਸਿਗਰੀ ਕਹੀ ਬਡੋ ਭਾਗ ਅਨਕੁਲ ॥੨॥

ਪਿਤਾ ਪੁਰਖਿ ਸੰਧੰਧ ਤੇ ਜੋ ਕਾਰਯ ਸੋ ਮੁਲ। 'ਕੇਹਰਿ' ਭੋਜ ਸ੍ਰਰੂਪ ਇਕ ਬਡੋ ਭਾਗ ਅਨਕੁਲ ॥੩॥

ਕੇਵਿਦ ਸੁਕਵਿ ਸਮਾਜ ਨੇ ਕਰੀ ਜੋ ਭੂਲ ਕਥੂਲ । ਟਰੀ ਭੋਜ ਕੀ ਬੰਸ
ਤੇ ਬਡੋ ਭਾਗ ਅਨੁਕੂਲ ॥੪॥

ਮਦ ਗਜ ਅਤੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਦਾਨ ਵਾਰਿ ਅਤਿ ਤੂਲ । ਪ੍ਰਗਟੀ ਦਾਨ
ਸ੍ਰੀਗੰਧ ਵਹਿ ਬਡੋ ਭਾਗ ਅਨੁਕੂਲ ॥੫॥

ਖਚੀ ਖਾਡ ਬੀ ਰੇਤ ਮੈ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਮੁਰਾਰਿ ਸਬੂਲ । 'ਕੇਹਰਿ' ਚੀਟੀ ਹੈ
ਚੁਗੀ ਬਡੋ ਭਾਗ ਅਨੁਕੂਲ ॥੬॥

ਕਹਿ ਜਸਵੰਤ ਮੁਰਾਰਿ ਕਹਿ ਕਰੀ ਭਰਤ ਜਬ ਭੂਲ । ਡਰੀ ਭੋਜ ਕੀ
ਅੰਸ ਤੇ ਬਡੋ ਭਾਗ ਅਨੁਕੂਲ ॥੭॥

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਸਤੂ ਦੇ 'ਸਹਜ ਸ੍ਰਭਾਵ' ਨੂੰ ਹੀ ਲੱਛਣ ਦਾ ਲੱਛਣ
ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਵਿਰੁਧ ਮਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਕਾਵਯ ਦਾ ਲੱਛਣ ਇਉਂ
ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :-

- (੧) ਕਾਵਯ ਦਾ ਆਚਾਰਯ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ- 'ਕਾਵਿ ਕਰਮ ਕਾਵਯਮੁ' । ਅਰਥਾਤ ਕਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਾਵਯ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ । ਕਿਉਂਕਿ ਏਸ ਤਰਾਂ ਗੁਣ, ਰਸ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਉਪੇਖਾ ਕਰਕੇ ਤੁਕ ਬੰਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਵਯ ਲੱਛਣ ਦੀ ਵਿਆਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਸੋ ਤੁਕ ਬੰਦੀ ਮਾਤ੍ਰ ਕਾਵਯ ਦੀ ਆਤਮਾ ਯਾ ਸਹਜ ਸ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਲੱਛਣ ਅਭਾਸ (ਝਲਕ) ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ ।
- (੨) ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ- 'ਤਦਦੋਸ਼ੋਸਬਦਾਰਥੋ' । ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਹਨ ਉਹ ਕਾਵਯ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਭੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ । ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਤਾਂ ਕੋਸ਼, ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਮੀਮਾਂਸਾ ਆਦਿ ਹੋਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਹਨ । ਉਨਾਂ ਵਿਚ ਉਕਤ ਲੱਛਣ ਦੀ ਅਤਿ ਵਿਆਪਤੀ ਹੈ । ਬਲਕਿ ਕਾਵਯ ਦੇ ਦੋਸ਼ੇਥਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰਣ ਦਾ ਹੀ ਲੱਛਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਸ, ਅਲੰਕਾਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਏਸ ਦੀ ਅਵਯਾਪਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ।

(ਗੁਰੂ ਕਾਸ਼ੀ ਪੱਤਰ ਸਤੰਬਰ, ਨਵੰਬਰ, ਦਸੰਬਰ ੧੯੩੫)

